

ISSN 0130—5719

Філософська думка

5 1981

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Комуністичної партії України, вміщуємо такі статті: Актуальні проблеми історичного матеріалізму у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС; М. І. Михальченко, С. М. Шапкіна — Політична культура як предмет загальносоціологічного аналізу; В. М. Вижанін — Суспільна детермінація діяльності особи; В. В. Оксамитний — Конституція СРСР і соціальна активність трудящих.

Під рубрикою «На допомогу керівникам методологічних семінарів» друкуємо статтю: В. О. Звіглянич, В. Г. Табачковський — Співвідношення теорії і практики в науковому пізнанні.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ ЖУРНАЛУ «ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА»

З січня 1982 року ціна на примірник нашого журналу встановлюється в розмірі 75 коп.

Це пов'язано із збільшенням вартості паперу для друку, затрат на поліграфічне виконання і доставку журналу передплатникам.

Вартість річної передплати — 4 крб. 50 коп.

З М І С Т

XXVI з'їзд КПРС і актуальні проблеми марксистсько-ленінської філософії	
Актуальні проблеми історичного матеріалізму у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС	3
Михальченко М. І., Шапікіна С. М.— Політична культура як предмет нагальносоціологічного аналізу	13
Ексамитний В. В.— Конституція СРСР і соціальна активність трудящих	24
Проблеми формування людини	
Вижанін В. М. (Перм) — Суспільна детермінація діяльності особи	32
Вітгоглядні аспекти матеріалістичної діалектики	
Шиміна А. М. (Горький) — Засвоєння понять у процесі формування мислення навчання	40
Магатовський В. М. (Севастополь) — Діалектика суспільних відносин і діяльності	47
Методологія наукового пізнання	
Кузнецов В. І.— Проблема розуміння і розв'язання пізнавальних завдань у природознавстві	55
Борак Г. І.— Про особливості суспільного пізнання	65
До 1500-річчя Києва	
Пичваров М. (НРБ), Пейчев Б. (НРБ) — Іоан Екзарх Болгарський і слов'янська філософська культура	73
Історії вітчизняної філософії	
Мелодкаров К. Х. (Москва) — З історії філософського аналізу теорії відносності на Україні в 20-ті роки	84
До 125-річчя від дня народження І. Я. Франка	
Герасим'як І. Г. (Дрогобич) — Іван Франко — поборник єднання російського українського народів	93
Проблемні огляди літератури	
Розробка вченими Української РСР проблем методології соціального пізнання	99
Наукове життя	
Салішевська Л. Г.— Зустріч з читачами	112
Допомогу керівникам методологічних семінарів	
Вігглянич В. О., Табачковський В. Г.— Співвідношення теорії і практики в науковому пізнанні	116
Рецензії	
Митриченко В. С.— Дослідження поглядів попередників соціалістів-утопістів	126
Кітіна В. А.— Соціально-естетичні проблеми мистецтва і творчості	128
Францева Н. О.— Дослідження взаємодії філософії і мистецтва	131
Троков А. І.— Реакційна спрямованість ідеології і практики сіонізму	133
Ошарний С. О., Танчер В. В.— Критика методологічного суб'єктивізму в релігійній теоретичній соціології	135
Нові автори	

СОДЕРЖАНИЕ

XXVI СЪЕЗД КПСС И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИН-СКОЙ ФИЛОСОФИИ. Актуальные проблемы исторического материализма в свете решений XXVI съезда КПСС. *Михальченко Н. И., Шапикова С. М.*— Политическая культура как предмет общесоциологического анализа. *Оксамитный В. В.*— Конституция СССР и социальная активность трудящихся. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ. *Выжанин В. Н.* (Пермь)— Общественная детерминация деятельности личности. МИРОВОЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Шимина А. М.* (Горький)— Освоение понятий в процессе формирования мышления и обучения. *Сагатовский В. М.* (Севастополь)— Диалектика общественных отношений и деятельности. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Кузнецов В. И.*— Проблема понимания и решение познавательных задач в естествознании. *Горак Г. И.*— Об особенностях общественного познания. К 1500-ЛЕТИЮ КИЕВА. *Бычваров М.* (НРБ), *Лейчев Б.* (НРБ)— Иоанн Экзарх Болгарский и славянская философская культура. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Делокаров К. Х.* (Москва)— Из истории философского анализа теории относительности на Украине в 20-е годы. К 125-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ. И. Я. ФРАНКО. *Герасимьяк И. Г.* (Дрогобыч)— Иван Франко — борец за единение русского и украинского народов. ПРОБЛЕМНЫЕ ОБЗОРЫ ЛИТЕРАТУРЫ. Разработка учеными Украинской ССР проблем методологии социального познания. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Малишевская Л. Г.*— Встреча с читателем. В ПОМОЩЬ РУКОВОДИТЕЛЯМ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ СЕМИНАРОВ. *Звиглянчи В. А., Табачковский В. Г.*— Соотнесение теории и практики в научном познании. РЕЦЕНЗИИ. *Дмитриченко В. С.*— Исследование взглядов предшественников социалистов-утопистов. *Митина В. А.*— Социально-эстетические проблемы искусства и творчества. *Яранцева Н. А.*— Исследование взаимодействия философии и искусства. *Широков А. И.*— Реакционная направленность идеологии и практики сионизма. *Кошарный С. А., Танчер В. В.*— Критика методологического субъективизма в буржуазной теоретической социологии. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

THE 26TH CONGRESS OF THE CPSU AND URGENT PROBLEMS OF THE MARXIST-LENINIST PHILOSOPHY. Urgent Problems of Historical Materialism in the Light of the 26th CPSU Congress Decisions. *Mikhailchenko N. I., Shapikina S. M.*— Political Culture as a Subject of General Sociological Analysis. *Oksamitny V. V.*— The Constitution of the USSR and Social Activity of the Working People. PROBLEMS OF MOULDING A MAN. *Vyzhanin V. N.* (Perm)— Social Determination of the Personality Activity. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. *Shimina A. M.* (Gorky)— Assimilation of Notions in the Process of Thinking Formation and Education. *Sagatovskiy V. M.* (Sevastopol)— Dialectics of Social Relations and Activities. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Kuznetsov V. I.*— Problems of Comprehension and Solution of Cognitive Tasks in Natural Science. *Gorak G. I.*— On Peculiarities of Social Knowledge. ON 1500TH ANNIVERSARY OF KIEV. *Bychvarov M.* (PRB), *Peichev (PRB)*— Ioann Ekzarkh Bolgarsky and the Slav Philosophical Culture. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Delokarov K. Kh.* (Moscow)— From the History of Philosophical Analysis of the Theory of Relativity in the Ukraine in the 20s. ON THE 125TH ANNIVERSARY OF I. FRANKO BIRTH. *Gerasimiyak I. G.* (Drogobych)— Ivan Franko — a Fighter for Unity of the Russian and Ukrainian Peoples. PROBLEM REVIEWS OF LITERATURE. Development of Problems in the Field of Methodology of Social Knowledge by Scientists of the Ukrainian SSR. SCIENTIFIC LIFE. *Malishevskaya L. G.*— A Meeting with Readers. AID TO THE INSTRUCTORS OF METHODOLOGICAL SEMINARS. *Zviglyanich V. A., Tabachkovskiy V. G.*— Relation of the Theory and Practice in Scientific Knowledge. REVIEWS. *Dmitrichenko V. S.*— Investigation of Views of Italian Utopian Socialists. *Mitina V. A.*— Socio-Aesthetic Problems of Art and Creative Work. *Yarantseva N. A.*— Studies of Interaction Between Philosophy and Art. *Shirokov A. I.*— Reactionary Tendency in Ideology and Practice of Zionism. *Kosharny S. A., Tancher V. V.*— Criticism of Methodological Subjectivism in Bourgeois Theoretical Sociology. OUR AUTHORS.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ І СВІТЛІ РІШЕНЬ XXVI З'ЇЗДУ КПРС

XXVI з'їзд КПРС розкрив велику роль марксистсько-ленінської теорії у практичній діяльності партії, формуванні і здійсненні її Програми, стратегії і тактики, народно-господарських і соціальних планів, у комуністичному вихованні трудящих. Він зробив істотний внесок у марксистсько-ленінську теорію, збагатив її новими висновками і положеннями, відзначив досягнення і проаналізував недоліки у роботі вчених, вказав головні напрями дальшого прогресу суспільних, природничих й технічних наук, шляхи зміцнення зв'язку науки і практики комуністичного співництва. «Марксистсько-ленінська партія,— підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев,— не може виконувати свою роль, якщо вона не приділяє належної уваги осмисленню всього, що відбувається, узагальненню нових явищ, творчому розвитку марксистсько-ленінської теорії. Ми завжди вважали це завдання надзвичайно важливим, приділяли його розв'язанню велику увагу і в звітний період»¹.

Документи і матеріали з'їзду мають програмне значення для всіх наук і зокрема для такої складової частини марксистсько-ленінської філософії, як історичний матеріалізм. Здійснений у них науковий аналіз глибоких проблем, суперечностей і рушійних сил сучасного суспільного життя є основою для дальшого збагачення матеріалістичного розуміння історії.

Серед завдань, що стоять перед вченими, які досліджують соціально-філософські проблеми, важливе світоглядно-методологічне значення має поглиблення знань про самий предмет історичного матеріалізму, його науковий статус, функції, роль у соціальному пізнанні і революційному перетворенні світу.

Історичний матеріалізм вивчає найбільш загальні закони і рушійні сили суспільного розвитку, він є соціально-філософською теорією марксизму-ленінізму, органічною складовою частиною марксистсько-ленінської філософії.

Аналізуючи взаємозв'язок діалектичного та історичного матеріалізму, необхідно дослідити специфіку вияву світоглядних функцій цих складових частин марксистсько-ленінської філософії. Слід розкрити значення загального погляду на історичний процес в цілому, на життя суспільства, на місце особи в ньому для вироблення комуністичних переконань, соціальних цінностей, норм і принципів практичної діяльності. Однак ліній взаємозв'язку діалектичного та історичного матеріалізму яскраво проступає при розгляді загальносоціологічних категорій, які становлять результат творчої переробки, трансформації загальнофілософських категорій. Йдеться про такі поняття, як «суспільне буття», «суспільна свідомість», «суспільний закон», «суспільна необхідність», «соціальний час», «соціальний простір», «соціальна суперечність» та ін. У цій

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— У кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 92.

сфері є чимало можливостей для дослідження взаємозалежностей між різними вузловими моментами пізнання, для аналізу специфіки застосування філософських категорій до пізнання суспільних процесів.

Історичний матеріалізм — соціально-філософська теорія марксизму-ленінізму. Водночас він є у певному аспекті історичною, точніше — загальноісторичною наукою, становить науково-історичну основу марксистсько-ленінської теорії. Терміни «матеріалістичне розуміння історії», «історичний матеріалізм» підкреслюють цю грань науки про найбільш загальні закони суспільного розвитку. Якщо простежити за філософською термінологією, то можна помітити, що протягом доволі тривалого часу при характеристиці ряду понять історичного матеріалізму термін «історичний» все більше замінюється терміном «суспільний» (хоча, до речі, не завжди умотивовано і доцільно).

Історичний матеріалізм розглядає розвиток суспільства як природно-історичний процес, тобто послідовну зміну суспільно-економічних формаций. Такий підхід до суспільного життя дає можливість побачити внутрішню логіку і загальний напрям історичного процесу, наступницький зв'язок між основними його етапами. Для дальшого розвитку історичного матеріалізму як загальноісторичної теорії необхідне дослідження питання про взаємозв'язок загальносоціологічних та історичних законів. Заслуговує на увагу фундаментальна розробка питання про методологічну роль історичного матеріалізму в розвитку марксистсько-ленінської історичної науки.

Історичний матеріалізм — соціально-філософська теорія марксизму-ленінізму, оскільки він досліджує найбільш загальні закони функціонування і розвитку суспільства. Ця його грань нерозривно пов'язана з раніше розглянутими гранями — історичним матеріалізмом як соціальною філософією і як загальноісторичною наукою. Зрозуміло, це розмежування доволі умовне, і про нього ведуть річ лише з метою підкреслити ту чи іншу сторону матеріалістичного розуміння історії.

Оскільки історичний матеріалізм досліджує найбільш загальні закони функціонування і розвитку суспільства, він є теорією і методом дослідження цього суспільства. У відношенні до спеціальних («конкретних») наук (політичної економії, правознавства, мистецтвознавства тощо) він виступає як їх методологічна основа. Наука про більш загальні закони за певних умов слугує методологією для наук про менш загальні закони. Удосконалення історичного матеріалізму як методології соціально-наукового пізнання — необхідна умова розвитку всього комплексу суспільних наук, успішного здійснення їх багатогранних функцій, їх ефективного впливу на суспільну практику. Принципи, закони категорії, поняття історичного матеріалізму — це надійні методологічні засоби у пізнанні як суспільства в цілому, так і окремих його сфер (матеріального виробництва, духовної культури тощо). З другого боку, узагальнення новітніх досягнень гуманітарних наук є умовою удосконалення методології соціального пізнання, розвитку історичного матеріалізму.

Філософи республіки останнім часом виявляють інтерес до малорозроблених методологічних проблем соціального пізнання. Це — перспективний напрям нашої роботи. Слід приділяти увагу дослідженню специфіки пізнання суспільних явищ, основних форм соціального знання особливостей пізнання та практичного використання суспільних законів тощо. Нині нагромаджено значний теоретичний матеріал для комплексного дослідження категорій історичного матеріалізму, їх світоглядної та методологічної функцій. Тут належить, насамперед, показати суспільну практику як основу формування категорій історичного матеріалізму.

проаналізувати роль матеріалістичної діалектики у їх виникненні, значення категорій для прирошення нового суспільного знання; дослідити типологію загальносоціологічних категорій, виявити їх історичний та класовий характер. Крім такої, загальної характеристики категорій як вузлових моментів соціального пізнання доцільно показати методологічну функцію окремих категорій історичного матеріалізму. Вивчення зазначених методологічних проблем соціального пізнання дасть можливість підтягнути цю, все ще відстаючу ділянку філософського фронту, приміром, до рівня досягнень у галузі методології наукового пізнання взагалі або методології природознавства зокрема.

Методологічна функція історичного матеріалізму виявляється і в його відношенні до спеціальних соціологічних теорій і конкретних соціологічних досліджень. Історичний матеріалізм як соціологія вищого рівня виступає методологією для цих теорій і досліджень. За ініціативою філософських колективів республіки нині розпочато вивчення мало-розроблених питань про методологічну роль історичного матеріалізму у формуванні і розвитку марксистсько-ленінської соціології праці, міста, села, комунікацій, культури, військової соціології, соціальної екології та інших спеціальних соціологічних теорій. Розробка цих проблем збагатить методологічний арсенал історичного матеріалізму, поглибить теоретичні основи розгортання конкретних соціологічних досліджень.

Проблеми методології суспільних наук належать до одного з можливих шляхів об'єднання зусиль філософів і суспільствознавців інших спеціальностей. Великі можливості щодо цього мають, зокрема, методологічні семінари суспільствознавців. Увійшло в систему розглядати методологічні проблеми суспільних наук на спеціальних загальних зборах Відділення історії, філософії і права АН УРСР. На стиках історичного матеріалізму і спеціальних суспільних наук можна чекати істотних наукових досягнень. Комплексними питаннями, у розробці яких беруть спільну участь спеціалісти в галузі історичного матеріалізму і представники конкретних гуманітарних наук, є, наприклад, проблеми суспільно-економічних формацій, розвитку продуктивних сил, науково-технічної революції, суспільних класів, людини, діяльності, суспільної практики, способу життя тощо. У республіці створено значну кількість колективних праць, де подані разом розробки філософів і природодослідників. Що ж до спільних виступів філософів і представників конкретних суспільних наук, то вони поодинокі. Те саме можна сказати про дослідження взаємозв'язку історичного матеріалізму з тією чи іншою спеціальною гуманітарною наукою (наприклад, з політичною економією, правознавством, мовознавством та ін.).

Значну користь може принести далі зміцнення творчої співдружності спеціалістів у галузях історичного матеріалізму і наукового комунізму. Адже проблеми соціалізму, який в сучасних історичних умовах є найвищим етапом розвитку всесвітньо-історичного процесу, становлять важливий об'єкт загальносоціологічного дослідження. До них належать, зокрема, питання про всебічний розвиток особи, співвідношення стихійності і свідомості в умовах соціалізму, про структуру гармонійності, планомірності розвитку соціалістичного суспільства тощо.

На XXVI з'їзді КПРС сформульовано важливий науковий прогноз: можна припустити, що «становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму»². Цей висновок має істотне методологічне і теоретичне значен-

² Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу., с. 64.

ня для комплексного наукового розроблення питання про шляхи і умови дальшого розвитку соціалістичних суспільних відносин. У ньому теж повинні взяти участь і спеціалісти у галузі історичного матеріалізму.

XXVI з'їзд КПРС підкреслив необхідність вивчати нові суспільні явища, умови і засоби впровадження прогресивних процесів у життя, піддав принциповій, справедливій критиці тих суспільствознавців, які ще не подолали схильності до схоластичного теоретизування, філософів, що уникають дослідження нових життєвих процесів. Відзначивши досягнення суспільствознавців нашої країни, товариш Л. І. Брежнев підкреслив: «...роботу проведено велику, і вона заслуговує визнання. Але далеко не все в галузі суспільних наук викликає задоволення. Не подолано ще схильності до схоластичного теоретизування, про що говорилося і на XXV з'їзді. Філософи часто вважають за краще доводити доведене, замість того, щоб осмислювати нові явища життя. Немало проблем, які чекають свого розв'язання, нагромадилось в політичній економії соціалізму. Більше уваги потребують соціальні наслідки науково-технічної революції. Глибже і сміливіше слід аналізувати явища політичного життя суспільства. Слабо ще вивчається громадська думка. І це — тільки частина питань, якими треба буде зайнятися»³.

Осмилення нових життєвих процесів, що до нього спонукає обов'язок вченого, є умовою розуміння механізмів стабілізації і розвитку соціальної системи, впливу рушійних сил людського прогресу, дії і використання суспільних законів, виникнення і розв'язання соціальних суперечностей та проблем формування і задоволення потреб та інтересів суспільства. Дослідження нових процесів уможливило наукове передбачення основних тенденцій суспільного розвитку. Тут важливо вчасно помітити нове, яке виникло в глибинах життя, оцінити його значення для майбутнього розвитку.

Один з методів передбачення — наукове визначення майбутнього розвитку на основі дослідження повторюваності у розгортанні подій. Але існує й така прогностична ситуація, коли суб'єкт поставлений перед необхідністю вивчати явище, що не має подібного, не повторювалось або лише віддалено нагадує якимсь інше. Дуже часто нові факти можуть бути помічені не одразу, а тільки на певному, аж ніяк не першому ступені їхнього розвитку, коли вони вже кілька разів «нагадали» про себе. Виникаючи, нове іноді виступає в старій формі. І навпаки: старе може видавати себе за нове. Знання законів і загальних тенденцій суспільного розвитку — методологічна умова визначення перспективності, майбутності процесів, що виникають. Зрозуміло, що конче потрібний конкретно-історичний підхід до вивчення таких процесів, виявлення особливостей явищ, породжуваних життям. Серед малорозроблених методологічних проблем дослідження зазначених процесів — питання про критерії нового, прогресивного, у тій чи іншій сфері суспільної життєдіяльності. Загальний, основний, «глобальний» критерій суспільного прогресу виступає тут як методологічна основа розробки конкретного, похідного, локального критерію.

XXVI з'їзд КПРС поставив перед суспільствознавцями завдання поглибленого дослідження проблем науково-технічної революції, зокрема питання про її соціальні наслідки. Можна виділити три аспекти єдиної сутності науково-технічної революції, які потребують дальшої розробки. По-перше, так би мовити, її пізнавальна сутність. НТР становить насамперед якісний стрибок у пізнанні і свідомому використанні об'єктивних законів матеріального світу. Вона синтезує наукові

³ Там же, с. 93.

революції у найрізноманітніших галузях знань, є поєднанням наукової і технічної революції. По-друге, слід виділяти технологічну сутність НТР, яка означає якісний стрибок у процесі перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. Це стосується передусім знярядь виробництва як елемента продуктивних сил. Наукові знання втілюються в складному устаткуванні і агрегатах, у засобах зв'язку і предметах праці. Вчені допомагають знаходити нові джерела енергії, відкривають шляхи використання більш поширеної і дешевої сировини, виготовлення нових, прогресивних матеріалів. Наука перетворилася на рушій технічного прогресу, вона започатковує нові його напрями, розробляє і впроваджує нову технологію, органічно вплітається у трудові процеси, в організацію праці і виробництва, змінює зміст праці, сприяє різкому підвищенню її продуктивності. Технологічна сутність НТР — це і якісний стрибок в удосконаленні технологічних способів виробництва. Для нинішнього етапу НТР він виражається у комплексній автоматизації виробництва. По-третє, необхідно більше уваги приділяти розкриттю соціальної сутності НТР. Перетворення науки на безпосередню продуктивну силу означає також кардинальну зміну місця і функцій людини у системі виробництва: з агента виробництва вона перетворюється в наглядача і контролера за його процесами. Органічне поєднання досягнень НТР з перевагами соціалізму докорінно змінює характер самої праці людини. НТР посилює роль інтелектуальної діяльності працівника, вимагає від нього винахідливості, гнучкості мислення, ініціативи, вміння орієнтуватися у складних ситуаціях. Разом з тим вона вимагає високосвідомої дисципліни, підносить значення почуття відповідальності. Однією з форм виявлення соціальної сутності НТР в умовах соціалізму є масова творчість трудящих. Творчі пошуки винахідників і раціоналізаторів стали невід'ємною складовою частиною процесу перетворення науки на безпосередню продуктивну силу.

Розкриваючи соціальні умови і наслідки НТР, необхідно показати, яким чином капіталістичні виробничі відносини обмежують творчі можливості працівника виробництва, як НТР в умовах буржуазного ладу використовується для експлуатації трудящих, як вона, загострюючи суперечності капіталізму, сприяє становленню, підготовці революційних сил, покликаних назавжди знищити лад найманого рабства.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії перед суспільствознавцями поставлено завдання глибоке і сміливіше аналізувати явища політичного життя суспільства. Політика — складне і багатогранне явище. Для більш диференційованого і глибокого дослідження її доцільно розглядати як ідеї, відносини, організацію та діяльність. Важливо дослідити питання про політичні ідеї, знання, свідомість, переконання, цілі, ідеали, програми, політичну культуру. Істотно збагатити історичний матеріалізм можуть ґрунтовні роботи, присвячені політичній ідеології як формі суспільної свідомості. Широке коло питань охоплює і проблема політики як системи відносин, питання про співвідношення політики і економіки.

Заслужують на увагу дослідників питання взаємовідношення не лише політики і економіки, а й політики і класів. В одному із своїх аспектів вона є концентрованим вираженням інтересів суспільних класів. Політика, говорив В. І. Ленін, — це відносини між класами, націями, державами.

Що ж до організаційної сторони політичного життя суспільства, ситуація склалася так, що ці проблеми розробляють здебільшого правознавці і дуже мало — філософи. Тим часом питання про політичну організацію суспільства має і яскраво виражений соціально-філософ-

ський аспект. Необхідно, наприклад, розрізнити поняття «політична система суспільства» і «політична організація суспільства». Зіставлення цих понять доцільно здійснювати, розглядаючи політичну організацію як інваріант, структуру самої політичної системи. А вивчення організацій, що входять до політичної системи, насамперед стосується питань про державу, політичні партії тощо. Вони потребують комплексного дослідження, об'єднання зусиль спеціалістів у галузях історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії, міжнародних відносин, правознавства і радянського будівництва.

Специфічні зрізи має і проблема політики як діяльності. У філософських працях, присвячених аналізу діяльності людей, треба приділяти більшу увагу питанню про політичну діяльність, політичну активність. Політика в одному із своїх аспектів виступає як діяльність держав, партій, класів. В. І. Ленін писав: «...політика є участь у справах держави, спрямування держави, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави»⁴. Необхідно дослідити взаємозв'язок політичної діяльності і управління суспільством. Взаємозв'язок цих двох регулятивних факторів суспільства настільки тісний, що вони нерідко ототожнюються. Насправді ж у цьому взаємозв'язку визначальна роль належить політиці. Вона виступає основою управління соціальними процесами. Управління — це механізм конкретної реалізації політики.

Великий спектр філософських проблем міститься у питаннях про політичну боротьбу робітничого класу в капіталістичних країнах, про зростаючу участь трудящих соціалістичного суспільства у виробленні і здійсненні політики і управлінських рішень.

Потрібні ґрунтовні філософські праці про певні різновиди політики (економічну, соціальну, наукову, технічну, культурну, зовнішню, воєнну політику тощо), а також про її відношення до інших суспільних явищ, тісно пов'язаних з політичним життям суспільства.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії наголошено на необхідності посиленого вивчення громадської думки. Філософам, соціологам належить здійснити дослідження теоретичних основ формування і використання громадської думки, аналіз форм і методів її вивчення, взяти безпосередню участь у цьому вивченні, в розробці практичних рекомендацій для партійних, державних і громадських організацій. Спеціалісти у галузі історичного матеріалізму мають приділити особливу увагу дослідженню громадської думки як специфічної форми існування свідомості. Особливість цієї форми полягає в тому, що вона виражає масову свідомість. У громадській думці синтезуються судження, оцінки й імперативи суспільства, класів, соціальних груп щодо явищ, подій, фактів і назрілих проблем суспільного життя, щодо діяльності тих чи інших соціальних інститутів, громадських і політичних діячів. Вона виражає ставлення її носіїв до певних суспільних, переважно сучасних їм процесів, схвалює одні життєві явища і засуджує інші, висуває вимоги до інститутів, соціальних груп, дає оцінку обговорюваним подіям як бажаним чи небажаним, висловлює пропозиції й рекомендації. У громадській думці (адекватно чи неадекватно — залежно від конкретно-історичних умов) відображаються актуалізовані потреби та інтереси суспільства, людських спільностей, життєві суперечності та проблеми, що стоять на порядку денному.

У класовому суспільстві громадська думка має класовий характер. В умовах антагоністичної формації кожен суспільний клас з допомогою своїх ідеологів формує власну громадську думку, але головні конфлік-

⁴ Ленінський збірник, ХХІ, с. 14.

ти та зіткнення відбуваються між думками, що виражають інтереси ворожих класів. В умовах капіталізму буржуазія прагне видати свої судження, оцінки і вимоги за громадську думку всього людства. Вона використовує потужні ідеологічні засоби для цілеспрямованої обробки громадськості, насадження стереотипів капіталістичного способу життя, формування конформізму, укорінення в масовій свідомості спотворених уявлень і оцінок, вдається до безсоромних наклепів на соціалізм, на марксистсько-ленінські партії, на міжнародний визвольний рух.

У зрілому соціалістичному суспільстві, де утвердилася соціальна та ідейно-політична єдність народу, розвивається, поглиблюється і соціальна однорідність громадської думки. Але це не означає, що різними особами чи групами тут не можуть висловлюватися різні за змістом судження, оцінки і вимоги щодо життєвих явищ. Такі судження, оцінки і вимоги можуть не повністю збігатися із загальною громадською думкою соціалістичного суспільства. У громадській думці можуть відображатися різні потреби й інтереси. Може бути різним і рівень усвідомлення цих потреб та інтересів — і буденний, і теоретичний. У процесі формування й розвитку громадської думки менш зрілі елементи суспільної свідомості стають більш зрілими, одні елементи громадської думки відмирають, інші народжуються. Завдання дослідників — розкрити керівну і спрямовуючу роль марксистсько-ленінської партії; формувати й розвитку соціалістичної громадської думки. Комуністична партія постійно дбає про підвищення ідейно-політичної зрілості, адекватності й компетентності громадської думки, удосконалення її пізнавальної, оцінно-нормативної, виховної та регулятивної функцій, про зростання її масовості і дальший розвиток демократичних методів її формування, вираження та реалізації її вимог.

Підготовка до XXVI з'їзду, всенародне обговорення його матеріалів і документів стали яскравим свідченням справді демократичного і дійового характеру радянської громадської думки. Ця думка служить засобом формування нової людини, визначення активної життєвої позиції громадянина, утвердження у свідомості трудящих ідейно-моральних цінностей комуністичного суспільства, засвоєння соціального досвіду підрастаючим поколінням. Здійснюючи активний вплив на найрізноманітніші ділянки комуністичного будівництва, громадська думка виступає ефективним засобом управління суспільними процесами. Вона відіграє істотну роль в аналізі реального стану справ у суспільстві, у формуванні народногосподарських і соціальних планів і їх здійсненні, в контролі за дотриманням соціальних норм, виявленні ще не використаних резервів і можливостей прискорення нашого руху вперед.

XXVI з'їзд КПРС визначив як один з головних напрямів зосередження зусиль суспільствознавців «критику антикомунізму, буржуазних і ревізійністських концепцій суспільного розвитку, викриття фальсифікаторів марксизму-ленінізму»⁵.

Серед завдань, що стоять перед дослідниками у галузі історичного матеріалізму, — критичний аналіз сучасної буржуазної соціології. Вона становить конгломерат численних течій, шкіл, які, не витримавши історичної перевірки, розпадаються, поступаючи місцем іншим напрямам. Буржуазна філософія історії, неопозитивістські соціологічні концепції, «технологічний детермінізм», «теорії» конвергенції, «соціальної дії», «відкритого суспільства», «постіндустріального суспільства», феноменологічна і екзистенціальна соціологія, «генетичний структура-

⁵ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. — У кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 172.

лізм» та інші численні школи і течії не можуть дати науковій відповіді на корінні питання, що їх висуває сучасний суспільний розвиток, не спроможні здійснити науковий аналіз законів і рушійних сил суспільства. Що ж до буржуазної емпіричної соціології з її численними спеціалізованими галузями, то вона «постачає» певну суму знань про конкретні, здебільшого локальні процеси, формулює відповідні практичні рекомендації, які часто використовуються органами капіталістичної держави та монополіями.

Імперіалістична буржуазія посилює ідеологічну боротьбу проти міжнародного робітничого класу та його марксистсько-ленінських партій. Виявом її ідейного впливу на робітничий клас є соціал-реформізм у робітничому і ревізіонізм в комуністичному русі.

Реформізм заперечує необхідність класової боротьби, соціалістичної революції, диктатури пролетаріату, ставить за мету з допомогою часткових реформ «поліпшити» капіталізм, не зачіпаючи його основ. У найішніх історичних умовах головним представником реформізму є соціал-демократія, яка має значний вплив на населення ряду капіталістичних країн. Праві лідери сучасної соціал-демократії вдаються до антикомунізму, антирадянщини. «Сучасна соціал-демократія,— відзначив товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КІРС,— має значну політичну вагу. Вона могла б більше робити для захисту життєвих інтересів народів і насамперед для зміцнення миру, оздоровлення міжнародної обстановки, для відсічі фашизму і расизму, наступові реакції на політичні права трудящих. На практиці, однак, лідери соціал-демократії далеко не завжди діють у цьому напрямі.

Багато з них заражені вірусом антикомунізму. Деякі дають втягти себе в організувані імперіалізмом кампанії проти соціалістичних країн і, посилюючись на так звану атлантичну солідарність, виправдовують гонку озброєнь. Зрозуміло, що така політика не відповідає інтересам трудящих. Ми її рішуче засуджуємо»⁶.

Рознощиками буржуазної і реформістської ідеології в комуністичному русі є ревізіоністи. Маскуючись під марксистів, прикриваючись фразами про необхідність враховувати сучасні умови історичної обстановки, специфіку розвитку тієї або іншої країни, розумуючи про потреби «творчого розвитку», «оновлення», «доповнення», «поліпшення» марксизму, ревізіоністи прагнуть вихолостити його революційну суть. Ревізіонізм — як правий, так і «лівий» — спрямовує свої дії на розкол міжнародного комуністичного руху, підрив пролетарського інтернаціоналізму. Він фактично змикається з буржуазним націоналізмом, бо заперечує існування спільних для всіх соціалістичних країн закономірностей функціонування й розвитку суспільства, вчиняє постійні атаки на реальний соціалізм, на Радянський Союз.

Ревізіоністи твердять про те, що потрібна «плюралістичність» марксизму, про «природність» його «національних варіантів», заперечують існування ленінського етапу в розвитку марксизму, вимагають навіть відмовитися від понять «марксизм-ленінізм», «пролетарський інтернаціоналізм», «диктатура пролетаріату». Вони намагаються підмінити діалектичний та історичний матеріалізм тим чи іншим різновидом буржуазних філософських та соціологічних концепцій.

В сучасних умовах однією із складових частин антикомунізму є ідеологія і політика буржуазного націоналізму. Імперіалістична реакція використовує націоналізм як засіб розпалювання національної ненависті і ворожнечі, експлуатації інших народів, підготовки загарб-

⁶ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КІРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу., с. 21—22.

ницьких воєн, як засіб підриву інтернаціональної єдності міжнародного робітничого класу, країн соціалістичної співдружності. Маоїзм, сіонізм, український буржуазний націоналізм і багато інших видів націоналізму спрямовуються міжнародним імперіалізмом на боротьбу проти соціалізму, проти нової історичної, соціальної й інтернаціональної спільності людей — радянського народу.

Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський говорив: «Під чорними прапорами антирадянщини й антикомунізму зімкнулись усі реакційні сили. І, як завжди, особливо шаленіють у безсилій люті вороги нашого народу, прислужники імперіалізму — українські буржуазні націоналісти»⁷. Радянські люди дають рішучу відсіч будь-яким ідеологічним диверсіям імперіалізму.

У процесі соціалістичних перетворень ліквідоване соціальне коріння націоналізму. Проте в умовах соціалізму ще певний час залишаються пережитки націоналізму у свідомості і поведінці окремих, політично незрілих людей. Міжнародна реакція, використовуючи найрізноманітніші засоби, іззовні постійно робить спроби підігріти і оживити ці пережитки минулого. «Не можна забувати, що націоналістичні передсуди, перебільшений чи спотворений вияв національних почуттів — явище надзвичайно живуче, яке чітко тримається в психології людей, не досить зрілих у політичному відношенні. Вони, ці передсуди, продовжують зберігатись навіть в умовах, коли об'єктивні передумови для будь-яких антагонізмів у відносинах між націями давно вже перестали існувати»⁸.

Буржуазна ідеологія у всіх своїх виявах є засобом маскування експлуататорської природи буржуазного ладу, засобом удержання значних мас населення в духовному полоні, паралізування їх волі і прагнення до революційної боротьби, невід'ємним елементом антикомунізму. У Програмі КПРС говориться: «Види і форми буржуазної ідеології, методи і засоби обману трудящих різноманітні. Але суть їх одна — захист відживаючого капіталістичного ладу. Ідейне обґрунтування панування монополій, виправдання експлуатації, опорочування суспільної власності і колективізму, оспівування мілітаризму і війни, виправдання колоніалізму і расизму, розпалювання ворожнечі і ненависті між народами — ось ідеї, якими проияті політичні й економічні теорії, філософія і соціологія, етика і естетика сучасної буржуазії»⁹.

Велике коло соціально-філософських проблем охоплюється питанням про боротьбу комуністичних і робітничих партій проти ідеології і політики антикомунізму.

Дальша творча розробка актуальних проблем історичного матеріалізму означає збагачення соціально-філософської, загальносоціологічної і загальноісторичної теорії марксизму-ленінізму, світоглядних і методологічних основ спеціальних суспільних наук, спеціальних соціологічних теорій, конкретно-соціологічних досліджень.

Вона є однією з умов розвитку всіх галузей філософського знання, складовою частиною загального процесу розвитку марксистсько-ленінської науки, яка дає можливість партії намічати правильну політичну лінію, успішно проводити її в життя, вчасно помічати і осмислювати нові суспільні процеси, впевнено вести за собою трудящі маси.

⁷ Щербинський В. В. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії України XXVI з'їздові Компартії України. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 54.

⁸ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1973, т. 4, с. 61.

⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 47.

* * *

В передовій статті аналізуються актуальні проблеми розвитку історичного матеріалізму в світє рішень XXVI з'їзда КПРС. Обосновується необхідність дальнєйшої розробки мїровоззренчєско-методологічєских вєпросов об углубленнї знаннєв о самєм предметє історичєского матеріалізму, єго научнєм статусє, функціях, ролї в соціалнєм познаннї і рєволюціоннєм прєобразованнї мїра. Раскрываєтєся роль історичєского матеріалізму в развиттї спеціалнєх общєствєннєх наук, спеціалнєх соціологічєских теорїєв, конкрєтнєх соціологічєских ісслєдованнєв, в вєплєщєннї достїжєннєв марксістєско-лєннїнєского общєствєзнаннєя в практїку коммунїстїчєского стрєїтєльстєва.

В статтє рєссматрїваютєся путї ісслєдованнєя новєх общєствєннєх процєсов, соціалнєх умовнєв і послєдствїєв научнє-тєхнїчєкой рєволюціє, явлєннєв політїчєской жїзнї общєства, общєствєннєго мнєннєя, дальнєйшого усїлєннєя і углублєннєя критїкї соврємєннєй буржуазнєй соціологїєв. Подчєркїваєтєся необхіднєсть прєдлєжїтє продолжїтї ісслєдованнє мїровоззренчєских і методологічєских функцієв історичєского матеріалізму, єго зв'язєв с діалєктїчєским матеріалїзмом, спеціалнємї общєствєннємї наукамї.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ПРЕДМЕТ ЗАГАЛЬНОСОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Рішення XXVI з'їзду КПРС націлюють радянських філософів на творчий розвиток марксистсько-ленінської теорії, на глибокий аналіз явищ політичного життя суспільства¹. Серед завдань, поставлених з'їздом, на одному з перших місць стоїть даліше вдосконалення політичної культури радянського суспільства.

Поняття «культура» вживається у різних значеннях і включає низку різновидів, таких як культура суспільства, національна культура, культура класу, колективу, особи, культура виробництва, побуту, поведінки, духовна культура, художня культура, культура спілкування, дозвілля тощо. Крім того, зазначимо, що важливою передумовою розуміння природи і функцій цих різновидів є загальносоціологічний аналіз культури як цілісного соціального феномена, що охоплює матеріальне і духовне життя суспільства.

Культура — це, по-перше, предметні матеріальні результати діяльності людей; по-друге, це духовне життя суспільства, в процесі якого виробляються форми суспільної свідомості, ідеї, знання і цінності, що визначають зразки поведінки особи та соціальних груп і формують внутрішній світ людини; по-третє, це спосіб діяльності людини в рамках конкретно-історичних суспільних відносин. Вона опосередковує будь-яку діяльність та будь-яку форму спілкування і змінюється тією мірою, якою люди за переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої оновлюють себе, види своєї діяльності, умови існування і форми спілкування.

Культура суспільства — не сума індивідуальних і групових культур, а якісна характеристика соціальної системи. Її матеріальну основу становлять об'єктивні умови та їх перетворення в процесі праці. У класово-антагоністичному суспільстві вона неоднорідна, має класовий характер. Її найкращі здобутки присвоюються панівним класом, а трудящим залишається вдовольнятися крихтами загальнолюдської культури, та й ті експлуататори намагаються використати як знаряддя соціального і духовного гноблення мас.

Соціалістична революція докорінно перетворила суспільство, закономірно здійснила переворот і у сфері культури. Культурна революція стала невід'ємною складовою частиною ленінського плану побудови соціалізму, важливим фактором формування і утвердження нового, соціалістичного типу особи, виховання нової людини.

Завданням культурної революції, вважав В. І. Ленін, є «розвиток кращих зразків, традицій, результатів існуючої культури з точки зору світогляду марксизму і умов життя і боротьби пролетаріату...»², поєднання культури з революційно-перетворюючою діяльністю

¹ Див.: Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 93.

² Ленін В. І. Начерк резолюції про пролетарську культуру.— Повне збір. творів, т. 41, с. 442.

трудящих, думка і розум яких пробуджуються в епохи революційних перетворень не для читання «тільки книжок, а для діла, живого, людського діла, для історичної творчості»³.

Культура виступає однією з важливих характеристик сутнісних сил людини на тому чи тому конкретно-історичному етапі суспільного розвитку і відображає рух суспільства на шляху економічного, політичного і соціального прогресу. За соціалізму вона орієнтована на політичний прогрес, на всемірний розвиток суспільних відносин. Культура і політика міцно взаємопов'язані. Вплив культури на соціально-політичне життя всеосяжний, а соціально-політичне життя значною мірою детермінує розвиток культури. Результатом цієї взаємодії є, зокрема, такий відносно самостійний вид культури, як політична культура.

Поняття «політична культура» останнім часом використовується дуже широко. Вивченню цього суспільного явища приділяється дедалі більша увага. Воно є предметом обговорення на міжнародних наукових конгресах. Міжнародна асоціація політичних наук (МАПН) організовує «круглі столи», де висловлюються різні думки щодо актуальних питань цієї сторони людської життєдіяльності. У серпні 1979 р. на XV конгресі МАПН у Москві розглядалися проблеми політичних культур різних суспільств. У нашій країні публікується дедалі більше праць, присвячених цим питанням.

Щодо поняття «політична культура» в марксистсько-ленінській літературі утвердився погляд, згідно з яким воно означає рівень знань і уявлень класів, верств суспільства, націй і індивідів про владу і політику, а також зумовлену цим їхню політичну орієнтацію і політичну активність⁴, навички поведінки.

Але якщо у визначенні політичної культури особливих розбіжностей не виникає, то в питаннях про специфіку її соціально-класових детермінацій, конкретний механізм її історичного розвитку ще чимало нез'ясованого.

Аналіз політичних культур має здійснюватися на основі конкретно-історичного і класового підходів. Ці два найважливіших підходи (принципи) марксистсько-ленінської методології соціального пізнання, міцно пов'язані з іншими її принципами, дають змогу виявити вихідну точку наукової типології політичних культур. Розробка такої типології потрібна для порівняльного аналізу їх типів, що історично змінюються. Крім того, вона слугує інструментом пізнання закономірностей формування і функціонування політичної культури в соціалістичному суспільстві, яка становить одну з передумов наукового управління соціальними процесами за соціалізму, розвивається відповідно до потреб послідовної реалізації принципів соціалістичної демократії.

Типологія політичних культур є полем ідеологічної боротьби між марксистами і буржуазними теоретиками. У буржуазній політології найбільш відома концепція політичної культури, висунута соціальним психологом Габрієлом Алмондом (США) у 1956 р. Він та його послідовники (Л. Пай, С. Верба та ін.) розглядають політичну культуру «як суб'єктивну сферу» політики, як «психологічний вимірник» політичної системи. Значною мірою продовжуючи психокультурологічний напрям, започаткований у 20—30-х роках Б. Малиновським, М. Мідом, Т. Лас-

³ Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 306.

⁴ Див.: Бурлацкий Ф., Галкин Л. Социология. Политика. Международные отношения. М., 1977, с. 40; Шахназаров Г. Х., Бурлацкий Ф. М. О развитии марксистско-ленинской политической науки.— Вопр. философии, 1980, № 12, с. 13.

свелом, де наголос робиться переважно на вивченні соціалізації дітей, механізмів несвідомої мотивації і психологічних механізмів загалом, Г. Алмонд приділяє головну увагу емпіричним дослідженням політичних проблем.

У його доповіді «Інтелектуальна історія концепцій політичної культури» на засіданні «круглого столу», присвяченого темі «Політична культура» (Краків, 1977), відзначалось, що основний внесок соціальних психологів полягає у дослідженнях формування змін і структури установок, а також у вивченні впливу внутрішньогрупових структур і процесів на ці установки. Головним мотивом посилення інтересу до проблем політичної культури, вважає він, є розвиток емпіричних досліджень і найбільшою мірою — розробка методології таких досліджень. Використання точних методів вибірки, поліпшення методики інтерв'ювання, техніки шкалування, використання та вдосконалення методів статистичного аналізу у політології і соціології, на його думку, надали дослідженням політичної культури «наукового характеру»⁵.

Який же насправді цей «науковий характер»? Г. Алмонд і його послідовники визначають зміст поняття «політична культура» вузько прагматично, у цілковитій залежності від мети свого дослідження, і ці визначення претендують на передхоплення емпіричних досліджень одного чи декількох специфічних аспектів політичної культури. Ця тенденція простежується вже у ранніх працях Г. Алмонда, присвячених цій проблемі. У книжці Г. Алмонда і С. Вербі «Громадянська культура. Політичні відносини і демократія в 5 країнах» політична культура розглядається як індивідуальна орієнтація щодо окремих об'єктів. Індивідуальні орієнтації, на думку авторів, мають низку складових частин: а) пізнавальні орієнтації — точні або помилкові відомості про політичні об'єкти і переконання; б) емоційні орієнтації; в) оцінні орієнтації — судження, думки стосовно політичних об'єктів, що передбачає застосування оцінних стандартів до політичних подій⁶.

Як бачимо, тут з політичної культури практично виключаються політичні, ідеологічні погляди, історичний досвід класів, націй та інших соціальних спільностей. Отже, не розкривається соціальна основа формування конкретних типів політичної культури, звужується обсяг поняття політичної культури.

Захищаючи прагматичний, майже конвенціоналістський підхід до цього поняття, Г. Алмонд у вже згаданій доповіді стверджував, що в більшості випадків ці визначення передують теоретичній категоризації елементів і аспектів політичної культури і покликані підтвердити важливість змінних параметрів культури у поясненні феномена політики або випереджають емпіричні дослідження одного чи декількох специфічних аспектів політичної культури.

Типологія політичних культур, запропонована Г. Алмондом і С. Вербою (три чисті типи — патріархальна, підданська і активістська політичні культури, а також три мішані — патріархально-підданська, піддансько-активістська і патріархально-активістська) хибує на позаісторичний, позакласовий підхід до політичної культури, що позбавляє цю типологію базової основи, необхідної для справді наукової типології політичних культур; однобічно пояснює залежність між політичною системою суспільства і культурою, підкреслюючи лише вплив політичної культури на політичну систему, але майже цілком ігноруючи вплив по-

⁵ Див.: Политические отношения: прогнозирование и планирование. М., 1979, с. 126—127.

⁶ Almond Gabriel, Verba Sidney. The Civil Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Countries. Princeton, 1963, p. 11.

літичної системи суспільства на супутні їй політичні культури; абсолютизує американську політичну систему, намагаючись виставити супутню їй панівну культуру як якийсь міжнародний еталон⁷. Тому, хоча в Г. Алмонда і його послідовників є певні здобутки в емпіричних дослідженнях політичної культури буржуазного суспільства, методологічна неспроможність і яскраво виявлена буржуазно-апологетична ідеологічна спрямованість їхніх праць не дозволяють концепціям згаданого напрямку стати ефективним інструментом наукового аналізу і відтворити реальний історичний процес формування і розвитку політичних культур.

Але, мабуть, було б неправильно вважати, що Г. Алмонд і його послідовники репрезентують загальний погляд буржуазних дослідників на політичну культуру. Л. Діон (Канада), який виступив на засіданні «круглого столу» в Кракові, вважає, що політична культура є специфікацією загального поняття культури і ця специфікація має скоріше політичний, ніж змістовий характер. Ця точка зору репрезентує доволі поширену позицію західних політологів.

Відсутність у немарксистських філософів спільного погляду на політичну культуру була помітна і на XI конгресі Міжнародної асоціації політичних наук, який відбувся в Москві 12—18 серпня 1979 року.

Розв'язання проблеми типології політичних культур можливе тільки на базі наукової методології марксизму-ленінізму. Воно становить одне з найактуальніших дослідницьких завдань в галузі вивчення політичної культури.

Типології можуть бути різні — залежно від того, що взято за основу. Саме основа (істотне чи неістотне) визначає науковий характер типології. Якщо вона претендує на роль адекватного відображення об'єктивної реальності, то має виходити з фундаментальної теорії, здатної описати, пояснити факти соціальної дійсності і спрямувати науку на дальше пізнання об'єкта. Такою фундаментальною теорією є марксистсько-ленінське вчення про класи і класову боротьбу.

У класовому суспільстві основним творцем і носієм політичної культури є такий соціальний суб'єкт історичної діяльності, як клас. Боротьба антагоністичних класів у типах суспільства, яке поділене на експлуататорів і експлуатовану масу, становить рушійну силу соціального розвитку. Тому класовий поділ суспільства є базовою основою типологізації політичних культур цього часу. Саме соціально-класова умовленість різних форм свідомості (ідеологічних і психологічних уявлень, норм, цінностей та ін.), різних форм політичної орієнтації і діяльності визначає сутність і характер політичної культури. Інші соціальні фактори (національний, регіональний, історичного досвіду і традицій та ін.) впливають на сутність політичної культури меншою мірою.

Марксистсько-ленінське тлумачення класів і класової боротьби спирається на вчення про суспільно-економічні формації, тому наукова типологія політичної культури має враховувати також історичний тип суспільства, політичні культури якого аналізуються. Це дозволяє відрізнити періоди історії один від одного, дослідити політичну культуру не «суспільства взагалі», а її специфіку в рамках певних формацій.

Конкретно-історичний підхід у вивченні політичної культури дає змогу вирізнити найзагальніші її типи. Формаційний аналіз дозволяє виділити рабовласницьку, феодальну, буржуазну і соціалістичну політичні культури, панівні у конкретних типах суспільства, відповідно до економічного, політичного та ідеологічного панування певного класу.

⁷ Критичний аналіз концепції Г. Алмонда див.: Бурлацкнй Ф., Галкнн А. Згад. кн.; Вятр Е. Социология политических отношений. М., 1979, с. 262—265.

Але це, повторюємо, найзагальніша типологія. Вона є основоположною для конкретнішої, в рамках певних типів суспільства, оскільки кожне суспільство характеризується специфічними політичними культурами. Уже в рабовласницькому суспільстві античної Греції відрізнялися політичні культури Афіні і Спарти, а політична культура давнього Риму — від них обох. Ще помітніша ця різниця за порівняльного аналізу політичних культур рабовласницьких держав Європи, Близького Сходу, півночі Африки і Азії.

Особливо важливо виявити відмінності в політичних культурах класів правлячих і пригноблених. У всіх типах першого в історії класового суспільства ми бачимо спільні риси політичних культур, які детермінуються класоутворюючими факторами. Класова боротьба і політична форма держави остаточно визначають основні риси політичної культури. Основні класоутворюючі фактори зумовлюють існування в кожному рабовласницькому суспільстві панівного класу і класу пригноблених, а отже, і політичної культури класу рабовласників і бідних вільних громадян.

Політико-ідеологічна боротьба у рабовласницькому суспільстві, як вияв класової боротьби, відбувалася в основному між рабовласниками і неімущими громадянами. Раби в ній майже не брали участі. Вони не могли перетворитися з класу «в собі» на клас «для себе», через те що у всіх своїх виступах проти рабовласництва вони або обстоювали віджилі ідеали родоплемінного ладу, спрямовані в минуле, або намагались перерозподілити соціальні ролі у державі, не зачіпаючи її економічних і політичних інститутів.

Як у період класичної Греції, так і в часи стародавнього Риму, раби не могли сформувані своєї ідеології, своєї політичної культури, оскільки вони не мали своїх політичних цілей, крім особистого визволення, не прагнули встановити нові економічні і політичні відносини. «Раби, як ми знаємо, — писав В. І. Ленін, — повставали, учиняли бунти, відкривали громадянські війни, але ніколи не могли створити свідомої більшості, партій, що керують боротьбою, не могли ясно зрозуміти, до якої мети йдуть і навіть у найбільш революційні моменти історії завжди ставали пішаками в руках пануючих класів»⁸. Отже, не може бути й мови про політичну культуру рабів, оскільки вони були політично безправні і виключені з політичного життя.

В такий спосіб, конкретно-історичний і класовий аналіз дозволяє виділити в рабовласницькому суспільстві політичні культури двох типів: перша характеризує панівну меншість, друга — бідних громадян.

Перехід до феодалізму відзначається складністю, суперечливістю і супроводиться часто не розвитком, а занепадом продуктивних сил, примітивізацією виробничих відносин. Якщо за звичайного переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої спостерігається неперервність у розвитку базису, то тут, у країнах, де панували рабовласницькі відносини, відбувається протилежний процес.

Базис рабовласницького суспільства, досягши певного прогресу на основі класичного рабства, почав поступово деградувати. Звичайно, рабовласницькі відносини в основному зникли (хоча деякі форми рабства ще надовго збереглися і у феодальних країнах, наприклад на Сході), але базис феодального суспільства тривалий час був відсталішим, ніж у період розквіту рабовласницьких держав. Деградує і його політична культура, оскільки надбудова ранньофеодального суспільства так само зазнала занепаду.

⁸ Ленін В. І. Про державу.— Повне зібр. творів, т. 39, с. 76.

Феодалізм як суспільно-економічна формація заснований на пануванні села над містом, а з економічного боку характеризується суперечністю між великою земельною власністю і дрібним господарством⁹, якій у соціальній сфері відповідають антагоністичні суперечності між великими землевласниками-феодалами і залежними від них селянами.

Роль політичної культури і політичної ідеології різко падає, і політична активність передової частини суспільства тривалий час лишається слабкою. Можна навіть говорити про ідеологічну і політичну пасивність класів і станів феодалного суспільства, особливо пригноблених класів. Релігійна ідеологія підкорила собі всі інші форми ідеології. Релігія, пануючи у суспільній свідомості, не припускала існування політичних ідей, ідеалів, норм, програм політичного розвитку за межами релігійного світорозуміння.

Мірою розвитку феодалного суспільства починається поступове піднесення рівня політичної культури. У цьому суспільстві можна розрізнити політичну культуру (а) феодалів і духовенства, (б) купців і ремісників — власників майстерень, а також привілейованих підмайстрів, (в) неміущих верств міста і села. Найрозвинутіша політична культура була в класу феодалів, вона слугує засобом духовного і політичногогноблення мас. У політичному і економічному житті феодалного суспільства, що стоїть на нещадній експлуатації бідних, нерідко покріпачених верств населення, панувало жорстоке свавілля можновладців щодо безправних експлуатованих класів і соціальних груп. Політична культура панівного класу була покликана виправдати це становище.

У феодалну епоху аж до появи на політичній арені класу буржуазії, здатного боротися за політичну владу, пригноблені маси міста і села, не маючи розвинутої ідеології, не набувши зрілої політичної свідомості, характеризувалися примітивною політичною культурою, що не могла протистояти панівній. Величезна більшість експлуатованих була позбавлена освіти, її життєве становище у феодалному суспільстві не дозволяло набуті і виробити бодай якусь подобу самостійних політичних переконань, усвідомити себе як щось загальне, як самостійні класи. Політичні ідеї покріпаченого селянства ілюзорні, еклектичні, а норми поведінки і спілкування зорієнтовані у минуле, головною ідеєю виступає ідея зрівняльності.

Виникнення і розвиток політичної культури, опозиційної щодо феодалної, пов'язані переважно з розвитком нового класу — буржуазії і з появою політичних ідей, норм тощо, які відображують її корінні інтереси в боротьбі за політичну владу.

Матеріальні умови життя суспільства у пізньофеодалний період розвинулись такою мірою, що перетворення політичної структури тогочасного суспільства стало для висхідного класу буржуазії життєвою необхідністю. У цій історичній ситуації дозрілі політичні ідеї нового класу поступово складаються в систему політичних поглядів, проймають політичну культуру класу, що рветься до влади. За соціальним смислом і світоглядним значенням боротьба феодалної і буржуазної політичних культур сягнула далеко за рамки конкретних історичних ситуацій, які її безпосередньо викликали і в яких вона відбувалася. І це цілком зрозуміло, оскільки політична культура буржуазії заперечувала історично віджилі виробничі відносини, старий політичний лад.

У новій суспільно-економічній формації, капіталістичній, склались два основні типи політичної культури: буржуазна і пролетарська. За-

⁹ Див.: Енгельс Ф. З підготовчих праць до «Анти-Дюрінга». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 598.

лишкові і проміжні типи політичної культури (патріархально-феодална, дрібнобуржуазна та ін.) відіграють другорядні ролі.

Від самого свого зародження політична культура буржуазії мала двоїстий характер. Як революційна культура, що заперечує феодальну (переважно релігійну), вона на певному етапі виступає як прогресивна. Але як культура класу експлуататорів, вона слугувала утвердженню державної влади буржуазії, духовному гнобленню трудящих. Тому вона швидко втрачає прогресивний характер, стає консервативною, перетворюється на засіб маніпулювання свідомістю мас.

Виступаючи спершу у формі буржуазного гуманізму XIV—XVI ст., політична культура буржуазії протиставила диктатурі церкви положення про вільний розвиток особи, аскетичній моралі середньовіччя — задоволення земних потреб, божественному походженню людини і політичній владі — теорію «природної рівності». Але як ідеологи буржуазії, гуманісти не пішли далі діяльності в інтересах панівного класу і змогли лише стати апологетами політичної культури в душі буржуазного індивідуалізму, «вільного» розвитку людей в рамках буржуазного способу життя, тобто індивідів, що розвинулися в «рамках пануючого класу, і лише остільки, оскільки вони були індивідами цього класу»¹⁰.

Диктатура буржуазії, соромливо прикрита абстрактними «демократичними» гаслами, «паперовими» ідеалами буржуазної демократії, тримається на крові і поті мас, приречених на нещадну експлуатацію. Пограбування колоній в недалекому минулому, економічній і політичній неоколоніалізм нині, зовнішня політика в душі «холодної війни», балансування на грані термоядерної катастрофи, гноблення і експлуатація трудящих мас «своїх» країн — неодмінні супутники капіталізму. Усі ці фактори накладають відбиток на політичну культуру буржуазії.

Цей тип політичної культури історично минулий, він живає себе разом із силами капіталізму. Політична практика розвитку буржуазного суспільства дає стільки фактів ілюзорності, брехливості ідей, ідеалів, норм, цінностей і принципів поведінки, закріплених у буржуазній політичній культурі, що добре видно вузькість, фальшивість і лицемерство буржуазної демократії, відсутність реального народовладдя, дедалі жорстокіший визиск трудящих мас.

Зазначені особливості політичної культури класово-антагоністичних суспільств зовсім не означають, що кожній із суспільно-економічних формацій відповідає тільки одна форма панівної політичної культури. Так само як є відмінності у формі держави в рамках однієї суспільно-економічної формації, так і політичні культури різних суспільств відрізняються одна від одної.

На політичну культуру, що складається в кожному конкретному суспільстві, крім продуктивних сил і виробничих відносин, впливають національні фактори, загальний рівень культури народу і окремих класів верств та ін. Але водночас різні однопорядкові політичні культури, що існують в рамках однієї формації, мають спільні риси, які дозволяють вести про них річ як про різновиди одного, ширшого типу. Політична культура в США відрізняється від політичних культур у Франції, Японії та ін. Але це все-таки культури капіталістичного типу.

Буржуазне суспільство знає дві основні форми політичної культури: буржуазно-демократичний і буржуазно-автократичний. Можуть бу-

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 70.

ти і проміжні підформи, що близькі до тієї чи тієї основної форми. Усі ці форми і підрозділи політичної культури складаються під впливом характерних для буржуазного суспільства способу виробництва (і передусім форм власності), політичних умов діяльності людей (класова боротьба, політична організація суспільства та ін.) і зворотного впливу панівного способу життя людей (спосіб життя пригноблених класів також позначається на формуванні і розвитку політичної культури, але меншою мірою).

Отже, важлива риса марксистсько-ленінського підходу до вивчення політичної культури полягає у з'ясуванні впливу на неї наявної соціально-економічної і соціально-політичної реальності. Класовий аналіз дозволяє зробити висновок, що в суспільстві з гострими класовими суперечностями і глибокими політико-ідеологічними незгодами не може бути єдиної політичної культури. Реально існує політична культура панівних класів, що мають економічну і політичну владу, а тому — й значні можливості для розвитку цього виду культури, і політична культура пригноблених класів і верств, що розвивається всупереч першій, протистоїть їй.

Ведучи мову про буржуазну політичну культуру, звичайно розрізняють поняття «політична культура буржуазного суспільства» і «буржуазна політична культура». Мається на думці, що в політичній культурі буржуазного суспільства є не тільки буржуазна політична культура, а й більш-менш розвинута пролетарська, яка протистоїть їй; крім того різні рудиментарні (такі, що залишились від інших формацій) типи — патріархальна, феодальна; проміжні — дрібнобуржуазна, політична культура декласованих верств та ін.

Соціалістична політична культура є культурою нового типу. В основі загальнонародної соціалістичної політичної культури лежить політична культура робітничого класу. Вона є результатом соціалістичної революції (яка, за словами К. Маркса, може черпати свою позицію тільки з майбутнього) і культурної революції, здійсненої в нашій країні після Великого Жовтня.

Програма ленінської культурної революції органічно включала в себе революційні перетворення і в сфері політичної культури. У своїй промові на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти В. І. Ленін підкреслював, що «мета політичної культури, політичної освіти — виховати справжніх комуністів, здатних перемогти брехню, передсуди і допомогти трудящим масам перемогти старий порядок і вести справу будівництва держави без капіталістів, без експлуататорів, без поміщиків»¹¹.

Докорінною відмінністю нової політичної культури від попередніх є те, що вона сформувалася і розвивається на науковій основі. Вона синтезує у собі наукові ідеологічні знання, політичні цінності, норми і зразки діяльності, спілкування та ін. Формування нової комуністичної культури — процес тривалий і складний. В. І. Ленін наголошував, що потрібний значний час для того, щоб вона розвинулася і оволоділа всією масою населення. «Підвищення культури (після всякого політичного перевороту довгий час на «перетравлювання», на «засвоєння», на навчання користуватися...»¹². Ці ленінські настанови стали основою культурного будівництва в нашій країні.

¹¹ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти, 3 лист. 1920 р.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 384.

¹² Ленін В. І. План доповіді на II Всеросійському з'їзді політосвіт.— Там же, т. 44, с. 448.

Головним суб'єктом формування і розвитку політичної культури нового типу є Комуністична партія, яка визначила найважливішу цінність цієї культури — соціалізм і комунізм. Ця мета детермінує діяльність усіх дружніх класів і верств соціалістичного суспільства, всіх суспільно-політичних організацій і органів держави, всіх свідомих трудивників.

Ця домінуюча мета визначає спрямованість і форму всіх інших політичних цінностей і передусім розвиток демократії, забезпечення блага народу. Соціалізм, як перша фаза комунізму, передбачає розв'язання трьох головних завдань у галузі політичної культури: 1) ліквідація будь-якої експлуатації, духовного поневолення, а отже — здійснення суспільної справедливості; 2) гарантія всебічного розвитку соціалістичної особи, задоволення її матеріальних і духовних потреб; 3) реалізація суспільної рівності як найважливішого принципу соціалістичного ладу.

Це і визначає спрямованість політичних позицій і орієнтацій усіх людей в соціалістичному суспільстві на зміцнення і розвиток соціалістичної демократії, забезпечення блага народу, що втілюється в інтернаціональній єдності нашого суспільства, зростанні добробуту народу і мобілізації його на комуністичне будівництво.

На чому базується політична культура радянських людей на етапі зрілого соціалізму?

У галузі економічній — на могутніх продуктивних силах, що розвиваються за єдиним планом; на стійких і високих темпах розвитку виробництва і піднесення продуктивності праці на основі використання новітніх досягнень науки і техніки; на постійному зростанні добробуту народу.

У галузі соціальної — на розвинутих соціалістичних суспільних відносинах, що склалися на основі загальнонародної соціалістичної власності; на соціалістичному способі життя, який дедалі більше характеризує нову історичну спільність людей — радянський народ.

У галузі духовній — на високому рівні розвитку науки, культури і освіти; на ідейно-політичній згуртованості радянських людей, в основі якої лежить неподільне панування комуністичної ідеології в суспільній свідомості, загальне поширення і утвердження наукового, марксистсько-ленінського світогляду.

У галузі політичній — на справді демократичній політичній системі, що забезпечує ефективне управління суспільними справами і активну участь у політичному житті; на поєднанні реальних прав і свобод громадян з їхніми обов'язками і відповідальністю перед суспільством.

Ядром політичної культури радянського народу є комуністична переконаність, відданість комуністичним ідеалам і висока політична активність. «Відданість справі комунізму, — підкреслював товариш В. В. Щербицький, — стрижневий політичний і моральний принцип, що синтезує, охоплює все інше: сумлінне ставлення до праці і суспільної власності, колективізм і взаємодопомогу, гуманізм і непримиренність до ворогів соціалізму. В цьому принципі дістає свій вияв головна ідея моральної поведінки людини в умовах соціалізму, де особа має бути не тільки переконаною у правильності комуністичних ідеалів, а й бути активним борцем за втілення їх у життя, тобто завжди і в усьому виявляти активну життєву позицію»¹³.

¹³ Щербицький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. М., 1977, с. 211.

Політична культура радянських людей формується під впливом соціалістичного суспільного ладу, соціалістичного способу життя. У нашому суспільстві створений новий тип політичної культури, яка становить комплекс ідейно-політичних цінностей і зразків поведінки, відповідний потребам розвитку політичної системи суспільства зрілого соціалізму.

Політичну систему цього суспільства відзначає: розвинута соціалістична демократія; активна участь радянських людей у здійсненні влади на всіх рівнях; схвалення і підтримка ними соціалістичного ладу; демократичні форми політичної діяльності, що дозволяють громадянам вільно користуватися своїми правами; соціалістична законність; соціалістичний патріотизм і інтернаціоналізм. Така політична культура формується поступово в процесі зміцнення і розвитку соціалістичної державності.

Динамічні процеси дальшого вдосконалення всіх сфер життя радянського суспільства визначають формування нової людини з розвинутою політичною свідомістю, активної у політичній галузі, свідомого і енергійного учасника комуністичного будівництва. Як відзначив товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС, «радянська людина — це сумлінний трудівник, людина високої політичної культури, патріот і інтернаціоналіст. Вона вихована партією, героїчною історією країни, всім нашим ладом. Вона живе повнокровним життям творця нового світу»¹⁴.

Нині завдання розвитку політичної культури народу не тільки не втратило своєї актуальності, а навпаки, набуває ще більшого значення. Вироблення зрілої політичної свідомості, формування активної політичної позиції людей, непримиренності до буржуазної ідеології і моралі, до буржуазного способу життя — усе це проблеми, розв'язання яких залишається в центрі уваги КПРС, усіх партійних, радянських і громадських організацій.

Розвиток політичної культури радянських людей здійснюється в процесі їхньої участі у політиці, в управлінні справами суспільства і держави. Для цієї культури характерні такі особливості: зростаюча однорідність радянського суспільства; єдність політичної свідомості і політичної дії; визнання головною метою суспільства будівництва комунізму, а керівною силою цього будівництва — КПРС; ідейна і політична переконаність у перевазі суспільно-політичної системи соціалізму; інтернаціоналізм і радянський патріотизм; орієнтація на колективістські форми розв'язання соціально-політичних завдань; високий ступінь психологічної і поведінкової залученості до політики та ін.

Політична культура радянських людей заснована на ідеалах гуманізму й історичного оптимізму, що сприяють самовиявленню особи, включенню її в громадсько-політичне життя. Засвоєння цієї культури і її розвиток зумовлюють те, що трудящі стають активними творцями нового політичного буття і нових політичних цінностей, які виражають інтереси всіх трудящих, їхнє прагнення до соціальної справедливості і втілення ідеалів комунізму. Чим вища політична культура радянських людей, тим успішніше розв'язує наше суспільство складні соціальні проблеми, тим швидше виробляються на стадії зрілого соціалізму передумови для майбутнього комуністичного самоуправління.

¹⁴ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові..., с. 75.

* * *

Важным показателем уровня развития класса, социальной группы, личности является их политическая культура. Ключом к научному познанию сущности и социальных функций политической культуры выступает исторический материализм, являющийся общей методологией социального познания. Своеобразие политической культуры, ее специфику по сравнению с другими элементами культуры, структуру и характерные черты необходимо исследовать, соотнося ее с предметно-практической деятельностью людей, в процессе которой создается предметный мир общества и человека. Марксистско-ленинское социальное познание позволяет не только понять факт существования политической культуры в форме определенного общего, совокупного результата человеческой деятельности, но и дает возможность осуществить научную типологию политических культур, проследить процессы становления и развития их конкретных типов.

С формированием классов и созданием классового общества политическая культура определенного класса призвана реализовать идеологическую функцию объединения людей, их интеграции в социальную систему на базе идей, идеалов, целей, правил и норм поведения класса. В классово-антагонистическом обществе господствующий класс стремится использовать господствующую политическую культуру для манипулирования сознанием и поведением масс.

Только в процессе социалистических преобразований политическая культура превращается в форму проявления творческой активности широчайших масс трудящихся. В условиях развитого социализма формирование новых образцов политической культуры органически соединяется с производством всей общественной жизни.

КОНСТИТУЦІЯ СРСР І СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ ТРУДЯЩИХ

Важливою віхою розвитку радянського суспільства стало прийняття нової Конституції СРСР — видатного політико-правового документа, маніфесту розвинутого соціалізму. Як відзначалось на XXVI з'їзді КПРС, вона закріпила «найбільш істотні зміни в економічному, соціальному і духовному житті радянського суспільства, глибокий демократизм загальнонародної держави», «відкрила більш високий етап у розвитку соціалістичної демократії»¹.

Час, що минув від дня прийняття нової Конституції СРСР, переконливо показав, що основним напрямом розвитку політичної системи радянського суспільства є дальше розгортання соціалістичної демократії. В цьому процесі провідна роль належить Комуністичній партії, яка є «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи»², Радам народних депутатів, що «становлять політичну основу СРСР»³, комсомольським, профспілковим, іншим громадським організаціям. Їхня діяльність спрямована на те, щоб «кожна радянська людина могла відчувати свою причетність до державних справ, була впевнена в тому, що її думка, її голос будуть почуті і враховані при виробленні великих і малих рішень»⁴.

Розвиток соціалістичної демократії — процес, який має всеосяжний характер, відзначається різноманітними формами виявлення: це і зростання ролі трудових колективів, що становлять не тільки господарський, а й соціально-політичний осередок суспільства; і вдосконалення роботи державного апарату і піднесення активності громадських організацій; і посилення дієвості народного контролю та послідовне зміцнення правової основи державного і суспільного життя; і постійне врахування громадської думки у прийнятті рішень як загальнодержавного, так і місцевого значення та ін. Практика дії Основного Закону показує, що він «справляє благотворний вплив на всі сторони суспільного розвитку»⁵.

Важливим показником рівня розвитку соціалістичної демократії є ініціативна, творча, свідомо участь трудящих в житті країни, їхня трудова і суспільна активність. Демократія за соціалізму — це влада народу, вона реалізується в організованій, активній діяльності громадян. Повсякденне залучення трудящих до управління суспільними процесами

¹ Брежнев Л. І. Звіт ЦК КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— У кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 76, 3.

² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 7.

³ Там же, с. 6.

⁴ Брежнев Л. І. В ім'я щастя радянських людей: Промова на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви, 2 берез. 1979 р.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1979, т. 7. с. 605.

⁵ Щербинський В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їздові Комуністичної партії України.— У кн.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 4.

ми, до розв'язання актуальних питань комуністичного будівництва — запорука дальшого розвитку суспільства зрілого соціалізму. В. І. Ленін підкреслював, що суть Радянської влади полягає в тому, щоб «всю державну владу зосередити в руках трудящих... Вони самі, ці маси, беруть у свою власні руки політику, тобто справу будівництва нового суспільства»⁶.

Ідеали соціалізму невід'ємні від залучення особи до управління справами держави і суспільства. За новими досягненнями, трудовими перемогами стоїть «по-хазяйськи заінтересоване ставлення мільйонів трудящих до соціально-економічних планів партії, їх турбота про справи держави», що є «виявом справжнього демократизму радянського ладу»⁷.

Почуття господаря країни, прагнення працювати краще як конкретні форми виявлення соціальної активності трудящих є водночас наслідком дальшого розширення прав і свобод радянських людей. Зростання цієї активності дістало яскравий вияв уже в процесі обговорення проекту Основного Закону, в якому взяли участь близько 80 процентів дорослого населення країни. Значне піднесення громадянської активності викликали вибори до Верховної Ради СРСР 1979 року і вибори до Верховних Рад союзних і автономних республік та до місцевих Рад народних депутатів 1980 року, які провадились на підставі нових законів про вибори, що були прийняті відповідно до вимог Конституції СРСР 1977 року.

Новим свідченням зростання соціальної активності трудящих стало обговорення проекту ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», в якому взяв участь понад 121 мільйон чоловік. Проект дістав цілковите схвалення і підтримку робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції. Було внесено велику кількість пропозицій, доповнень і уточнень.

Нова Конституція СРСР справляє великий вплив на всі сфери суспільної діяльності. На підставі її положень здійснюються широкі заходи для всебічного розвитку ініціативи й активності мас у представницьких органах влади, в трудових колективах і громадських організаціях, розгортання критики та самокритики тощо. Ці заходи охоплюють суспільно-політичну систему в цілому і спрямовані на дальший розвиток форм представницької та безпосередньої демократії, поглиблення їх взаємозв'язку, створення можливостей для розвитку особи. Послідовне втілення норм Основного Закону у життя сприяє більш дійовому залученню громадян до розв'язання важливих суспільних проблем, обговорення справ державного управління, участі в діяльності громадських організацій та органів громадської самодіяльності.

Конституція СРСР в концентрованій формі відображає соціально-політичні відносини суспільства зрілого соціалізму і відіграє значну роль в їх регулюванні, виступаючи могутнім засобом політичного керівництва суспільством. Її положення виступають відправними ідеями, принципами радянського права, що становить систему нормативного регулювання життєдіяльності особи в інтересах суспільства.

За своїм соціальним змістом радянське право спрямоване на створення умов для всебічного розвитку особи. Закріплюючи різні форми здійснення народовладдя, право за умов розвинутого соціалізму є одним із важливих факторів підвищення свідомої організації його житте-

⁶ Ленін В. І. Міжнародний день робітниць.— Повне збір. творів, т. 42, с. 354.

⁷ Брежнев Л. І. Звіт ЦК КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу..., с. 44.

діяльності. Зріле соціалістичне суспільство, вдосконалюючи механізми соціального управління (один з інтегруючих елементів якого становить право), «долає старе, формує нову, більш високу упорядкованість своєї системи, підвищує організованість своєї життєдіяльності, всемірно стимулює розвиток прогресивних процесів, спрямовує суспільну самодіяльність трудящих мас на виконання науково розроблених планів»⁸. Свідомо планувати розвиток економічних і соціальних процесів, керувати ними неможливо без правового регулювання. Тому державне керівництво народним господарством з необхідністю набирає правової форми, закріплюється законами.

Соціалістичне право, відображуючи в своїх нормах економічні, політичні та соціальні зрушення, виступає ефективним регулятором соціалістичних суспільних відносин у сферах виробництва, розподілу та обміну. Воно забезпечує розгортання соціалістичної демократії, активну участь всіх громадян в управлінні державою, господарським і культурним будівництвом. В політичному і ідеологічному планах усе це законно мірою потребує суворого додержання законності та правопорядку, подальшого розвитку правових відносин⁹.

Загальнонародне право — важливий засіб комуністичного виховання трудящих. Регулюючи поведінку людей за допомогою вироблених у ньому норм, воно сприяє вихованню громадян в дусі поваги до радянського закону, інших суспільних правил поведінки.

Спрямованість діяльності особи на суспільно значущі цілі визначається, зокрема, усвідомленням ролі соціалістичного права і його політично-правових принципів в управлінні соціальними процесами. Ці принципи практично закріплені в головних юридичних актах держави — Конституції СРСР, конституціях союзних і автономних республік.

Серед них визначальне місце посідає принцип народовладдя. У преамбулі Основного Закону записано, що радянський народ «закріплює основи суспільного ладу і політики СРСР, встановлює права, свободи і обов'язки громадян, принципи організації і цілі соціалістичної загальнонародної держави і проголошує їх у цій Конституції». Повновладдя народу проголошує і закріплює ряд статей Конституції СРСР — 1 (СРСР — «соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх націй і народностей країни»), 2 («вся влада в СРСР належить народові»), 5-та («найважливіші питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування») та ін.

Ленінське положення про неодмінну і вирішальну участь народних мас в управлінні соціальними процесами дістає свій вияв в радянському конституційному законодавстві на всіх етапах його розвитку¹⁰. Форми участі мас в управлінні неухильно вдосконалювались, відображаючи процеси, пов'язані з розгортанням соціалістичної демократії. Відповідно змінювались і конституційні характеристики народовладдя: від належності влади всьому робітничому населенню країни (стаття 10 Конституції РРФСР 1918 року), всім трудящим міста і села (стаття 3 Конституції СРСР 1936 року) до належності влади всьому радянському народові (стаття 2 Конституції СРСР 1977 року). Новий етап розвитку

⁸ Куценко В. І. Свідомо організація життєдіяльності розвинутого соціалістичного суспільства. — Філософська думка, 1980, № 4, с. 20—21.

⁹ Див. докладніше: Кудрявцев В. Правовая система и укрепление социалистического общества. — Коммунист, 1981, № 9, с. 70.

¹⁰ Див.: Конституция СССР — основа развития социалистической демократии. — М., 1980, с. 83—91; Кукушкин Ю. С., Чистяков О. И. Очерки истории Советской Конституции. М., 1980, с. 8—39, 130—151.

принципу народовладдя відображений у статті 48 Основного Закону, яка проголошує: «Громадяни СРСР мають право брати участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнонародного й місцевого значення»¹¹.

Закріплюючи соціалістичне народовладдя як вирішальну умову політико-правового регулювання суспільних відносин, положення Основного Закону заохочують громадян до найширокого використання втілених у конституційних нормах повноважень панування народу. Це здійснюється у таких головних напрямках: участь представників народу в діяльності органів держави, насамперед Рад народних депутатів; участь трудящих в діяльності громадських організацій і в органах громадської самодіяльності; участь громадян у формах прямого, безпосереднього народовладдя (всенародні та локальні референдуми, збори за місцем проживання, з'їзди, конференції і наради передовиків виробництва, науки та культури, сільські сходи тощо)¹².

Принцип соціалістичного демократизму пронизує всю правову систему суспільства зрілого соціалізму і відіграє значну роль в активізації діяльності громадян в управлінні державою. Ефективність його дії залежить, зокрема, від ступеня засвоєння особою основних прав і свобод, серед яких особливе місце належить суспільно-політичним правам і свободам.

Положення Радянської Конституції, інших законів закріплюють за громадянами політичну рівноправність незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та низки інших обставин (стаття 34 Основного Закону). У Конституції СРСР проголошені права брати участь в управлінні державними і громадськими справами (стаття 48), вносити в державні органи і громадські організації пропозиції про поліпшення їх діяльності, критикувати недоліки в роботі (стаття 49), об'єднуватися в громадські організації, які сприяють розвиткові політичної активності і самодіяльності, задоволенню різноманітних інтересів громадян (стаття 51) та ін. Відповідно до конституційних положень громадянам СРСР гарантуються свободи слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій (стаття 50). Необхідною умовою практичного здійснення принципу демократизму виступають спеціальні гарантії, що забезпечують права і свободи громадян. Так, право брати участь у справах держави підкріплюється гарантованою можливістю обирати і бути обраними до Рад народних депутатів, брати участь у всенародних обговореннях і голосуваннях, у народному контролі, в роботі державних органів, громадських організацій та органів громадської самодіяльності, у зборах трудових колективів і за місцем проживання (стаття 48). Ці конституційно закріплені можливості конкретизуються як у положеннях Основного Закону — в тих статтях, де йдеться, скажімо, про накази виборців (стаття 102), про відкликання депутатів, які не виправдали довіри виборців (стаття 107), про референдум (стаття 5), про права трудових колективів (стаття 8), — так і в спеціальних юридичних актах, виданих на основі Конституції СРСР (наприклад, закони про вибори до Верховної Ради СРСР, про народний контроль, про основні повноваження крайових, обласних Рад народних депутатів тощо). Зокрема, в тексті Закону про вибори до Верховної Ради СРСР, прийнятому в 1978 ро-

¹¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік., с. 21.

¹² Див.: Степанов И. М. Участие трудящихся в управлении государственными и общественными делами.— У кн.: Социализм и личность. М., 1979, с. 30—36.

ці, низка статей спрямована на те, щоб виключити будь-яке обмеження прав громадян щодо участі в представницькій демократії, тобто на заохочення їх суспільно-політичної активності. У статті 6 Закону відзначається, що контроль за волевиявленням виборців не допускається; стаття 10 підкреслює, що кандидати в депутати та виборці не несуть витрат, пов'язаних з проведенням виборів; стаття 11 встановлює відповідальність за порушення законодавства про вибори¹³.

Ця відповідальність конкретизується в нормах кримінального законодавства. Зокрема, трьома статтями Кримінального кодексу УРСР (статтею 127 «Перешкодження здійсненню виборчого права», статтею 128 «Підробка виборчих документів або неправильне підрахування голосів» і статтею 129 «Порушення таємниці голосування») та відповідними статтями кримінальних кодексів інших союзних республік дії, спрямовані на те, щоб перешкодити громадянину здійснити своє конституційне право обирати або бути обраним до органів державної влади або органів правосуддя, розглядаються як злочин.

Усі названі гарантії виборчої активності відіграють важливу роль у практичному здійсненні безпосередньої соціалістичної демократії. Про це, зокрема, свідчить активність виборців, які обирають депутатів до Рад. Так, в 1926 році у виборах до сільських та міських Рад взяла участь 50, 8 процента загального числа виборців, у 1929 році — 63,5, у 1931 році — 72,1, а в 1934 році — 85 процентів. Починаючи з 1939 року, у виборах до Рад бере участь понад 99 процентів виборців. Така активна, майже стопроцентна участь у виборах органів влади — закономірне явище для нашої країни, де влада дійсно належить народові.

Надаючи великі права громадянам, Конституція передбачає також обов'язок службових осіб у встановлені строки розглядати пропозиції та заяви громадян, давати на них відповіді, вживати необхідних заходів. Також спеціально підкреслено, що переслідування за критику забороняється (стаття 49). Гарантована Конституцією захищеність прав громадян брати участь в суспільно корисній діяльності, безперечно, сприяє підвищенню їх ініціативності, творчої активності. На це звернена увага у постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи з листами і пропозиціями трудящих в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС»¹⁴.

У Конституції суспільства зрілого соціалізму дальшого розвитку набув принцип гуманізму. Стаття 20 Конституції проголошує: «Відповідно до комуністичного ідеалу «Вільний розвиток кожного є умова вільного розвитку всіх» держава ставить собі за мету розширення реальних можливостей для застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей і обдаровань, для всебічного розвитку особи»¹⁵. Закріплюючи ці гуманістичні цілі нашого суспільства, соціалістичне право сприяє створенню найсприятливіших умов для формування та самовираження особи як громадянина.

Велике значення для підвищення активності громадян має втілення в життя конституційних принципів рівності та справедливості, які дістають своє відображення в тих нормах Основного Закону, що встановлюють однакові права, обов'язки і відповідальність для всіх громадян СРСР.

¹³ Див.: Закон ССРСР о выборах в Верховный Совет ССРСР.— В кн.: Конституция СССР и развитие советского законодательства.— М., 1981, с. 89—126.

¹⁴ Радянська Україна, 1981, 4 квіт.

¹⁵ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 11—12.

Конституція гарантує однакові і рівні можливості для виявлення громадянами трудової, соціально-культурної та суспільно-політичної активності, для ініціативи та творчості кожного члена суспільства. За умов соціалізму центр ваги переміщується від формального визнання рівності прав і свобод до їх фактичного забезпечення, в чому полягає одна з корінних відмінностей між соціалізмом та капіталізмом.

Принципи гуманізму, рівності та справедливості, закріплюючи повну, без будь-яких обмежень участь громадян в управлінні соціальними процесами, є водночас втіленням притаманних соціалістичному праву високих моральних начал. Такий збіг правових і моральних норм слугує запорукою ініціативного і творчого ставлення особи до правових положень. Соціальна активність особи має однією зі своїх передумов широке використання правових норм в її житті, що становить основу переростання норм права (в єдності з іншими соціальними нормами) в правила комуністичного співжиття¹⁶.

Важливим конституційним принципом є і соціалістична законність — необхідність суворо і неухильно виконувати правові положення всіма без винятку членами суспільства. Потреба в додержанні норм права завжди була основною юридичною вимогою, але лише за умов соціалізму законність стає принципом. Він підкріплюється зацікавленістю громадян у запровадженні в життя правових актів, які виражають їх волю та високу правову свідомість.

Основний Закон, проголошуючи та гарантуючи громадянам СРСР широкий комплекс соціально-економічних, політичних та інших прав і свобод, орієнтує на нерозривну єдність їх з обов'язками особи як громадянина: постійне розширення обсягу прав і свобод особи органічно пов'язане в Конституції з вимогою неухильного додержання обов'язків, відповідальністю перед суспільством. Відповідно до статті 59 Конституції громадянин СРСР повинен додержувати радянських законів, які відображаючи загальнонародні інтереси, спрямовані на забезпечення плідної, творчої праці особи в різноманітних сферах суспільної життєдіяльності. Цій же меті підпорядковані і обов'язки громадян, записані в статтях 61 та 65, — боротися з розкраданням і марнотратством державного та громадського майна, дбайливо ставитись до народного добра, бути непримиренним до антигромадських вчинків, всемірно сприяти охороні громадського порядку, — свідоме ставлення до яких є важливим показником розвитку соціальної активності особи. Неухильним виконання громадянами цих та інших обов'язків, зафіксованих положеннями Конституції (сумлінна праця в обраній галузі суспільно корисної діяльності, додержання трудової дисципліни, турбота про збереження історичних пам'яток та інших культурних цінностей тощо) сприяє більш повному залученню особи до суспільно-політичної, трудової, соціально-культурної діяльності, формуванню відповідальності за справи держави і суспільства. Передбачені нормами Конституції права і обов'язки громадян спрямовані на практичну реалізацію головного життєвого інтересу нашого суспільства, класів, соціальних груп та окремих осіб — зміцнення соціалізму і побудову комуністичного суспільства.

Конституція СРСР, як і соціалістичне право взагалі, надаючи громадянам права та свободи і разом з тим накладаючи на них обов'язки, має можливість встановлювати певні соціальні зразки поведінки. В цьому полягає одна із суттєвих рис соціалістичного права, його постійно зростаючої ролі в суспільстві. Зафіксовані у главі сьомій «Основні пра-

¹⁶ Див. докладніше: Учение К. Маркса, Ф. Энгельса, В. И. Ленина о социалистическом государстве и праве: История развития и современность. — М., 1978, с. 292.

ва, свободи і обов'язки громадян СРСР» зразки поведінки надають громадянам широкі можливості для активної участі в усіх сферах суспільного життя країни.

Соціалістичне право, для якого характерна стабільність норм, постійно вдосконалюється, відповідаючи зростаючим вимогам часу. Це виявляється у правових вимогах до соціальної поведінки особи, які відображують рівень розвитку соціалістичної демократії, всіх її інститутів. Показовим з цього погляду є включення в текст Конституції принципово нового положення про право громадян оскаржити дії службових осіб, державних та громадських органів (стаття 58).

За умов зрілого соціалізму висока міра відповідальності є характерною для соціально активної особи, що виявляється в різних формах, зокрема у викритті недоліків, у виступах громадян з критичними зауваженнями та пропозиціями на адресу установ і організацій. Закон вимагає уважного ставлення до заяв і пропозицій громадян, об'єктивного, неупередженого їх розгляду. Однак ще не зжито окремі порушення цієї правової вимоги. Інколи ініціативна діяльність громадян натрапляє на бюрократичні «рогатки», необгрунтовані відмови, утискання критики. Тому в межах послідовного розширення правових повноважень радянських громадян особливого значення набуває посилення юридичних гарантій щодо захисту їх честі, гідності, особистої недоторканості, законних інтересів, а також закріплення в Основному Законі права громадян на судовий захист від незаконних дій службових осіб (стаття 57). За нових процесуальних умов змінилось саме правове становище особи, яка оскаржує неправомірні щодо неї дії. Особа розглядається не як приватний прохач, який домагається певної користі, а як громадянин, який здійснює своє конституційне право на оскарження. Останнє підкріплюється конституційним обов'язком службових осіб об'єктивно, неупереджено перевіряти скарги і виносити на цій підставі справедливі рішення. Якщо підтверджується правильність скарги на незаконні дії (перевищення повноважень, обмеження прав особи тощо), суд (у разі розгляду скарги судовою інстанцією), визнає, що вони не мають законної сили і анулює їх. Закріплення цього положення в Конституції СРСР показує, що за соціалізму право є надійним гарантом ініціативи громадян, що творча активність особи дістає в ньому дійову підтримку.

Ефективність дії конституційних норм залежить, зокрема, від соціального престижу права. Його авторитет виступає важливою умовою формування активної життєвої позиції особи, спрямування її діяльності на суспільно значущі цілі.

Соціалістичне право виражає інтереси всіх класів і соціальних груп суспільства розвинутого соціалізму. Зміст його законів відображує прогресивні суспільні тенденції. Соціальне значення права наочно виявляється в тих положеннях Конституції СРСР, де йдеться про обов'язки державних і громадських організацій, службових осіб та громадян неухильно додержувати радянських законів (статті 4 та 59), про зміцнення правової основи державного і суспільного життя як фактора дальшого розгортання соціалістичної демократії (стаття 9), про повноту прав і свобод, проголошених і гарантованих радянськими законами (стаття 39), про вищу юридичну силу Конституції СРСР (стаття 173) та ін.

Підвищення престижу права, зростання його впливу на свідомість радянських людей є предметом постійної турботи партії, Радянського уряду. Останніми роками багато зроблено для вдосконалення його норм, приведення їх у відповідність із сучасними суспільними вимога-

ми, зміцнення соціалістичної законності і правопорядку, дальшої демократизації державного і громадського життя.

Цьому слугує також вдосконалення загальносоюзного та республіканського законодавства відповідно до вимог положень нової Конституції СРСР. Її вступ у законну силу означає, що конституційні положення набирають значення норм прямої дії, обов'язкових для виконання всіма громадянами, службовими особами, державними органами і громадськими організаціями. Конкретизацію цих положень у чинному законодавстві та повне приведення його у відповідність з нормами Конституції намічено реалізувати в стислі строки, незважаючи на значний обсяг законодавчих робіт.

Оновлення законодавства, яке здійснюється в країні, підпорядковане дальшому розвитку соціалістичного ладу, вдосконаленню всієї системи суспільних відносин. «Нові закони, — підкреслював Л. І. Брежнєв, — дають змогу тонше, точніше регулювати різні сторони суспільних відносин. Робота по вдосконаленню законодавства триватиме. Три напрями висуваються тут як першочергові: керівництво народним господарством, здійснення конституційних прав громадян і громадських організацій, завершення видання загальносоюзного зводу законів»¹⁷.

Підвищення міри обгрунтованості законодавства, його упорядкованості, доступності для широких мас населення посилюють виховний вплив Конституції і соціалістичного права в цілому, що сприяє зростанню соціальної активності в усіх сферах суспільного життя.

Соціалістичний спосіб життя дає численні приклади виявлення активної життєвої позиції, ініціативи і творчого ставлення радянських людей до трудових і громадських справ. Нині, коли у всій життєдіяльності нашого суспільства відчувається животворний вплив історичних рішень XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, соціальна активність трудящих підноситься на новий соціально-економічний, політичний і ідеологічний рівень. Дійову роль в цьому процесі відіграє Конституція СРСР — основний політико-правовий документ загальнонародної держави.

* * *

Конституция СССР — Основной Закон страны, важнейший политико-правовой документ общества развитого социализма — играет существенную роль в процессе повышения социальной активности советских людей во всех сферах их жизнедеятельности. Конституционные принципы — народовластия, социалистического демократизма, гуманизма, равенства и справедливости, социалистической законности — и их воплощение в жизнь предоставляют гражданам СССР широчайшие и должным образом гарантированные возможности для наиболее полного развития их творческой активности, имеющей социально полезную направленность.

¹⁷ Брежнев Л. І. Звіт ЦК КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу., с. 77.

В. М. ВИЖАНІН

СУСПІЛЬНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИ

Прийнята XXVI з'їздом КПРС на одинадцять п'ятирічку і на наступний період грандіозна програма соціально-економічного розвитку країни, спрямована на піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, створення кращих умов для всебічного розвитку особи на основі дальшого підвищення ефективності всього суспільного виробництва, передбачає всебічне зростання соціальної і трудової активності радянських людей. Перед суспільствознавцями постає важливе завдання дальшого поглибленого дослідження об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на життєдіяльність індивіда, аналізу внутрішніх механізмів її детермінації. «Ми,— зазначалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії,— маємо великі матеріальні і духовні можливості для дедалі повнішого розвитку особи і будемо нарощувати їх надалі. Але важливо разом з тим, щоб кожна людина вміла ними розумно користуватись. А це, в кінцевому підсумку, залежить від того, якими є інтереси, потреби особи. Ось чому в їх активному, цілеспрямованому формуванні наша партія бачить одне з важливих завдань соціальної політики»¹.

Розкриття механізмів соціальної детермінації дій особи має одним із своїх аспектів вивчення факторів, що сприяють перетворенню потреб суспільства на мету і зміст її діяльності. У загальнотеоретичному плані питання соціально-практичної детермінації діяльності дістали своє висвітлення в низці праць з діалектичного та історичного матеріалізму². Проте малодослідженими ще залишаються опосередковуючі ланки процесу «входження» і функціонування суспільного в діяльності індивіда. На це звертається особлива увага в цій статті.

Правильне, наукове розв'язання цієї проблеми можливе лише на ґрунті марксистсько-ленінського розуміння взаємовідношення суспільства і індивіда. К. Маркс показав, що суспільство є певним цілісним утворенням — соціальним організмом, який породжений матеріально-практичною життєдіяльністю і формами спілкування людей. Воно не зводиться до сукупності індивідів, що його складають (таке тлумачення було поширене у домарксистській соціології), і взаємодіє з ними особливим чином — як певна цілісність. Однак це не означає, що суспільство існує відособлено чи поряд з індивідом і повністю визначає форму і зміст його діяльності поза його свідомістю. Суспільне «входить» в індивіда не як щось цілком зовнішнє, а становить спосіб його життєдіяльності. У своїй цілепокладальній діяльності індивід виражає

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 76.

² Див., наприклад: Буева Л. П. Человек: деятельность и общение. М., 1978. 216 с.; Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. К., 1977. 251 с.; Человек и мир человека. (Категории «человек» и «мир» в системе научного мировоззрения). / Шинкарук В. И., Иванов В. П., Молчанов И. Н. и др. К., 1977. 342 с.; Мегрелидзе К. Р. Основные проблемы социологии мышления. Тбилиси, 1973, 380 с.

багатоманітний спектр соціальних зв'язків і форм спілкування, в які він входить як суб'єкт матеріального і духовного виробництва. Тому поняття «суспільний індивід», «особа», характеризують суспільні відносини в персоніфікованій формі, соціальне в індивідуальному бутті.

Діалектико-матеріалістичний підхід до вивчення закономірностей суспільно-історичного розвитку дає можливість пояснити системний характер взаємозалежності і взаємодії суспільства й індивіда. У будь-якій взаємодії, зазначає В. Г. Афанасьєв, є визначальна основа, провідна сторона. «Цією основою є цілісна система, ціле, яке активно впливає на частини, перетворює їх згідно з власною природою, інтегрує, об'єднує. Частини підпорядковані цілому, рухаються, розвиваються в його рамках і погоджуються з ним у своїх функціях»³. У марксистсько-ленінській теорії соціального детермінізму за таку основу активності індивіда (як моменту соціального цілого) визнається суспільство.

Передумову і засіб реалізації індивідуальної діяльності становить насамперед усе те, що створено попередніми поколіннями,— матеріальна і духовна культура, виробничі, соціально-економічні, політичні, ідеологічні та інші відносини. Водночас, індивід у своїй цілепокладальній діяльності створює умови для суспільного виробництва і споживання, тобто його діяльність спрямована на задоволення суспільних потреб як сучасного, так і наступних поколінь. Тому «всякий прояв його життя — навіть коли він і не виступає в безпосередній формі *колективного*, здійснюваного разом з іншими, прояву життя — є проявом і утвердженням *суспільного життя*»⁴.

Задоволення потреб індивіда відбувається в основному за рахунок тієї частки продукту матеріального і духовного виробництва, утворенні якої він не бере безпосередньої участі. Індивід дістає її від суспільства в результаті обміну і розподілу, тобто на основі соціальних зв'язків і відносин, що визначаються продуктивними силами і виробничими відносинами даного суспільства і утворюють систему взаємної залежності індивідів — суспільне ціле. Останнє й становить внутрішню детермінанту активності індивіда, оскільки соціальне є способом родового буття людини. Як частина соціального цілого, індивід уособлює його сутнісну визначеність, наявні суспільні відносини, що в них він включений,— систему взаємних і всебічних зв'язків індивідів.

Марксист не абсолютизує внутрішній характер впливу суспільства як цілого на індивіда. «Річ не в тому,— підкреслював К. Маркс,— в чому в даний момент *бачить* свою мету той чи інший пролетар або навіть весь пролетаріат. Річ в тому, *що́ таке пролетаріат насправді* і що́ він, відповідно до цього свого *буття*, історично змушений буде робити. Його мета і його історична справа якнайбільш ясно і незаперечно визначаються наперед його власним життєвим становищем...»⁵. Це положення виражає важливий методологічний принцип історичного матеріалізму, тобто те, що єдність індивіда і суспільства (зв'язок соціального суб'єкта з соціальною системою, яка визначає його «власне життєве становище») є первинним, основним в їх взаємовідношенні. Крім того, в ньому дістала відображення відносна самостійність і протилежність індивіда і суспільства.

Такий характер їх взаємозалежності дає підставу розглядати суспільство і суспільні відносини як макросередовище індивіда. Вплив

³ Див.: Афанасьєв В. Г. Системность и общество. М., 1980, с. 89.

⁴ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 110.

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство.— Твори, т. 2, с. 39.

останнього на діяльність особи завжди опосередкований і полягає в тому, що воно утворює загальні передумови її потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, культивує діяльнісні потенції особи і визначає їх динаміку, розвиток і актуалізацію лише в кінцевому підсумку (як загальна основа соціальної активності людини). Найявні історично визначені суспільні відносини, їх характер і зміст у системі матеріального і духовного виробництва, обміну, розподілу, споживання, у сфері політики, ідеології та побуту виявляються в різноманітних формах взаємозв'язку індивідуального суб'єкта з соціальним оточенням, мікросередовищем, що становить особливе в детермінації його діяльності. Відмітною рисою цього суб'єкта є безпосередній характер впливу. «Мікросередовище,— зазначає Ю. В. Сичов,— це об'єктивна соціальна реальність, яка становить сукупність матеріальних, політичних, ідеологічних і соціально-психологічних факторів, що безпосередньо взаємодіють з особою в процесі її життя і практичної діяльності»⁶.

Вплив кожного з цих факторів на діяльність завжди опосередкований відповідними відносинами міжособового спілкування індивідуальних та колективних суб'єктів. Тобто особа виступає об'єктом детермінації мікросередовища лише тією мірою, якою вона включена до його підсистем — локальних спільностей (трудового колективу, громадських організацій, сім'ї, формальних і неформальних, постійних або тимчасових соціальних груп). Всі вони мають свої специфічні потреби, інтереси, реалізація яких зумовлюється діяльністю окремих індивідів.

Водночас процес задоволення цих потреб і інтересів і його результати є умовою задоволення потреб і інтересів самих індивідів, що складають ці спільності. Тому в системі «індивід — спільність» кожна сторона об'єктивно необхідна для іншої як засіб забезпечення її життєдіяльності (функціонування, збереження і розвитку якісної визначеності). Детермінація тут не одностороння — від спільності до особи, а така, що становить особливу форму взаємозв'язку.

Безпосередність взаємозв'язку мікросередовища і особи не виключає їх взаємного опосередкування, в процесі якого дія одних факторів посилюється, інших послаблюється або нівелюється. Той вплив, який соціальна група чи спільність робить на діяльність індивіда (індивідуального суб'єкта), визначаючи її спрямованість (наприклад суспільну користь чи шкідливість) і рівень (здійснення її в рамках певних норм або своєї ролі «наднормодіяльності»), нерівнозначний і залежить насамперед від ролі спільностей в життєдіяльності людини. Так, наприклад, за соціалізму основним осередком виявлення людських сутнісних сил, всебічного і гармонійного розвитку особи стає трудовий колектив. Це зумовлено передусім тим, що в умовах суспільної власності на засоби виробництва, соціальної рівності трудовий колектив виступає як суб'єкт соціалістичних продуктивних сил і носій нових суспільних відносин. Такі характерні риси соціалістичного способу життя, як колективізм, інтернаціоналізм, патріотизм та ін. набувають тут найповнішого розвитку.

Активність особи в соціалістичному трудовому колективі не обмежується тільки трудовою діяльністю. Тут створюються умови для всебічного розвитку індивіда, задоволення його специфічних потреб у праці, соціально-політичній діяльності, спілкуванні та ін.

Зрозуміло, це відбувається не автоматично. Потрібні постійні зусилля адміністрації підприємств, партійних і профспілкових організацій для вдосконалення функціональних підрозділів трудового колек-

⁶ Див.: Сичов Ю. В. Микросреда и личность. М., 1974, с. 13.

тиву, напрямів його діяльності. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії підкреслювалось, що «люди працюють краще, більш охоче там, де вони відчувають постійну турботу про поліпшення умов їх праці і побуту. Завод, ферма — та сама домівка, де людина проводить мінімум третину свого життя. Тут усе повинно бути зручним, сучасним — від робочих місць до побутових та їдалень»⁷.

Місце тієї чи тієї спільності в ієрархії факторів, що детермінують соціальну активність індивіда, лише в основному відповідає її ролі в суспільстві. У конкретних соціально-історичних умовах між цими її функціями можлива невідповідність, яка відбиває об'єктивну суперечність відношень, з одного боку, між суспільством і мікросередовищем (його елементами), з другого — між мікросередовищем і особою.

Кожна соціальна спільність є підсистемою суспільства, що специфічно заломлює суспільні відносини і водночас виступає як відносно самостійна одиниця (елемент соціальної системи). Тому вона не тільки специфічно виражає певні суспільні відносини, але й є носієм деяких протидіючих тенденцій суспільного розвитку, що відповідним чином позначається на способі детермінації нею індивідуальної активності.

Індивід становить певну єдність з тими локальними спільностями, до яких він входить. Потреби й інтереси цих спільностей, спосіб їх реалізації визначають умови і спосіб задоволення його власних потреб і інтересів, формують цілі, прагнення та ідеали індивіда. Водночас він є самостійним суб'єктом зі своїм специфічно освоєним соціальним досвідом, унікальним духовним світом, «самостійною силою реакції» (Ф. Енгельс). Через це він може в певних межах регулювати силу дії окремих факторів мікросередовища.

Характер взаємодії індивіда із соціальними спільностями значною мірою залежить від характеру спілкування з іншими індивідами, які складають мікросередовище. Міжособові відносини є похідними від міжгрупових і особово-групових. Кожна людина своєрідно персоніфікує і виявляє у суспільній діяльності відносини і цінності, визначальні для певної соціальної спільності. Оскільки межі мікросередовища одного індивіда не збігаються з рамками мікросередовища іншого, у процесі їх спілкування відбувається обмін традиціями, цінностями, стереотипами поведінки та ін.

З огляду на це можна зробити висновок, що безпосередність впливу факторів мікросередовища (в тому числі і прямого міжособового спілкування) на діяльність індивіда є відносною. В кінцевому підсумку вони опосередковують один одного, взаємодіють, що дозволяє розглядати мікросередовище як ціннісну систему. Тільки інтегративні функції, продуковані останньою, є реальними факторами, що детермінують життєдіяльність індивіда.

Розв'язання проблеми суспільної детермінації індивідуальної поведінки і діяльності передбачає також аналіз такої її специфічної форми, як стимулювання. Розширене його трактування, яке іноді подибується у літературі, по суті призводить до ототожнення стимулювання з детермінацією в цілому і тим самим обмежує можливість аналізу передумов людської діяльності, діалектичного взаємозв'язку між різними формами і рівнями детермінації.

Детермінація індивідуальної діяльності — це найбільш загальне поняття, яке охоплює всю сукупність причинно-наслідкових зв'язків особи із соціальними і природними умовами. Поняття «стимулювання»

⁷ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС., с. 69.

— вужче. Головною відмітною рисою його у літературі часто-густо називають використання зовнішніх щодо людини факторів («стимулів» або «стимуляторів») для впливу на її діяльність. Проте, на наш погляд, важливішим є те, що це свідоме використання. Тому стимули правильніше визначати як такі матеріальні і духовні фактори, детермінанти, передумови людської діяльності, які свідомо застосовуються одними людьми (або соціальними інститутами) для безпосереднього впливу на інших (індивідуальних і сукупних суб'єктів соціальної діяльності).

Загальне значення стимулювання полягає в тому, що з допомогою певних стимулів індивід свідомо ставиться в такі умови, за яких задоволення його власних потреб залежить від ступеня перетворення їх на суспільні. В кожному конкретному випадку стимулювання безпосередньо або опосередковано визначає форму діяльності, її спрямованість на реалізацію суспільних, групових чи особистих потреб, регулює її ефективність і якість (і навпаки, воно може стримувати соціальну активність особи, обмежувати її діяльність).

Стимулювання має завжди конкретно-історичний характер і є виявом певних суспільних відносин. В основі матеріального стимулювання лежать відносини власності, розподілу і обміну, які притаманні тому чи тому суспільству і виражають рівень його розвитку. Вони визначають характер стимулювання в цілому, виступають як його загальні умови. Водночас ці відносини зумовлюють і конкретний зміст стимулювання праці, діяльності. Ефективність стимулювання діяльності індивіда визначає її відповідність заданій меті, узгодженість в ній соціального і особистого. За соціалізму ефективність стимулювання залежить від того, як виражений в ньому суспільний характер виробництва, розподіл за кількістю і якістю праці. На XXVI з'їзді КППРС відзначалося, що «система матеріальних і моральних стимулів повинна завжди і повсюдно забезпечувати справедливу і об'єктивну оцінку трудового вкладу кожного. Треба всемірно заохочувати сумлінних працівників, не залишати ледарям і бракоробам ніяких лазівок для доброго життя при нікудишній роботі»⁸.

На ефективності стимулювання позначається і те, якою мірою стимули відповідають потребам і інтересам особи. Тому дієвість морального стимулювання визначається не тільки характером ідеалів і цінностей конкретної соціальної системи, але й рівнем їх засвоєння, перетворення на мотиви діяльності. Стимулювання завжди опосередковане мікросередовищем. Конкретно-соціологічні дослідження соціалістичного змагання, розвитку соціальної активності особи в соціалістичному суспільстві показали, що вивчення суспільно-психологічного аспекту відносин між індивідом і мікросередовищем, насамперед трудовим колективом, має велике, а іноді—вирішальне значення у виробленні ефективних шляхів стимулювання (зокрема на основі з'ясування форм перетворення соціально-психологічних факторів на механізми детермінації дій особи). Серед чинників, що визначають індивідуальну активність, важливе місце посідає самодетермінація особи. Це зумовлює потребу вивчення впливу на поведінку людини її власних, соціально розвинених і закріплених якостей, які виражають місце індивіда в історично визначеній системі суспільних відносин, ступінь їх освоєння, усвідомлення суспільних потреб і інтересів⁹.

Особистісне як певна міра освоєння соціального досвіду виявляється в процесі самодетермінації поведінки. По-перше, неусвідомлено — у

⁸ Там же, с. 70.

⁹ Див.: Диалектика становлення коммунистического труда. / Буслинский В. А., Шинкарук В. И., Чангли И. И. и др. К., 1978, с. 223—224, 227.

звичках, в стереотипних діях і вчинках, по-друге, — усвідомлено. Але, оскільки, як зауважував К. Маркс, свідомо життєдіяльність людини безпосередньо відрізняється від життєдіяльності тварини, то специфіка людської самодетермінації полягає насамперед в її усвідомленості.

Зміст і структура внутрішніх передумов діяльності індивіда об'єктивно зумовлюються суперечністю його реальних відносин з макро- і мікросередовищем (їх єдністю і протилежністю). Це дістає вияв, з одного боку, в ідентифікації особи із суспільством в цілому чи з певними соціальними спільнотами, в усвідомленні необхідності діяти відповідно до їх потреб та інтересів, засвоєнні традицій, ідеалів, стереотипів поведінки та ін. З другого — в усвідомленні своєї самостійності, здатності виявити свою індивідуальність у спілкуванні і діяльності.

В результаті взаємоопосередкування цих суб'єктивних утворень на різних рівнях свідомості індивіда формується система особистісних детермінант діяльності. В понятті «самодетермінація» виражений рівень залежності особи від самої себе (своїх потреб, інтересів) і, в такий спосіб, відносної незалежності від зовнішніх умов життєдіяльності. Тому ступінь самодетермінації особи є мірою вияву свободи волі. Ця свобода передбачає виявлення соціальної активності особи відповідно до її суспільної сутності, на основі якої вона тільки і можлива. Розвивати свою оригінальність, стверджуватися як індивідуальність або, як зауважував К. Маркс, відособлюватися від суспільства людина може лише в суспільстві і завдяки йому¹⁰ (від суспільства вона незалежна тією мірою, якою потреби, цілі, ідеали її діяльності збігаються з потребами зміцнення і вдосконалення одних суспільних відносин і подолання інших).

У процесі самодетермінації особа виступає водночас як суб'єкт і об'єкт. Як внутрішнє відношення самодетермінація є способом виявлення особистісного зовнішнім чином — в соціальній діяльності (і її результатах), де формуються і встановлюються відносини особи з іншими суб'єктами, соціальним середовищем в цілому. Отже, соціальне, визначаючи особистісне, детермінується останнім. Тому особа як об'єкт дії суспільних відносин є одночасно їх суб'єктом. Це положення визнається не всіма дослідниками. Так, наприклад, Ю. Ф. Георгієв висловлює таку думку: якщо на рівні мікрорідносин (міжособових відносин), в особистому житті, індивід персоніфікує суспільні відносини і є їх суб'єктом, то на рівні макрорідносин він персоніфікує суспільні відносини, але не є їх суб'єктом — тут ця роль належить соціальним спільнотам, класам, соціальним інститутам¹¹. Проте відокремлення особи від цих та інших соціальних утворень, що складають ціле (суспільство) і взаємодіють одне з одним, відтворюють і розвивають якісну визначеність цілого, видається недоцільним. Всі соціальні утворення (як і особа) є суб'єктами суспільних відносин, хоча і різною мірою¹². Соціальна діяльність особи існує не поряд із суспільними відносинами і відособлено від них, а становить одну із форм їх виявлення, один із способів їх відтворення і розвитку. Суспільні відносини для індивідів «не є чимось зовнішнім... вони є умовою самодіяльності цих індивідів, і створюються вони цією їх самодіяльністю»¹³. Індивіди як суб'єкти

¹⁰ Див.: Маркс К. Вступ. (З економічних рукописів 1857—1858 років).— Маркс К., Енгельс Ф.— Твори, т. 12, с. 668.

¹¹ Див.: Георгієв Ю. Ф. К вопросу о диалектике процесса персонификации общественных отношений.— В кн.: Проблемы диалектики. Л., 1973, вып. 2, с. 123.

¹² Там же.

¹³ Див.: Социализм и личность. / Архангельский Л. М., Миллер Р., Буева Л. П. и др. М., 1979. 357 с.

суспільного виробництва відтворюють суспільні зв'язки і відносини, і це відтворення є ще важливішим результатом, ніж його матеріальні результати¹⁴.

Марксистсько-ленінська теорія суспільного детермінізму базується на розумінні індивіда як суб'єкта суспільних відносин. Її відмінність від фаталістичних і механістичних концепцій діяльності, які абсолютизують або особистісне або соціальне, полягає в тому, що вона діалектично поєднує соціальну детермінованість життєдіяльності особи із свободою її волі. Відносну самостійність вона вбачає не тільки в способі реалізації цієї свободи (підпорядкуванні особистих потреб потребам суспільства), але й у конкретній-історичній зумовленості ступеня виявлення свободи, детермінованості її об'єктивного необхідністю перетворення чи вдосконалення суспільних відносин. Тому в рамках діалектико-матеріалістичної концепції суспільно-історичного розвитку самодетермінація індивідуальної діяльності постає як самовизначення суспільної людини в межах її родового буття і є перетвореною формою об'єктивно наявної соціальної детермінації. Спрямованість активності людини наперед залежить від характеру суспільних відносин, що «можуть розвивати (або, навпаки, паралізувати) самостійну і свідому діяльність цих творців історії»¹⁵.

В антагоністичних суспільно-економічних формаціях суспільні потреби суперечать потребам робітника, проте механізми особистої економічної залежності об'єктивно втягують останнього в колективний процес їх реалізації. За таких умов діяльність він відтворює антагоністичну суперечність суспільних відносин. «...Чим більше робітник знесилює себе на роботі, тим могутнішим стає чужий для нього предметний світ, створюваний ним самим проти самого себе...»¹⁶. У процесі суспільного виробництва він виступає як засіб, що забезпечує передусім (у взаємодії з іншими живими і неживими засобами) існування своєї протилежності — буржуазії. Тому капіталізм душить творчу ініціативу і активність мас. Але за будь-яких історичних умов соціальна зумовленість змісту і спрямованості індивідуальної діяльності не виключає її самодетермінації. Остання є не тільки вираженням панівних суспільних відносин і їх суперечності, але й виявленням (на індивідуальному рівні) здатності суспільства до саморозвитку (самозаперечення і самопокладання), тобто вона становить передумову відтворення соціально-го організму.

Мірою розширення і поглиблення історичної творчості людей зростає розмір маси населення, яка є свідомим історичним діячем¹⁷. Однак це не заперечує об'єктивної детермінації життєдіяльності людини: глибина усвідомлення потреб і інтересів суспільства визначається насамперед способом виробництва матеріального життя, який зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі¹⁸.

Діалектика взаємодії суб'єктивного і об'єктивного факторів полягає тут у тому, що чим більше діяльність індивіда регулюється свідомо, тим вищий ступінь її детермінованості об'єктивними умовами. Відображаючи суспільні відносини, індивід у своїй цілепокладальній діяль-

¹⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 67.

¹⁵ Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось?— Повне зібр. творів, т. 2, с. 516.

¹⁶ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф.— Твори, т. 42, с. 83.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось? с. 515.

¹⁸ Див.: Маркс К. До критики політичної економії: Передмова.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 6.

ності керується ними, підпорядковує їм свою волю. Тому зростання здатності індивідів до самодетермінації — самостійного і свідомого визначення цілей і засобів діяльності, її регулювання і контролю — має за свою передумову пізнання і свідоме використання об'єктивних детермінант соціального розвитку.

У розвинутому соціалістичному суспільстві формуються нові об'єктивні передумови соціальної діяльності особи. Це — всезростаюче насичення праці творчим змістом на основі механізації і автоматизації виробництва, її інтелектуалізація, розвиток соціалістичної демократії, дедалі повніше задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих, збільшення частки вільного часу, підвищення рівня освіти та ін. Крім того, за умов зрілого соціалізму підноситься роль суб'єктивного фактора у створенні соціальних умов для всебічного розвитку особи. Так, наприклад, планування, що спрямоване на вдосконалення процесу виробництва, зростання матеріального і духовного рівня життя народу, соціального розвитку трудового колективу, зумовлене зростанням соціальної активності мас, стало ефективним засобом регулювання і контролю над системою соціальних зв'язків і відносин, засобом їх свідомого використання у стимулюванні активності особи.

Самодетермінація на новому шаблі суспільного розвитку сприяє зростанню рівня соціальної активності особи, надає їй діяльності характеру свідомої наднормативності, наднормотворчості, підвищує суспільну цінність і значущість її результатів. Тим самим збільшується ступінь впливу особи на суспільне життя, а сама вона підноситься до рівня свідомого суб'єкта суспільних відносин.

Однак це не означає, що свідомість в соціалістичному суспільстві перетворюється на вирішальну передумову індивідуальної діяльності. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що нові форми праці і спілкування за соціалізму і комунізму утверджуватимуться як суспільні відносини і постануть як основа всієї діяльності людей мірою того, як вони набудуть силу традицій і звичок. В соціалістичному суспільстві звички і традиції складаються під впливом свідомої організації суспільного життя, виконання виховних завдань, підпорядкованих задоволенню потреб і інтересів розвитку суспільства. Якщо підвищення ролі суб'єктивного фактора в житті суспільства як зміна співвідношення стихійного і свідомого в діяльності людини — загальносоціологічний закон, то тенденція зростання суспільної активності індивідів на основі свідомої саморегуляції є, на нашу думку, специфічним законом комуністичної суспільно-економічної формації. За своєю спрямованістю самодетермінація за соціалізму в головних рисах виражає ті тенденції до соціальної інтеграції, які характеризують розвиток суспільних відносин.

* * *

Анализ механизмов социальной детерминации действий личности имеет одним из своих аспектов изучение факторов, способствующих превращению общественных потребностей в мотивы и цели ее деятельности. Правильное, научное решение этой проблемы возможно лишь на основе марксистско-ленинского понимания взаимоотношения общества и индивида.

С точки зрения диалектико-материалистической теории социального детерминизма, на характер и направленность деятельности человека влияют прежде всего факторы, выражающие единство индивида и общества. Марксизм не абсолютизирует влияния общества как целого на характер целенаправленной деятельности личности. Важное место в жизнедеятельности индивида занимает самодетерминация, обусловленная спецификой его вхождения в микросреду и взаимодействия последней с макросредой.

А. М. ШИМІНА

ЗАСВОЄННЯ ПОНЬЯТЬ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ МИСЛЕННЯ І НАВЧАННЯ

Серед тих галузей знання, з яких має складатися теорія пізнання і діалектика марксизму, особливе місце належить історії розумового розвитку. В. І. Ленін приділяв велику увагу вивченню онтогенезу мислення, вбачав у ньому специфічне джерело знань про діалектику розвитку пізнавального процесу — знань, які не можна здобути за допомогою дослідження історії науки, техніки та ін.

Осмилення історії розвитку наукового знання передбачає ретроспекцію і реконструкцію у мисленні минулої пізнавальної діяльності, яка існує опосередковано, предметно закріплена у вигляді певного продукту матеріального чи духовного виробництва. На відміну від цього процес розвитку мислення дитини є актуальним процесом, безпосередньою дійсністю практики виховної роботи. Побудова його моделі дає змогу вичленили ті особливості розумової діяльності, які лишаються поза аналізом під час розгляду історії розвитку науки. Переваги вивчення закономірностей розумової діяльності з допомогою цієї моделі пов'язані, зокрема, і з тим, що тут ми маємо можливість простежити зв'язок онтогенезу і філогенезу мислення на основі засвоєння понять дитиною у процесі навчання¹.

Засвоєння понять у навчанні є свідомо організованим процесом, керованим з боку дорослих — носіїв соціального, суспільно-історичного досвіду. Природно, основу тут становлять певні теоретичні передпосилки і методологічні положення. Це відкриває широкий простір для пошуку нових форм і ефективних способів навчання і водночас ставить посилені вимоги до застосування наукових критеріїв побудови теорії засвоєння понять. Будь-яка концепція розвитку мислення дитини виходить з певних теоретико-пізнавальних принципів, реалізує у певний спосіб ту чи ту філософську теорію мислення. Тому недостатня прорефлексованість і осмиленість філософських положень, які відображують закономірності пізнавальної діяльності і на основі яких будується теорія засвоєння понять, може призвести до грубих помилок у навчанні. Саме від правильності логіко-методологічних принципів залежить розуміння детермінації розвитку мислення в онтогенезі, а отже, і результати практичної діяльності у сфері навчання і виховання. Як зазначає В. П. Кузьмін, «те, що не закладене в дослідженні як обов'язковий методологічний параметр, даремно шукати в його результатах»². Загальна філософська методологічна культура є неодмінним компонентом і умовою будь-якого конкретно-педагогічного дослідження.

¹ На конструктивність вивчення закономірностей розумової діяльності за допомогою моделі мислення дитини у філософській літературі вже зверталась увага. Див., наприклад: Принцип протирочечия в современной науке / Отв. ред. Ж. М. Абдильдин. Алма-Ата, 1975, с. 338.

² Див.: Кузьмин В. П. Системный подход в научном познании и марксистской методологии. — Вопр. философии, 1980, № 1, с. 71.

На наш погляд, в педагогічних дослідженнях логіко-методологічна і філософська культура не завжди сягає рівня сучасних вимог. Так, наприклад, у теорії засвоєння понять, що розробляється в рамках дидактики і психології навчання, не завжди дістають послідовне концептуальне осмислення діалектико-матеріалістичні принципи розуміння розвитку мислення. Особливо наочно це виявляється у працях тих авторів, які аналізують процес формування первинних понять у школярів, оскільки тут теоретичні уявлення про сутність мислення і понять постають у чистому вигляді.

Так деякі автори основний недолік формування понять під час навчальної діяльності вбачають в тому, що «першопочаткова система понять відривається від її життєвої основи — багатоманітності наявних у дітей чуттєвих образів»³. (Скажімо, формуючи поняття «іменник», вчитель часто-густо орієнтує учнів на перелік виключно тих предметів, які є в класі). За такого підходу, зауважує дослідник, діти «абстрагуються» від реального життя, від усього розмаїття життєвих уявлень, залишаються в чотирьох стінах класної кімнати. Теоретико-пізнавальні підстави міркувань зводяться тут до того, що поняття мають конструюватися на основі чуттєвих образів, які наявні в досвіді дитини— саме останні забезпечують зв'язок понять з дійсністю.

З'ясовуючи питання про те, наскільки повноцінні чуттєві образи дитини, чи відповідають вони якісно і кількісно певному зразкові, прибічники подібних поглядів доходять висновку про те, що скажімо, поняття дробу неприпустимо виводити з декількох одиничних образів (яблука, круга та ін.), що його треба формувати на основі особистого досвіду учнів з урахуванням багатоманітності їх уявлень⁴. Оскільки головним недоліком засвоєння понять тут вважається звуження чуттєвого досвіду, що використовується в процесі навчання, обстоюється необхідність його розширення, створення системи застосування чуттєвих образів з урахуванням їх кількісної і якісної визначеності. На початковому етапі формування абстрактних понять, вважає С. П. Баранов, «кількісна сукупність образів, що використовуються на уроці, повинна охоплювати основні сторони навколишнього світу, щоб учень, сприймаючи пояснення, міг уявити предмети, явища неживої природи, рослинний, тваринний світ, предмети, явища суспільного життя, людей. Тоді поняття буде органічно виростати з узагальнень чуттєвого досвіду дитини»⁵. Зазначимо, що сутність поняття і процес його формування тут ґрунтується на розумінні всезагального як загальнопоширеного. Всезагальність знання, що опредмечене в понятті, пов'язується не з процесом поглиблення і обґрунтування знання на основі розкриття сутності явищ, що вивчаються, а з якомога більшим охопленням предметів дійсності. Тому з метою досягнення всезагальності поняття і пропонується просте перерахування великої кількості явищ природної і соціальної реальності. За основу цієї схеми формування понять у дітей і розвитку їх мислення беруться теоретичні положення, вироблені в історії розвитку філософської думки, а не в рамках дидактики і психології навчання. Ці положення, що прийняті у розглядуваній праці як постулати і правлять за певні методологічні регулятивні принципи, в узагальненому вигляді можна подати так: 1) джерелом формування понять виступає чуттєвість індивіда (чуттєвий контакт людини з дій-

³ Див.: Баранов С. П. Чувственный опыт ребенка в начальном обучении. М., 1963, с. 8.

⁴ Див.: Там же, с. 26.

⁵ Див.: Там же, с. 35.

сністю, її відчуття, сприйняття, уявлення); 2) процес навчання спирається на евристичний потенціал постулату безпосередності знання — зміст понятійного знання безпосередньо виводиться з чуттєвого досвіду дитини (чуттєвих вражень, конкретіно-наочних образів та ін.); 3) дослідження закономірності мислення і їх використання у навчанні виходить з принципу «гносеологічної робітзонади» — за вихідну точку тут береться окремий, ізольований індивід в його відношенні до дійсності.

Недостатня аргументованість цих вихідних положень пов'язана, на наш погляд, зі спробою зберегти принцип споглядальності в утворенні понять і з недооцінкою соціально-практичної і культурно-історичної природи понятійного знання. Принцип споглядальності визначає тут не тільки трактування відношення понять до дійсності, але й включається в пояснення механізмів їх утворення — вони безпосередньо виводяться з набутих у чуттєвому досвіді індивіда відчуттів та сприйняття.

Такий підхід чимось нагадує Локківську теорію утворення понять. Вивчаючи закономірності мислительної діяльності, Локк конструює модель індивідуального пізнання. Оскільки ця модель має такі якості, як простота, вірогідність та психологічна перекональність (що насамперед притаманні повсякденній пізнавальній діяльності людини), вона була покладена в основу концепції засвоєння понять, виробленої в межах дидактики. Подібна теорія навчання є свого роду «продовженням» життя схеми утворення понять, створеної в класичному сенсуалізмі.

Спрощеному уявленню про механізми утворення понять, яке дістало обґрунтування у філософії Локка, дидактика надала сили аксіоматичного положення. Ще й понині у дисертаціях з педагогіки, які повинні ґрунтуватись на новітніх досягненнях науки, спираються на цю класичну схему. Нерідко дослідники вдаються до звуженої інтерпретації чуттєвого досвіду, зостаються по суті на домарксівському рівні розуміння чуттєвості⁶.

Відповідно до трактування чуттєвості як чуттєвих вражень, що набуваються в індивідуальному досвіді життєдіяльності людини, зміст понять розглядається як вираження в мисленні чуттєво спостережуваних предикативних якостей предметів. Чуттєвість, що лежить в основі понятійного знання, ототожнюється, отже, з чуттєвістю споглядання.

В марксистсько-ленінській філософії, світоглядно-методологічні принципи якої становлять основу дальшої розробки проблем дидактики, чуттєвість розуміється насамперед як форма предметно-практичної діяльності, що є генетично вихідною щодо інших її форм. «Головна хиба всього дотеперішнього матеріалізму... — зазначав К. Маркс в «Тезах про Фейєрбаха», — полягає в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість береться тільки в формі *об'єкта*, або в формі *споглядання*, а не як *людська чуттєва діяльність, практика, не суб'єктивно*»⁷. Розгляд чуттєвості з її суб'єктивного боку (як людської діяльності) дає змогу визначити предметне наповнення категорій, їх понятійний зміст, що утворює членування людиною світу. Тільки завдяки практичній діяльності суспільно розвинена людина співвідносить себе з об'єктивною дійсністю на рівні всезагального, охоплює всезагальну форму речей, яка, будучи ідеалізованою в мисленні, виконує зряддєву функцію в процесі пізнання.

Отже, наукова теорія засвоєння понять в рамках дидактики може бути побудована тільки за умови застосування принципу діяльності як важливого пояснювального принципу. Проте теоретичні уявлен-

⁶ Див. напр.: Алексеева А. В. Чувственный опыт в формировании первоначальных понятий у первоклассников: Автореф дисс... канд. педагог. наук. М., 1977.

⁷ Маркс К. Тези про Фейєрбаха. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 1.

ня про те, що в основі понятійного знання лежить індивідуальний досвід, ще дуже поширені в педагогічній літературі. Показовою щодо цього є стаття В. Ф. Єфименка і В. К. Батуріна, в якій проблеми формування понять розкривається через співвідношення буденного і наукового знання. З одного боку, автори, аналізуючи зміни в характері буденного знання, роблять спробу врахувати сучасні досягнення теорії пізнання діалектичного матеріалізму, з другого — цілком зберігають давно подолане не те що марксистською, а й класичною німецькою філософією уявлення про індивіда як вихідну точку відліку в дослідженні закономірностей пізнавальної діяльності. Тому буденне і наукове знання розуміються тут не як різні рівні відображення дійсності в об'єктивованих формах людської діяльності, а як діяльність суб'єкта, взятого поза суспільними формами діяльності і спілкування. За такого розуміння розминаються і релятивізуються межі між буденним і науковим знанням, а сам суб'єктний критерій їх розрізнення виставляється як вимога досягнення конкретності знання: «...Розуміння буденного і наукового строго конкретне: про буденне або наукове можна вести річ тільки стосовно одиничного суб'єкта пізнання. Поняття матеріальної точки, наприклад, буденне для фізика, але наукове, скажімо, для п'ятикласника»⁸.

Розкриваючи проблему формування понять у школярів, автори висловлюють думку про те, що буденні уявлення є їх генетичними попередниками. «Зважаючи на те, що будь-яке наукове поняття так чи так пов'язане з буденними уявленнями учнів і часто-густо сприймається ними крізь призму цих уявлень, дослідження понять треба починати саме із з'ясування значущості буденних «прародичів» даного наукового поняття»⁹.

В основі цього погляду на співвідношення буденного і наукового пізнання лежить розуміння конкретного і абстрактного, запропоноване свого часу ще Яном Амосом Коменським. Воно вже вичерпало свої логіко-гносеологічні пояснювальні можливості. В статті В. Ф. Єфименка та В. К. Батуріна зберігаються майже всі теоретичні припущення, на яких ґрунтується теорія утворення понять в класичному сенсуалізмі. Приміром, обстоюючи тезу про буденні уявлення як генетичну основу утворення наукових понять, зазначені автори не виходять за межі емпіричної, споглядально-матеріалістичної концепції поняття. Водночас вони посилаються і на концепцію генезису поняття, що міститься в праці В. В. Давидова «Види узагальнень в навчанні», еkleктично поєднуючи принципово протилежні методологічні принципи трактування понять — споглядальний і діяльнісний, чим практично перекреслюється висунуте раніше положення про базисну роль буденних уявлень щодо утворення понять.

Отже, розгляд наведених вище концепцій утворення понять, які, на жаль, ще поширені в педагогічній літературі, дає підстави зробити висновки про те, що принцип діяльності тут не дістав достатнього використання. Розкриття сутності мислення і механізмів утворення понять в межах «локківської гносеології», як про це свідчать дослідження самих педагогів, неможливе. Тільки визнання того, що дійсною субстанцією мислення є чуттєво-предметна діяльність суб'єкта суспільно-історичної практики, дає змогу пояснити всезагальність і необхідність понятійного знання, правильно зрозуміти співвідношення буденних уявлень і наукових понять. Останні є результатом розвитку всієї суспільно-історич-

⁸ Див.: Єфименко В. Ф., Батурин В. К. Методологические вопросы соотношения научного и обыденного в процессе формирования понятий.— Сов. педагогика, 1966, № 12, с. 9.

⁹ Там же, с. 10.

ної практики, їх всезагальність є своєрідним корелятом форм універсальної людської діяльності, і тому треба саме з ними, а не з буденними уявленнями співвідносити генезис понять.

У розгляді цього складного питання треба всебічно враховувати набутий історії філософської думки. Вже І. Кант розкрив методологічні хиби емпірико-сенсуалістської моделі утворення понять (як процесу абстрагування від чуттєвої багатоманітності явищ). На його думку, «чисті розсудкові поняття зовсім не однорідні з емпіричними (і взагалі чуттєвими) спогляданнями...»¹⁰, їх всезагальність не тотожна індуктивній всезагальності, що утворюється в процесі порівняння. В основі поняття лежить не чуттєвий образ, а схема продуктивної здатності уяви. Якби це було не так, то поняттю трикутника, зазначає І. Кант, взагалі не відповідав би жодний образ трикутника. Справді, образ завжди обмежувався б тільки частиною обсягу цього поняття і ніколи не сягнув би загальності поняття, завдяки якій воно може бути прикладене до всіх трикутників — прямокутних, гострокутних та ін. Схема трикутника не може існувати ніде, крім як у думці, і означає правило синтезу уяви у відношенні чистих фігур у просторі¹¹. Висвітлюючи значення кантівського вчення про схематизм розсудку для дослідження природи понять, О. С. Богомолів пише: «Реальний зміст поняття схеми полягає в тому, що вона — спосіб діяльності, який полягає в побудові емпіричних образів у згоді із всезагальним. А це і є найзагальніша характеристика практичної діяльності людей»¹². Важливим досягненням філософії І. Канта є також те, що вона започаткувала, хоча і в оберненій формі (апріоризм), розгляд пізнавального відношення людини до світу кризь призму системи знання, що виникла історично. Переосмислення кантівського апріоризму в ході дальшого розвитку німецької класичної філософії дозволило подолати принцип гносеологічної робінзонади, «натуралістичне» трактування процесу формування понятійного складу мислення в окремого індивіда. Думка про соціально-культурну детермінованість пізнання набуває всебічного обґрунтування на ідеалістичній основі у філософській системі Гегеля, зокрема в «Феноменології духу». Докорінно переосмислена на ґрунті принципів практики, розвитку, матеріальної єдності світу та інших міцно пов'язаних з ними принципів, вона стала наріжним каменем марксистсько-ленінської теорії пізнання.

Розуміння соціальної зумовленості мислення індивіда, його залежності від соціально-практично і культурно-історично детермінованих норм і способів людської життєдіяльності має велике значення для розробки теорії засвоєння понять (вироблення їх у процесі навчання). З цього погляду поняття формуються не в процесі безпосередньої дії речей на чуттєвість індивіда, а в процесі засвоєння соціально-історично зумовленої системи знання. Предметне відношення індивіда до дійсності опосередковане системою соціальних відносин, в які він включається у ході своєї життєдіяльності, і тому понятійне закріплення об'єктивно істинного знання передбачає оволодіння тими всезагальними способами і формами орієнтації у світі, що вироблені суспільством.

В процесі спілкування, універсальним засобом якого є мова, такими всезагальними формами орієнтації людини у світі виступають категорії. Категоріальний склад мислення, що відображує об'єктивні характеристики дійсності, надає знанням індивіда певної осмисленості. На цю особливість розвитку мислення (формування його понятійного і ка-

¹⁰ Див.: Кант І. Критика чистого розуму. Соч.: В 6-ти т. М., 1963, т. 3, с. 220.

¹¹ Див.: Там же, с. 223.

¹² Див.: Богомолів А. С. Две проблемы диалектики И. Канта.— Вестник МГУ. Сер. Философия, 1974, № 2, с. 10.

тегоріального складу) індивіда звертає увагу О. М. Леонт'єв: «Властивості осмисленості, категоріальності суть характеристики свідомого образу світу, не іманентні самому образу...» Ці характеристики «виражають об'єктивність, розкрити сукупною суспільною практикою, ідеалізованою у системі значень, які кожний окремий індивід знаходить як «поза-ним-наявне» — таке, що ним сприймається, засвоюється...»¹³.

Ця особливість формування мислення підкреслюється у дослідженнях з проблем педагогіки і психології дитини. «...Речі, які мають певні фізичні і просторові властивості, відкриваються дитині як суспільні предмети, в них на перший план виступають суспільно вироблені способи дії з ними»¹⁴, — пише Д. Б. Ельконін. Система «дитина—річ», зазначає дослідник, в дійсності є системою «дитина — суспільний предмет». Суспільно вироблені способи дії з предметами не даються безпосередньо як фізичні характеристики речей.

Марксистське розуміння процесу утворення понять долає вузькогносеологічне (по суті психофізіологічне) трактування мислення, властиве домарксівському матеріалізму і некритично запозичене дидактикою. Мислення — це процес, що не обмежується рамками індивідуальної свідомості, воно не формується щоразу заново з усіма його законами в голові окремого індивіда. Виникаючи в ході предметно-практичного перетворення природного і соціального світу як колективна інтелектуальна діяльність, мислення виступає «як ідеальний компонент реальної діяльності людини»¹⁵. Тому закони людського мислення, як і розуміння співвідношення чуттєвого і раціонального, конкретного і всезагального в ньому, похідні від законів чуттєво-предметної діяльності і культурно-історичних форм людського спілкування. Діалектико-матеріалістична теорія поняття виходить також з іншого розуміння природи всезагального (загального), ніж домарксівський матеріалізм, в якому загальне розглядалось як абстрактно-загальне, однаково спільне для багатьох окремих, атомізованих явищ, фактів, подій, як те, що повторюється у кожному предметі тієї чи тієї сукупності. Обмеженість методології, пов'язаної з позицією предметоцентризму, була виявлена в науці з розвитком історичного підходу до аналізу дійсності і з відкриттям існування органічно-цілісних систем, закономірності розвитку і функціонування яких надають предметам, що входять до них, нового, не відомого раніше виміру¹⁶.

У марксизмі загальне розуміється не як однакова властивість різних предметів, а як закономірний зв'язок предметів і явищ об'єктивної дійсності, їх певна, конкретно-всезагальна єдність. Осягати світ в поняттях означає розкрити об'єктивний взаємозв'язок в конкретно-всезагальній формі предметів, визначити окреме як необхідний момент органічної цілісності. Вироблене в «Капіталі» К. Маркса поняття предметної абстракції дає можливість зрозуміти абстрактне як момент пізнання всезагальних закономірностей буття конкретного предмета в певній системі об'єктивних взаємозалежностей, а самі абстрагування — не як процес поступового відсторонення думки від чуттєвої багатоманітності

¹³ Див.: Леонт'єв А. П. Психология образа.— Вестник МГУ. Сер. Психология. 1979, № 2, с. 5—6.

¹⁴ Див.: Ельконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте.— Вопр. психологии, 1971, № 4, с. 12.

¹⁵ Див.: Ильенков Э. В. Диалектическая логика: Очерки истории теории. М., 1974, с. 5.

¹⁶ Див.: Кузьмин В. П. Место системного подхода в современном научном познании и марксистской методологии.— Вопр. философии, 1980, № 1, 2.

явищ, а як поглиблення пізнання, розкриття конкретних зв'язків об'єкта у формі всезагального.

У розкритті особливостей формування понять в процесі засвоєння знань велике методологічне значення має положення марксистсько-ленінської гносеології про те, що знання існує не тільки в суспільно фіксованих і об'єктивованих формах, але й у формі живої, активної діяльності. «Логічне,— зазначає О. О. Сорокін,— це не просто знання всезагального, а особлива, діяльна форма буття цього знання, суб'єктивна форма людської активності, цілком об'єктивна за своїм змістом. Тому логічне, по-перше, не можна зводити лише до його предметно-об'єктивного змісту і забувати про його значення як форми людської діяльності, по-друге, не можна розглядати його лише як форму суб'єктивної діяльності, що не знати звідки взялась, забуваючи про її об'єктивно-предметне значення»¹⁷. Будучи об'єктивованим, включеним в систему наявного знання, нове знання набуває суспільного статусу. На рівні індивідуальної свідомості діяльна природа знання виявляється як пізнавальна активність, певна діяльнісна здатність. Інтелектуальні здатності людини, зокрема, є своєрідною формою перетворення суспільно виробленого знання на активну діяльнишу силу індивіда, вмінням робити всезагальне мірилом і масштабом оцінки особливого та одиничного. «Здатності становлять способи або схеми дії, що історично вироблені в процесі освоєння предметів (практично і теоретично), так чи так фіксують і відображують їх певні, від суб'єкта не залежні закономірності. Інакше кажучи, вони суто форми дійсності, що стали формами активності суб'єкта»¹⁸.

Ці загальнотеоретичні положення, на наш погляд, вельми важливі для дидактики як теорії і практики навчання. Вони окреслюють те предметне поле, в межах якого має розроблятися теорія формування понять в процесі засвоєння знань на основі вироблених у суспільстві норм, еталонів і засобів пізнання.

Засвоєння учнями соціально вироблених понять, зокрема категорій наукового мислення, у процесі активної діяльності повинне спиратися на певну систему, реалізація якої в навчанні має сприяти проникненню в сферу всезагальності мислення. Остання, з одного боку, утворює предметну область змісту понять, а з другого — є засобом формування здатності індивіда до мислення. В поняттях сконцентровано сукупний суспільно-історичний досвід матеріально- і духовно-практичної перетворювальної діяльності людини. Тому в теорію і практику засвоєння понять у процесі навчання мають бути включені пізнані предметні дії (механізми продуктивної діяльності) як способи усвідомлення суспільних параметрів вироблення і функціонування продуктів людської діяльності. У зв'язку з цим конструктивного значення набуває поширене в теоретичній психології розуміння навчальної діяльності як такої, що полягає в утворенні (і засвоєнні) понять. Зокрема, видається перспективною концепція теоретичного узагальнення, розкрита у працях Д. Б. Ельконіна, В. В. Давидова, А. К. Маркової та ін. Організоване на її основі експериментальне навчання у школах Москви, Тули, Душанбе та інших міст країни засвідчило ефективність методу діяльнісного засвоєння понять на базі розкриття механізмів їх генезису. Генетичний підхід до формування понять у процесі навчання сприяє повні-

¹⁷ Див.: Сорокін А. А. К вопросу о природе логических форм мышления и предмете диалектической логики.—В сб.: Проблемы материалистической диалектики как теории познания. М., 1979, с. 124.

¹⁸ Див.: Абышев К. Человек, индивид, личность. Алма-Ата, 1978, с. 120.

шому виявленню їх змісту. Крім того, він дає можливість зрозуміти мислення як ідеальну проекцію предметно-практичної діяльності.

Формування і розвиток мислення передбачає оволодіння процесуальною стороною знання, перетворення його на живий інтелектуальний процес. Поза предметною діяльністю мислення (осмислення дійсності на основі оволодіння певною системою знання і її категоріальною основою у процесі навчання) може бути засвоєна лише «матеріальна», мовна форма вираження поняття. Якими б «готовими» не були поняття, «актуально здійснювати процес мислення в поняттях» означає немовби знову «виробляти їх ідеально-перетворюючою діяльністю»¹⁹.

Засвоєння понять у процесі їх діяльнісного відтворення не тільки розвиває розумові здатності індивіда, розширює знання про дійсність, а й впливає на емоційно-мотиваційну сферу індивідуальної свідомості. Оволодіння процесуальною стороною мислення, вміння проникнути за результуючу форму вираження знання дозволяють розкрити мислення як внутрішній діалог, творчий процес, що має неперехідне значення для всебічного розвитку інтелектуальних здібностей дитини, формування гармонійно розвиненої особи.

* * *

Усвоєння понять в навчанні — свідомо організований процес, основу якого становлять певні філософські та теоретичні передумови та методичні положення. Це відкриває широкий простір для пошуку нових форм та ефективних способів навчання та одночасно висуває підвищені вимоги до застосування наукових критеріїв побудови теорії усвоєння понять. Разом з тим в педагогічних дослідженнях логико-методологічна та філософська культура не завжди знаходиться на належному рівні, що проявляється в спрощеній інтерпретації формування первинних понять у школярів.

Для розкриття особливостей формування понять в процесі навчання важливе методологічне значення мають такі принципи марксистсько-ленінської гносеології: матеріального єдності світу, відображення, практики, діяльності, активності, об'єктивності пізнання та ін. Вони сприяють визначенню того предметного поля, в межах якого тільки і можлива розробка теорії формування понять.

В. М. САГАТОВСЬКИЙ

ДІАЛЕКТИКА СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН І ДІЯЛЬНОСТІ

ВІД РЕДАКЦІЇ. Останнім часом у філософській літературі дедалі активніше порушуються питання про вихідний пункт у побудові категорій історичного матеріалізму. Цим питанням присвячуються всесоюзні та регіональні наради і конференції. Публікуючи статтю доктора філософських наук В. М. Сагатовського, редакція запрошує читачів взяти участь в її обговоренні.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства, як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, особливого значення набуває даліше піднесення соціальної активності радянських людей.

¹⁹ Див.: Батищев Г. С. Противоречие как категория диалектической логики. М., 1963, с. 96.

Характерною рисою суспільства розвинутого соціалізму є те, що поряд із зростанням трудової активності широких мас «дедалі активнішою стає участь радянських людей в управлінні справами суспільства і держави»¹, в усіх інших сферах суспільного життя.

За умов зрілого соціалізму відбувається піднесення соціальної активності народних мас, формується активна життєва позиція у кожного свідомого члена нашого суспільства, наука перетворюється на безпосередню продуктивну силу, посилюється роль внутрішньої свідомості, відповідальності кожної людини в житті країни, вдосконалюється соціалістичний спосіб життя.

Марксизм-ленінізм розглядає свободу і необхідність в їх органічній єдності. Ми, як відзначає Р. І. Косолапов, прагнемо свідомої оптимізації функціонування і розвитку суспільства вільних людей, соціалістичного суспільства, не забуваючи при цьому, що воно є системою об'єктивних суспільних відносин²⁻³. Зростання активності широких мас трудящих у суспільстві зрілого соціалізму зумовлює потребу в дальшому поглибленому дослідженні фундаментальної проблеми співвідношення суб'єкта історичної творчості та об'єктивних суспільних відносин, у з'ясуванні ролі активної, цілеспрямованої діяльності людей у суспільно-історичному розвитку, що виступає як природно-історичний процес. У загальній формі це питання в марксизмі-ленінізмі розв'язане, однак у процесі інтенсивного розвитку нашого суспільства і наукового суспільствознавства постає потреба в більш конкретному всебічному аналізі діалектики суспільних відносин і діяльності людей.

Такий аналіз є, зокрема, важливою передумовою наукового розв'язання питання про те, що має бути вихідним пунктом у побудові системи категорій історичного матеріалізму. Цій темі було, зокрема, присвячено Всесоюзну нараду спеціалістів у галузі історичного матеріалізму, яка відбулася в грудні 1980 року в Москві. У нашій літературі є три основні точки зору, згідно з якими вихідною «клітинкою», початком наукового пояснення життя соціального організму в цілому є або діяльність суб'єкта, або об'єктивні суспільні (і насамперед виробничі) відносини, або єдність діяльності і відносин (останній погляд ще не дістав чіткого обґрунтування).

На думку Ю. К. Плетнікова, вихідною «клітинкою» теоретичного дослідження суспільного життя є «категорія діяльності, точніше праці, що лежить у фундаменті всіх інших видів суспільної діяльності і відповідних їм суспільних відносин. Праця створила людину, суспільство, історію»⁴. Діяльність вважає вихідною категорією також М. С. Каган⁵, хоча він розуміє її ширше, ніж Ю. К. Плетніков, беручи працю, перетворюючу діяльність за один з аспектів діяльності загалом.

Інша позиція в М. Я. Ковальзона. Полемізуючи з М. С. Каганом, він стверджує, що «підмінювати аналіз суспільних відносин, які закономірно розвиваються, аналізом людської діяльності (що завжди має цілеспрямований, свідомий характер) — це означає позбавити себе всякої можливості матеріалістично дослідити історичний розвиток суспільства і людини»⁶. «Тільки вийшовши за рамки праці, що розуміють-

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 3.

²⁻³ Див.: Косолапов Р. И. Социализм: к вопросу теории.— М., 1976, с. 65.

⁴ Плетников Ю. К. Некоторые направления разработки теории исторического материализма.— Коммунист, 1978, № 17, с. 34.

⁵ Див.: Каган М. С. Человеческая деятельность. М., 1974.

⁶ Ковальзон М. Философский анализ человеческой деятельности.— Вест. Моск. ун-та. Сер. Философия. 1978, № 2, с. 16.

ся лише як діяльність,— вважає М. Я. Ковальзон,— до тих соціальних відносин, у рамках яких ця діяльність відбувається, і тільки виділивши в системі цих відносин економічні відносини, нарешті, тільки розглядаючи ці останні як основну детермінанту людської діяльності, можна по-філософському послідовно і науково аналізувати працю як основний вид життєдіяльності людини»⁷.

Ще одна група дослідників стоїть на тому, що потрібно виходити не з діяльності і не із суспільних відносин, а з їх органічної єдності. Наприклад, А. І. Вербін і В. Ж. Келле, виступаючи проти виведення всіх категорій історичного матеріалізму з діяльності⁸, водночас визначають, «що в історичному матеріалізмі містяться принаймні два аспекти суспільного розвитку, що взаємопов'язані і доповнюють один одного»⁹: такий, що виходить з принципу діяльності, і такий, що ґрунтується на визнанні істотної ролі соціальних структур, відносин. Л. П. Буєва відзначає, що «діяльність і суспільні відносини є необхідними сторонами взаємозв'язку особи і суспільства і жодна з цих сторін не може замінити іншу»¹⁰. Всі три підходи були досить чітко представлені в ході дискусії, що мала місце під час обговорення доповіді Ю. К. Плетнікова на Всесоюзній координаційній нараді «Проблеми предмета і структури історичного матеріалізму», яка відбулася у грудні 1980 року в Інституті філософії АН СРСР.

Приєднуючись загалом до останнього напрямку, ми спробуємо конкретніше сформулювати положення про єдність діяльності і суспільних відносин. Наступний виклад буде присвячений доведенню таких тез:

1. Життя суспільства в цілому і будь-яке соціальне явище, взяте в його цілісності, не може бути адекватно зрозуміле тільки як діяльність суб'єкта або тільки як об'єктивний процес, система об'єктивних відносин, пасивним наслідком яких є діяльність.

2. Категоріальний апарат для описання і пояснення будь-якого соціального явища може бути виведений тільки з «клітинки», що поєднує в собі об'єктивні відносини, незалежні від волі і свідомості суб'єкта, і відносно самостійну, вільну діяльність суб'єкта.

3. Немає абсолютного примату діяльності або суспільних відносин. Вони взаємно доповнюють один одного і в певних відношеннях (які далі розглядатимуться) та чи та з них може виявитися провідною.

4. Щодо пізнання соціальних явищ це означає, що за певних об'єктивних умов (які також будуть схарактеризовані) будь-який із трьох підходів (з позицій діяльності, суспільних відносин і їх єдності) може виявитися адекватним тим завданням, що їх ставлять пізнання і практика.

5. Вибір того чи того підходу визначається не довільністю, якої припускається учений, а конкретними історичними обставинами; в різних історичних ситуаціях значущість діяльності й об'єктивних відносин неоднакова.

Перш ніж обґрунтувати ці положення, треба подати деякі методологічні пояснення, оскільки аналіз загальних характеристик явищ без чіткого усвідомлення відповідних методологічних принципів часто-густо виявляється недостатньо ефективним. Зокрема, під час вивчення даної проблеми можуть постати такі питання. По-перше, якщо кожне соціальне явище інтерпретувати як діяльність суб'єкта, чи не зникне за

⁷ Там же, с. 11.

⁸ Див.: Вербін А. И., Келле В. И. Базис и надстройка и механизмы социальной деятельности людей.— Филос. науки, 1979, № 1, с. 18.

⁹ Там же, с. 19.

¹⁰ Буева Л. П. Человек: деятельность и общение.— М., 1978, с. 59.

такого підходу специфіка діяльності, чи не стане це поняття «занадто широким», «беззмістовним»? По-друге, якщо те чи те соціальне явище в різних відношеннях можна розглядати і як діяльність суб'єкта і як систему об'єктивних відносин, чи не розмиються грані між цими поняттями? У такі «пасти» справді потрапляють деякі дослідники. Наприклад, негативне ставлення М. Я. Ковальзона до розуміння діяльності як вихідного пункту аналізу стає абсолютно очевидним з його тлумачення поняття «діяльність»: «...в рамках соціальних умов, що детермінують її (людини.— В. С.) суть, вона виявляє безконечну варіативність індивідуальних відмінностей, залежних як від своєрідності умов мікросередовища, що формують її, так і від індивідуальної активності і діяльності»¹¹. Діяльність при цьому розглядається як усього лиш активність індивіда, яка тільки «розмаїть» механічно вкладувану в нього соціальну сутність¹².

Але тим самим явно порушується вимога сумірності зіставляваних категорій: якщо об'єктивні відношення проймають усі сфери життя суспільства (і мікро- і макросередовище), то і діяльність має розглядатися на всіх рівнях суб'єкта, тобто на рівні суспільства в цілому, соціальної групи, особи, а не тільки на останньому. Щоб реалізувати цю вимогу, потрібно чітко усвідомити категоріальну специфіку діяльності. Якщо не зробити цього і розуміти під діяльністю будь-який вияв суб'єкта, будь-які його дії, то можна припуститися поплутання діяльності і суспільних відносин, оскільки і те і те є взаємодія, процес¹³. Корінна відмінність суб'єктивної діяльності і об'єктивного процесу, об'єктивних відносин полягає в тому, що останні здійснюються незалежно від волі і свідомості суб'єкта, тим часом як діяльності не може бути, якщо вона не управляється свідомістю, певними інформаційними програмами (системою знань про навколишній світ і системою ціннісних орієнтацій, інтересів і цілей суб'єкта)¹⁴. При цьому програмою діяльності є не тільки психологічна мотивація поведінки особи, але й соціокультурні програми діяльності певного класу, групи і суспільства.

Ті самі дії можуть виступати і як елемент об'єктивного процесу, і як елемент діяльності суб'єкта. Діяльність, розглянута тільки щодо свого зовнішнього результату, стає безсуб'єктивним процесом, перестає бути власне діяльністю. Зміни, здійснені людиною,— в наявності, але ці зміни, якщо абстрагуватися від суб'єктивних мотивів, що викликали їх, від того смислу, який вони мають для суб'єкта (те, що психологи іменують особистісним смислом, і що в загальному вигляді — щодо будь-яких рівнів суб'єкта — може бути назване суб'єктивним смислом)¹⁵, могли в принципі бути викликані і машиною, об'єктом. Діяльність суб'єкта в цьому разі перейшла в об'єктивний процес, людина — не суб'єкт, а один з елементів системи «людина — машина» в рамках сучасного виробництва. І з цього боку вона функціонує і відтворюється як робоча сила, а не як гармонійно розвинена особа, яка

¹¹ Зазн. праця, с. 15.

¹² Від такого підходу слушно застерігає Л. П. Буева: «у розумінні процесів і об'єктивної детермінації свідомості і поведінки людини ще не зовсім подолані елементи «механіцизму». Вони виявляються в тому, що активне творче начало в людині інтерпретується, по суті, як дзеркальне відображення наявних об'єктивних умов і пояснюється виключно впливом зовнішніх факторів і обставин» (див.: Буева Л. П. Человек как самоцель общественного развития.— Коммунист, 1978, № 16, с. 46).

¹³ Див, напр.: Перфильев В. Общественные отношения. Л., 1974, с. 103, 107.

¹⁴ Докладніше характеристику діяльності як фундаментального поняття див.: Сагатовский В. Н. Деятельность как философская категория. Томск, 1976.

¹⁵ Див.: Каган М. С. Человеческая деятельность, с. 69.

вільно реалізує свої сутнісні сили. Зовсім інша річ, якщо той же процес ми розглянемо відповідно до того смислу, який він має для суб'єкта: в цьому випадку процес переходить у діяльність, а акцент робиться не на тому, що зробив суб'єкт, а на тому, що означає зроблене для нього самого.

Те саме суспільне явище завжди і об'єктивне і суб'єктивне. Воно об'єктивне, бо існує і розвивається незалежно від волі й свідомості людей, за своїми власними законами. Воно суб'єктивне, бо може реалізуватися лише з участю суб'єктивного чинника, що діє за певними програмами, тобто за допомогою волі й свідомості.

Така об'єктивна двоякість соціальних явищ примушує зробити певний методологічний висновок, суть якого полягає в тому, що всяка абстракція, застосовувана для опису життя суспільства, має бути сумірною соціальному об'єктові не взагалі, а в певному об'єктивному відношенні. Розумне використання будь-якої абстракції передбачає усвідомлення її об'єктивного інтервалу¹⁶, в рамках якого вона є адекватною предметові і може бути ефективно використана. Інтервал абстракції визначається, по-перше, тим, що в самому об'єкті наявний певний предмет (зріз, рівень, аспект та ін.), по-друге,— специфікою розкриття цього предмета з погляду певного пізнавального або практичного завдання. Якщо повернутися до вже згаданого прикладу, то можна констатувати, що існують об'єктивні ситуації і завдання, за яких людина в ході виробництва і реально виступає і може бути розглянута або як один з елементів виробничого процесу, або як суб'єкт діяльності, що виявляє в цьому процесі свої сутнісні сили.

Отже, застосування абстракцій «діяльність» і «суспільні відносини» має узгоджуватись з певним аспектом соціального об'єкта, взятого загалом, виділення якого об'єктивно можливе і суб'єктивно істотне і у світлі певних теоретичних і практичних завдань. Такий «інтервальний» підхід безпосередньо впливає з принципу конкретності істини — одного з найважливіших положень марксистсько-ленінської діалектики.

Прихильники кожного із схарактеризованих вище трьох підходів (примат діяльності або суспільних відносин, або їх єдність) підкріплюють свої позиції певними посиланнями на праці К. Маркса. З'ясуємо, як розумів це питання К. Маркс.

Погляд дослідників, які виходять з принципу діяльності, добре підтверджується такими, скажімо, висловами К. Маркса: «Історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»¹⁷; матеріальні відносини людей «є тільки необхідні форми, в яких здійснюється їх матеріальна індивідуальна діяльність»¹⁸. Хибу об'єктивістської історіографії К. Маркс убачав у тому, що вона розглядала історичні відносини відірвано від діяльності¹⁹. Кажучи про характер діяльності людини, К. Маркс підкреслює, що «в тому, що дане природою, вона здійснює разом з тим і свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер її дій і якій вона повинна підкоряти свою волю»²⁰. І, нарешті, «філософи тільки по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його»²¹.

¹⁶ Докладніше про це див.: Лазарев Ф. В., Сагатовский В. Н. О формировании «интервального» стиля мышления.— Филос. науки, 1979, № 1.

¹⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство, або критика критичної критики.— Твори, т. 2, с. 98.

¹⁸ Маркс К. Маркс—Павлу Васильовичу Анненкову в Париж.— Там же, т. 27, с. 388.

¹⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Там же, т. 3, с. 36.

²⁰ Маркс К. Капітал. Том перший.— Там же, т. 23, с. 176.

²¹ Маркс К. Тези про Фейербаха.— Там же, т. 3, с. 4.

Але К. Маркс вдавався й до іншого підходу, при якому увага зосереджується на ролі об'єктивних суспільних відносин. У тому ж «Капіталі» він твердить: «Сама людина, коли розглядати її тільки як наявне буття робочої сили, є предмет природи, річ, хоч і жива, свідома річ»²². Тут людина вже не діяч і не суб'єкт, а один з елементів об'єктивного виробничого процесу. В передмові «До критики політичної економії», де розвиток суспільства показується як природничоісторичний процес, також не згадується про діяльність, тим більше про її визначальну роль. Навпаки, підкреслюється базисна роль економічної структури суспільства, що складається як сукупність необхідних, не залежних від волі людей відносин.

Важливе місце в теоретичній спадщині К. Маркса з даної проблеми посідають висловлювання, де обидва моменти — діяльність суб'єкта і об'єктивні суспільні відносини — синтезуються. «...Як саме суспільство виробляє людину як людину, так і вона виробляє суспільство»²³. «Матеріалістичне вчення про те, що люди є продукти обставин і виховання, — відзначається в третій тезі про Фейербаха, — що, виходить, люди, які змінилися, є продукти інших обставин і зміненого виховання, — це вчення забуває, що обставини змінюються саме людьми... Збіг зміни обставин і людської діяльності можна розглядати і раціонально зрозуміти тільки як революційну практику»²⁴. «Люди, — пише К. Маркс, — самі роблять свою історію, але вони роблять її не так, як їм спаде на думку, при обставинах, що їх не самі вони вибрали, а що безпосередньо вже є, дані їм і перейшли від минулого»²⁵.

Отже, аналіз творів К. Маркса, де розв'язується питання про діалектику діяльності та суспільних відносин, дозволяє зробити висновок, що в різних конкретно-історичних і пізнавальних ситуаціях К. Маркс звертав увагу на різні аспекти в механізмах розвитку суспільства і осмислював їх у різних інтервалах абстракції. Щоб правильно розв'язати питання про співвідношення діяльності й суспільних відносин, потрібно чітко усвідомити, які ж завдання в кожному з цих трьох випадків розв'язував К. Маркс і чому він розв'язував саме ці завдання.

Марксистсько-ленінська теорія суспільства з самого початку була поставлена на службу революційній практиці, справі такої зміни світу, коли людина у вільній діяльності змогла б реалізувати свої сутнісні сили. Отже, діяльність як сутнісна характеристика людини й суспільства з необхідністю присутня в марксистсько-ленінізмі і тоді, коли йдеться про кінцеву мету (вільна діяльність), і тоді, коли мовиться про шляхи досягнення цієї мети (революційна активність). І це цілком зрозуміло, оскільки об'єктивні суспільні відносини, які застають люди, суб'єкти діяльності, самі по собі є неодмінною, але ще не достатньою умовою дальшого функціонування і розвитку суспільства: вони реалізуються тільки через діяльність.

Діяльність суб'єкта безпосередньо управляється його інформаційними програмами, ядром яких є ціннісні орієнтації, певна система цінностей, які вже склалися у свідомості суб'єкта. Зрозуміло, ціннісні орієнтації і цілі, що ними визначаються, в кінцевому підсумку породжені об'єктивним світом, генетично відображають ті об'єктивні соціальні умови, в яких вони сформувалися. Але, сформувавшись у цих

²² Маркс К., Енгельс Ф. Капітал. Том 1, с. 199.

²³ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Там же, т. 42, с. 109.

²⁴ Маркс К. Тези про Фейербаха. — Там же, т. 3, с. 2.

²⁵ Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. — Там же, т. 8, с. 113.

попередніх умовах, вони функціонально виступають як відносно самостійний чинник щодо об'єктивних умов сучасного і майбутнього. Суб'єкт згідно зі своїми програмами, що склалися, здатний обрати той чи інший шлях у рамках наявних об'єктивних обставин.

У тих випадках, коли ця можливість вибору стає особливо значущою, коли виявлення активної життєвої позиції може мати вирішальний вплив на наслідки подій, діяльнісний підхід до людини може стати на перший план. Об'єктивні виробничі відносини, як це підкреслювалося у відомих листах Ф. Енгельса про історичний матеріалізм, визначають хід історії в кінцевому підсумку, але не як єдина причина. Ці вказівки Ф. Енгельса розкривають суть питання про співвідношення діяльності й суспільних відносин, розгорнуте розв'язання якого потребує дальшої розробки і ефективного використання категоріального апарату матеріалістичного розуміння історії, з допомогою якого тільки і можна виявити роль людської діяльності в житті суспільства.

Отже, у цих обставинах, коли саме характер діяльності суб'єкта вирішальною метою впливає на результат подій, коли основне завдання полягає в тому, щоб правильно реалізувати об'єктивні передумови, що вже склалися, можна говорити про примат діяльності щодо умов, але не взагалі, а лише в рамках зазначеного інтервалу. Однак у тому разі, коли в наявності вирішальне значення об'єктивних обставин, суб'єктивний чинник діяльності має відносну самостійність і, отже, може виступати як самостійний предмет дослідження.

Помилка ідеалістичного волюнтаризму і суб'єктивізму полягає в переході за межі тих інтервалів, у яких діяльність суб'єкта є відносно самостійною і навіть іноді вирішальною, у перетворенні цих випадків у правила, які нібито не мають винятків, тобто в непомірному перебільшенні ролі діяльності в соціальному процесі.

На відміну від ідеалізму, марксизм-ленінізм показує те величезне значення, яке мають у суспільстві об'єктивні структури і закони, без урахування специфіки яких цілі суб'єкта діяльності не можуть бути успішно реалізовані. Усвідомлення цього факту і виявлення таких об'єктивних структур і законів суспільного життя дозволило зрозуміти розвиток суспільства як природноісторичний процес зміни суспільно-економічних формацій. Діяльність суб'єкта тут «прихована» за «рівнодіючою», похідною від об'єктивних відносин, і виступає тільки як один із елементів об'єктивного процесу, який в кінцевому підсумку здійснюється згідно з об'єктивними законами матеріального виробництва. В цьому аспекті діяльність вторинна і похідна. Саме в інтервалі, коли йдеться не про виявлення діяльності, а про її активну детермінацію, існує примат суспільних відносин. При цьому, на відміну від фаталістів і представників вульгарного економічного матеріалізму, марксистів-леніністів враховують, що діяльність не просто пасивно відображає об'єктивні умови, але, будучи детермінованою попередніми умовами, виступає як відносно самостійний чинник і активно впливає на дальші умови.

Твердження про істотну роль і навіть примат діяльності й суспільних відносин не виключають одне одного, якщо вони стосуються різних аспектів життя суспільства і застосовуються в різних інтервалах абстракції.

Загалом, коли йдеться не про окремі аспекти життя суспільства (об'єктивну генетичну детермінацію і суб'єктивну діялісню реалізацію), а про механізм функціонування і розвитку соціальних систем, узятих у їх цілісності, адекватним виявляється той інтервал, коли

об'єктивні умови і діяльність виступають в єдності. Ключем до розв'язання цього завдання є, на наш погляд, ті положення К. Маркса, де йдеться про синтез об'єктивних умов і діяльності суб'єкта у здійсненні цілісної революційної практики суспільного розвитку.

Тут діяльність і об'єктивні відносини виступають як два взаємодоповнюючі моменти, суперечлива єдність яких тільки і може пояснити життя суспільства, взяте загалом. Елементарна «клітинка», з якої може бути виведена система категорій історичного матеріалізму, що описують суспільство взагалі, повинна, мабуть, містити в собі обидві ці протилежності: об'єктивні відносини і діяльність суб'єкта.

Справді, об'єктивні структури суспільного життя, породивши суб'єктивні програми діяльності, у свою чергу, не можуть функціонувати і розвиватися без тієї організації діяльності, яка здійснюється з допомогою цих програм і в якій реалізуються об'єктивні тенденції. Зрозуміло, у різних підсистемах суспільства і в різних суспільно-економічних формаціях роль, питома вага об'єктивних структур і діяльності різні. Однак механізм функціонування і розвитку суспільства на різних його рівнях завжди зумовлений взаємодією об'єктивних відносин і діяльності суб'єкта, яка не тільки відображає, а й певним чином трансформує ці відносини. Такий підхід добре узгоджується з положенням К. Маркса про передумови людської історії: «Це — дійсні індивіди, їх діяльність і матеріальні умови їх життя, як ті, що їх вони знаходять уже готовими, так і ті, які створені їх власною діяльністю»²⁶.

Отже, із трьох можливих підходів до обґрунтування життя суспільства (примат діяльності або суспільних відносин, або їх єдність) найзагальнішим і повним є третій, а два перші, на нашу думку, виправдані лише для розв'язання вузьких завдань і за їх межами призводять до серйозних помилок.

* * *

Исследование диалектики общественных отношений и деятельности людей является важной предпосылкой решения вопроса об исходном пункте построения системы категорий исторического материализма.

В нашей литературе есть три основные точки зрения, соответственно которым исходной «клеточкой» системы общесоциологических категорий является или деятельность субъекта, или объективные общественные (прежде всего производственные) отношения, или единство деятельности и отношений. Каждый из данных подходов правомерен, поскольку выбор того или иного исходного пункта исследования объективно обусловлен спецификой познавательных ситуаций, аспектом анализа или интервалом абстракции, который используется исследователем.

Вместе с тем, необходимо иметь в виду, что если речь идет не об отдельных аспектах жизни общества (объективной генетической детерминации или субъективной деятельности реализации), а о механизме функционирования и развития социальных систем, взятых в их целостности, адекватным оказывается интервал абстракции, при котором объективные условия и деятельность выступают в единстве. Поэтому, на наш взгляд, элементарная «клеточка» построения системы категорий исторического материализма, характеризующих общество в целом, должна содержать оба компонента: и объективные общественные отношения и деятельность субъекта. Следовательно, из трех отмеченных подходов к построению системы категорий исторического материализма (примат деятельности или общественных отношений, или их единство) наиболее общим и полным является третий подход, а два первых правомерны и эффективны только при решении более частных задач.

²⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 18.

В. І. КУЗНЕЦОВ

ПРОБЛЕМА РОЗУМІННЯ І РОЗВ'ЯЗАННЯ ПІЗНАВАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ У ПРИРОДОЗНАВСТВІ

Дослідження багатограних зв'язків і органічної єдності різних сфер науки є найхарактернішою особливістю сучасної методології наукового пізнання. Великою мірою це викликане тим, що в епоху науково-технічної революції посилення зв'язку суспільних, природничих і технічних наук є неодмінною умовою як їх дальшого розвитку, так і перетворення науки загалом у продуктивну силу. У зв'язку з цим актуалізується аналіз таких засобів, методів і процедур пізнання, які є немовби наскрізними для всіх сфер наукової діяльності і тим самим логікогносеологічними основами їх існування, розвитку і єдності. Поряд з теоретизацією, математизацією, кібернетизацією, використанням експерименту до таких процедур і засобів з повним правом можна залічити і розуміння.

Серед досліджень, де демонструється існування і нетривіальність проблеми розуміння у природничих науках, можна назвати праці як великих природознавців (В. Гейзенберга, В. Паулі, Є. Вігнера, Г. Вейля)¹, так і відомих спеціалістів з методології науки (Д. Пойа, А. Ренні, Г. фон Райта, Ю. І. Маніна та ін.)².

Про гостроту постановки проблеми в сучасному природознавстві можна судити хоча б з того, що згідно з деякими авторами головна мета наукових теорій полягає в досягненні розуміння, або з того, що побудова тої чи тої спеціальної теорії неможлива без дальшого прогресу в розумінні відповідної наукової дисципліни³.

З нашого погляду, для аналізу проблеми розуміння у природознавстві є неприйнятними герменевтичне трактування цієї процедури як «уживання», «учування», а також спроба ототожнити розуміння з гіпотетико-дедуктивним методом. Найперспективніший підхід полягає у виявленні і дослідженні тих ситуацій наукового пізнання, в яких наявність розуміння виступає як конституюючий чинник пізнавального процесу, а його відсутність призводить до тупикових станів у розвитку розглядуваної наукової дисципліни. Але такий підхід передбачає, що передумовою знаходження дійсного місця розуміння в даній природничонауковій дисципліні є вироблення адекватного погляду не тільки на особливості найрозвинутіших у ній методів і процедур, способів організації і систематизації вже наявних знань, але й на властиві їй форми реалізації пізнавального процесу. Метою цієї статті і є дослідження того, що може бути назване внутрішньотеоретичним аспектом розуміння у природознавстві.

¹ Гейзенберг В. Что такое «понимание» в теоретической физике.— Природа, 1971, № 4, с. 75—77; Вейль Г. Симметрия. М., 1968. 192 с.; Вигнер Е. Этюды о симметрии. М., 1971. 320 с.; Паули В. Физические очерки. М., 1975. 256 с.

² Пойа Д. Математика и правдоподобные рассуждения. М., 1975. 464 с.; Ренни А. Трилогия о математике. М., 1980. 364 с.; Маннин Ю. И. Доказуемое и недоказуемое. М., 1979. 168 с.; Васильева Т. Е., Панченко А. И., Степанов Н. И. К постановке проблемы понимания в физике.— Вопросы философии, 1978, № 7, с. 124—134.

³ Див.: Маннин Ю. И. Математика и физика. М., 1979, 64 с.

Річ у тім, що поряд з теорією прийнято виділяти такі форми систематизації і організації наукового знання, як науково-дослідна програма і наукова картина світу. Тому розгляд указаного аспекту розуміння передбачає свідоме обмеження аналізу рамки теорії і пов'язаний зі з'ясуванням того, завдяки яким внутрішньотеоретичним засобам і механізмам можливе розуміння як структурних елементів теорії (конструктів і тверджень), так і всієї її системи загалом. У зв'язку з цим потрібно попередньо з'ясувати, по-перше, в якому аспекті виправдано говорити про проблему розуміння щодо теоретичного природознавства, і, по-друге, завдяки яким особливостям природничонаукової теорії розуміння виявляється таким же необхідним для розвитку природознавства, як, скажімо, процедура дедукції одних тверджень з інших.

У теоретичному природознавстві спостерігається перехід типу «теорія — факт — теорія — факт», а не типу «факт — факт» або «факт — теорія». У ньому будь-який факт для того, щоб стати фактом теоретичного природознавства, має бути включений в ту або іншу теорію. Під включенням мається на увазі його теоретичне подання і опис. Тим самим передумовою розвитку теоретичного природознавства є не суперечність між «чистим» фактом і теорією, а суперечність між даним теоретичним поданням деякого факту і вихідною, або іншими існуючими теоріями.

Строго кажучи, все сучасне природознавство може бути залічене до теоретичного, розрізняючись хіба що ступенем теоретизації, очевидної під час порівняння таких його галузей, як фізика і географія, або хімія і біологія. Далі як галузь теоретичного природознавства аналізуватимемо таку його частину, як теоретична фізика, оскільки нині вона є взірцем і ідеалом теоретизації. Тому висновки, які робляться щодо теоретико-фізичного пізнання і ролі в ньому розуміння, можуть бути з певною обмеженістю екстрапольовані й на інші галузі теоретичного природознавства.

Спинимось спочатку на загальних особливостях теоретико-фізичного пізнання і розуміння в їхньому відношенні до проблеми смислоутворення. Оперуватимемо вихідним поняттям пізнавального результату, з яким асоціюється відповідний смисл. У рамках теоретичної фізики в ролі цих пізнавальних результатів виступають такі специфічні сутності, як абстрактні, внутрішньотеоретичні об'єкти і предикати, що їм відповідають («атом», «неподільний», «маса», «структура»); твердження, які побудовані з абстрактних об'єктів і відповідних предикатів і яким може бути приписане відповідне істинне значення («маса протона в атомних одиницях дорівнює 980»); системи тверджень, починаючи від найпростішої, незв'язної їх сукупності й кінчаючи взаємопов'язаними множинами тверджень, на яких задані різної строгості відношення вивідності (гіпотетико-дедуктивні моделі будь-якої наукової теорії). Далі всі вказані сутності називатимуться одним родовим іменем — «конструкти»⁴.

Особливістю процесу пізнання в теоретичному природознавстві є те, що певні конструкти в ньому можуть бути одержані тільки за наявності якоїсь іншої системи конструктів, які в даному відношенні виступають як механізм породження перших. Наприклад, умовою введення і осмислення такого конструкта, як «проходження частинки через межі замкнутої сфери» у рамках квантової фізики, виступає система конструктів: «хвильова функція», «потенціальна яма», «локалі-

⁴ Див.: Ледников Е. Е. Проблема конструктов в анализе научных теорий. Киев, 1969. 148 с.

зація частинки», «енергія» та ін. У свою чергу, знову одержані конструкти, утворюючи нові системи, використовуються для породження нових конструктів. Так, з допомогою попереднього конструкта породжується такий конструкт, як «час напіврозпаду» та ін. Отже, теоретичне пізнання може бути розглянуте як процес створення нових конструктів і асоційованого з ними смислу, а його різні етапи можуть бути охарактеризовані тими або іншими пізнавальними результатами.

Виходячи з того, що розуміти можна тільки те, що має смисл⁵, і враховуючи специфіку теоретичної фізики, легко перейти до висновку, що єдиними об'єктами розуміння у рамках фізичної теорії є конструкти. Саме ж розуміння в такому разі є подання смислу відповідного конструкта. Зрозуміло, що стосовно динаміки науки, яка розвивається, виділення того чи того конструкта як нового є відносним. Однак у кожний фіксований момент часу завжди можна вказати конструкти, які існували до і які створені після, і відповідні їм смисли. Більше того, неодмінною умовою появи і розуміння нових конструктів через системність наукової теорії є розуміння вже наявних на початку даного пізнавального акту конструктів. Інша річ, що, як правило, в теоретичному природознавстві поява й розуміння нових конструктів пов'язані зі зміною смислу старих.

Зміна смислу конструкта з розвитком теоретичної системи, в яку він включений, спричинює відносність і його розуміння. В цій відносності було б неправильно вбачати доказ суб'єктивності смислу конструкта. Тут важливо врахувати те, що згідно з марксистсько-ленінською гносеологією пізнання, здійснюючись через діяльність суб'єкта пізнання, дає такі результати, зміст яких «не залежить ні від людини, ні від людства»⁶. В цьому ж ракурсі треба підходити і до проблеми об'єктивності розуміння, тобто проблеми адекватності смислу пізнавального результату подання його смислу.

З цього погляду пізнання і розуміння в синхронічному аспекті й у динаміці розвитку знання тісно пов'язані й взаємозумовлені. Тією мірою, якою адекватне подання смислу вихідного пізнавального результату виявляється безумовно необхідною передумовою одержання нових результатів, такою ж мірою пізнання як створення нових смислів є відповідальним за адекватне розуміння не тільки нових, але й старих смислів у гносеологічній ситуації, що змінилася. Інакше кажучи, адекватне розуміння наявних пізнавальних результатів дає евристичну орієнтацію пізнавальному процесові, тоді як нові об'єктивно-істинні результати розширюють розуміння вихідних результатів.

Отже, так само, як умови істинності й об'єктивності змісту пізнавального результату визначаються насамперед його відношенням до дійсності, так і умови адекватності розуміння цього результату задаються не відношенням смислу до суб'єкта, а відношенням смислу до його подання. Істинність і об'єктивність цього відношення проходить перманентну перевірку в ході пізнання. І якщо суб'єкт не спроможний розв'язати пізнавальне завдання, що постає перед ним, і тим самим одержати новий пізнавальний результат, то річ не в тому, що в нього взагалі відсутнє уявлення смислу наявних і відомих йому результатів, а в тому, що об'єктивно це подання виявляється обмеженим, неповним і таким, що не відповідає можливостям розвитку даної теоретичної системи. В такому разі розуміння дійсно є суб'єктивним.

⁵ Див.: К р ы м с к и й С. Б. Научное знание и принципы его трансформации. Киев, 1974. 208 с.

⁶ Л е н і н В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 112.

Розуміння в теоретичній фізиці і відповідно смисл її конструктів принципово не можуть бути зведені або редуковані до сфери спілкування між індивідами або ж до психологічного процесу засвоєння суб'єктом наявних пізнавальних результатів. Прийняття такої позиції означало б поділяти погляд, що заперечує об'єктивність фізичних теорій. І тут факт зміни смислу і відповідно розуміння будь-якого конструкта так мало є аргументом на користь їх суб'єктивно-психологічного характеру, як малоефективне використання факту відносності будь-якого результату пізнання для спростування об'єктивно-істинної значущості його змісту. З цього погляду і будемо розглядати роль розуміння в розвитку і логічному конструюванні наукової теорії.

Хоча в процесі розвитку теорії кожному її етапу може бути зіставлена певна гіпотетико-дедуктивна система організації існуючих пізнавальних результатів, відношенням між цими системами є не відношення висновку однієї системи з іншої, а відношення концептуальної мови до породжуваної на її основі теорії. Якщо відношення вивідності між гіпотетико-дедуктивними системами характеризується спрямованістю від загальної до часткової системи, то відношення мови до теорії є багатограннішим. Воно може привести, по-перше, до породження безлічі теорій, які використовують ту саму мову, по-друге, до того, що породжені теорії можуть суперечити одна одній, і, по-третє, до того, що в результаті породження можлива поява більш загальної теорії, ніж та, яка слугувала мовою. У світлі цих міркувань говорити про висновок однієї теорії з іншої, що функціонує як мова першої, було б так само метафорично, як і твердити вивідність «Війни і миру» з літературної російської мови.

Більш реалістичний підхід до відношення між двома теоріями, відповідного різним етапам теоретичної системи знання, пов'язаний з розглядом процедури породження, що має відмінну від процедури висновку побудову. Ця побудова включає такі елементи.

1. Зміну в мові вихідної теорії L , що доповнює її до деякої мови \tilde{L} . У найпростішому випадку виникає новий конструкт, що має найменш дві особливості: здатність вступати в нетривіальні відношення з уже існуючими і не допускати повну виразність через них. Прикладом тут може бути побудова нового конструкта з використанням принципу згортання, тобто знаходженням у низці наявних конструктів деякої загальної властивості нового конструкта. Між новим і старими конструктами тут буде відношення множини до її елементів.

2. Оцінка знову введеного конструкта на несуперечність між ним і старими конструктами і аксіомами, через перевірку несуперечливості теорії, одержаної з вихідної заміною мови \tilde{L} на мову \tilde{L} , тобто теорії $\tilde{T}(\tilde{L}, A)$.

3. Розгляд так перетвореної теорії $\tilde{T}(\tilde{L}, A)$ як нової мови L' , використовуваної як виразні засоби теорії T' .

4. Введення нової сукупності аксіом A' , в яких постулюється зв'язок нового конструкта зі старими.

5. Ототожнення нової теорії з $T' = T'(L', A') = T'(\tilde{T}(\tilde{L}, A), A')$.

Це схематичне уявлення особливостей породження однією теорією іншої вказує на те, що відношення між T і T' не може бути зведене до логічного висновку.

Якщо дедукція не відіграє евристичної ролі в реальному породженні однією теорією іншої і якщо вона не спроможна зорієнтувати пізнавальний процес у напрямі одержання нового пізнавального результату

тату, то чому після своєї появи нова теорія все ж оцінюється як результат розвитку вихідної теорії? Інакше кажучи, завдяки яким механізмам здійснюється процес фізичного пізнання і забезпечується його зв'язність і безперервність?

Певний вихід з даної проблемної ситуації пов'язаний з модифікацією наведених М. В. Поповичем⁷ міркувань про перспективність аналізу пізнавального процесу через постановку певних питань і пошук відповідей на них. Стосовно теоретико-фізичного пізнання природніше говорити не про питання, що потребують вибору з певної множини можливих відповідей, а про складніші теоретико-пізнавальні феномени типу пізнавальних завдань.

Якщо погодитися зі змістовим визначенням завдання, згідно з яким «завдання передбачає необхідність свідомого пошуку відповідного засобу для досягнення мети, безпосередньо недоступної, але яку ясно видно»⁸, то розрізнення питання і завдання можна вбачати в такому. Питання постає звичайно тоді, коли із-за приєднання до теорії деяких припущень виникає неоднозначність її дедуктивного розгортання, яка потребує прилучення додаткових припущень, в результаті чого фіксується один із можливих шляхів розгортання теорії. Тим самим теорія є і засобом постановки питання і засобом вираження певної відповіді. Навпаки, теорія щодо функціонування завдань не може без свого дальшого розвитку бути засобом їх розв'язання. Для цього потрібна нова теорія, пов'язана з попередньою, але яка не виводиться з неї в досить строгому значенні цього слова.

І питання і завдання виникають або в процесі співвіднесення теорії і дійсності, або в ході виявлення суперечностей у рамках вихідної теорії. Але коли йдеться про завдання, їх раціональне розв'язання завжди постає як поява нової нетривіальної теорії. Свідомий пошук засобів для досягнення мети, про який йдеться у визначенні завдання, завжди виходить за рамки використання чогось наявного і поданого йому та пов'язаний зі створенням нових концептуальних засобів. Тому процес розвитку теоретичного пізнання постає, з одного боку, як зумовлений наявною теорією, оскільки в рамках кожної теорії можна ставити завдання певного класу. З другого боку, цей же процес спрямовується у відповідному значенні новим завданням, оскільки розгортається в напрямі його розв'язання.

Завдання розв'язується в процесі нетривіального розвитку теорії і кінцевим пунктом цього розвитку є нова теорія. Однак, коли розв'язання завдання знайдено і побудовано відповідну теорію, то з погляду останньої завдання тривіалізується, тобто його розв'язання в рамках нової теорії здійснюється на шляху логічного розгортання одержаної теорії. Ця діалектика пізнання в його відношенні до завдань, через розв'язання яких і відбувається пізнавальний процес, була відзначена ще Гегелем, який писав, що з плином часу завдання, що були предметом міркування зрілих мужів, виявляються вправами хлоп'ячого віку⁹. Інакше кажучи, завдання існують як завдання доти, доки вони не розв'язані, і зі своїм розв'язанням вони переходять на становище питань, для відповіді на які досить звернутися до існуючих теорій.

Добре відомими прикладами таких пізнавальних завдань, постановка яких підготовлялася усім попереднім розвитком теоретико-фі-

⁷ Попович М. В. Доказательство и смысл теоретических утверждений.— В кн.: Актуальные проблемы логики и методологии науки. Киев, 1980, с. 50—67.

⁸ Пойа А. Д. Математическое открытие. М., 1977, с. 143.

⁹ Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа.— В кн.: Гегель Г. В. Ф. Система наук. Часть первая. М., 1959, с. 15.

зичного пізнання і через розв'язання яких здійснювався його дальший розвиток, є завдання опису коливань механічного маятника, опису закономірностей випромінення рухомих тіл в електродинаміці, пояснення властивостей випромінення абсолютно чорного тіла в термодинаміці та ін. В наш час у процесі розв'язання цих завдань дослідникові досить обмежитися пошуком необхідних концептуальних засобів серед існуючих даних, а не створювати нові.

Принципово важливу роль механізму постановки завдань і їх розв'язання і їх наступної тривіалізації, за рахунок переходу до інших рівнів знання, можна показати, розглянувши будову будь-якої зрілої наукової теорії. Вз'yвши як приклад теоретичну механіку, як вона викладена у відомому курсі теоретичної фізики Л. Д. Ландау і Є. М. Ліфшиця¹⁰, в ній можна вирізнити (у порядку переходу від більш загальних до менш загальних) такі рівні: теорію рівнянь руху у досить абстрактному вигляді, теорію руху вільної матеріальної точки, теорію руху систем матеріальних точок, теорію законів збереження та ін. Кожен попередній рівень фігурує як мова для наступного, а сам перехід між рівнями пов'язаний з постановкою завдань, які не можуть бути розв'язані на попередньому рівні.

Отже, коли йдеться про таку теоретичну дисципліну, як класична механіка, то вона по суті справи є ієрархією теорій, що породжують одна одну в результаті постановки і розв'язання пізнавальних завдань. Ці теорії природно розглядати як рівні механіки, що мають різну міру спільності. У принципі ці рівні створюють не лінійну, а деревовидну ієрархію, оскільки деякі рівні здатні породити кілька теорій. В цьому ракурсі будова будь-якої теоретичної дисципліни постає як ієрархія теорій. Переміщення вниз відповідає переходові від загальної до часткової теорії. Рух уверх відповідає переходові від окремої до загальної теорії. Якщо перший перехід постає як своєрідне відхилення «невизначеності» конструктів загальної теорії щодо часткового, то і зворотний перехід пов'язаний з усуненням «невизначеності» конструктів часткової теорії стосовно загальною.

Отже, врахування деяких особливостей теоретико-фізичного пізнання, пов'язаних з роллю в його розгортанні механізму постановки і розв'язання завдань, показує, що термін «теорія» має два значення, які є смисл розрізнити за їх гносеологічною функцією. З того, що теорія в ході свого розвитку продовжує лишатися теорією, впливає, що під теорією мається на увазі не тільки гіпотетико-дедуктивна організація всього наявного знання загалом, але й кожен етап розвитку цього знання. Щоб розрізнити ці етапи розвитку теоретичних систем, вживатимемо, відповідно, терміни «макротеорія» і «мікротеорія». Неперервність процесу теоретичного пізнання, зумовлена збереженням макротеорією своєї якості, доповнюється його дискретністю, асоційованою з постановкою в кожен конкретний момент часу конкретної множини пізнавальних завдань. У результаті, щодо певної макротеорії завжди задається тільки кінцева кількість мікротеорій.

Схарактеризуємо коротко макротеорію і мікротеорію. Макротеорія використовує концептуальну мову, одержану внаслідок об'єднання множин усіх тих конструктів і аксіом, введення яких було потрібне для розв'язання всіх завдань, що постали на попередньому розвитку макротеорії. У рамках її мови немає розмежування між конструктами різного ступеня спільності.

¹⁰ Ландау Л. Д., Ліфшиц Е. М. Механика. М., 1965. 204 с.

Мікротеорія, навпаки, має досить спеціалізовану мову і набір аксіом уже хоча б тому, що вона завжди є розв'язанням конкретного завдання, а не сукупністю розв'язання безлічі завдань. Загалом між мікротеоріями і даною макротеорією існує відношення типу включення елементів у систему, а не відношення між елементами системи.

З ґносеологічного погляду розрізнення між макротеорією і відповідними мікротеоріями визначається їх функціями в пізнавальному процесі. Макротеорія виступає як набір розв'язання всіх раніше поставлених завдань, і її розвиток здійснюється через появу нової мікротеорії. Завдання, що постало, розв'язується на основі будь-якої мікротеорії, і його розв'язання породжує нову мікротеорію. Отже, якщо макротеорія виступає в кожний момент своєї історії як інтегральний пізнавальний результат, що включає в себе всі етапи попереднього розвитку, то мікротеорія функціонує і як диференціальний результат пізнання і як засіб дальшого розвитку макротеорії через розв'язання нових завдань. Тим самим мікротеорія є відносною в системі «засіб — результат пізнання».

Ці особливості мікротеорії є принципово важливими для з'ясування ролі розуміння в розвитку теоретичного знання. Щоб показати це, припустимо, що існує мікротеорія і з її допомогою поставлене якесь завдання. Постановка завдання означає появу деякого специфічного конструкта, вираження якого або здійснюється частково через концептуальні засоби даної мікротеорії, або виявляється суперечливим. Очевидними і необхідними передумовами розвитку даної системи знання у напрямі розв'язання виниклого завдання є, по-перше, розуміння вихідної мікротеорії, і, по-друге, розуміння самого завдання.

Хай існує деякий конструкт c_i і з ним асоціюється певний смисл $S(c_i)$. Оскільки цей конструкт входить, по-перше, в теорію T_i , і, по-друге, через своє входження в неї включений в систему, що складається з теорій T_{i-1} , T_i і T_{i+1} , то можна говорити про: а) його зв'язки з конструктами одного ступеня загальності у рамках теорії; б) його зв'язки з конструктами вищого ступеня загальності; в) його зв'язки з конструктами меншого ступеня загальності, асоційованими з теорією.

Зв'язок першого типу встановлюється тільки з тими конструктами, з якими даний конструкт має відношення вивідності у межах теорії T_i , тобто з тими конструктами, які виступають як його передумовки або наслідки в дедуктивному розвитку теорії. Зв'язки другого й третього типів виходять за рамки відношення вивідності, оскільки, як було вже показано, воно не спостерігається між теоріями. Зв'язок другого типу характеризується як зв'язок c_i зі всіма конструктами теорії T_{i-1} , які виступають як породжуючі даний конструкт і від яких він є залежним. Зв'язок третього типу постає як зв'язок c_i з тими конструктами теорії T_{i-1} , щодо яких сам c_i виступає як породжуючий елемент.

Враховуючи, що в рамках макротеорії смисл будь-якого її конструкта реалізується через його зв'язки з іншими конструктами даної концептуальної системи, можна визначити смисл конструкта через множину тих конструктів, з якими він так або інакше пов'язаний¹¹. Відповідно, через знаходження згаданих трьох типів зв'язку визначатиметься і розуміння довільного елемента c_i .

Взявши як приклад теоретичну механіку, можна сказати, що в її рамках уявлення смислу такого конструкта, як «маса», вперше введеного на рівні теорії вільного руху матеріальної точки, асоціюється з

¹¹ Вunge M. Semantics. Sense and Reference. Dordrecht, 1974, D. Reidel Publishing Company, 186 p.

трьома досить визначеними множинами конструктів: з множиною, з елементами якої даний конструкт пов'язаний відношенням вивідності у рамках теорії вільного руху матеріальної точки («лангранжіан адитивний», «маса не може бути від'ємною» тощо); з множиною, елементи якої виступають як такі, що породжують конструкт «маса» на рівні більш загальної теорії рівнянь руху («матеріальна точка», «лагранжіан», «принцип найменшої дії», «рівняння Лагранжа» тощо); з множиною, щодо елементів якої «маса» виступає як породжуючий механізм («замкнута система», «кінетична енергія», «сила» тощо).

Що за такого підходу до розуміння мікротеорії може приховуватися під розумінням завдання?

Виправдано розрізняти два типи завдань відповідно до того, чи приводять вони до появи більш загальної або менш загальної теорії. В першому випадку вихідна мікротеорія постає як така, що замикає зверху подану їй ієрархію, а в другому — йдеться про замикання знизу. Зі врахуванням вирізнення цих двох типів, уявлення смислу специфічного конструкта завдання обмежується або множиною тих конструктів, які залежать від нього в замкнутій зверху ієрархії теорій, або множиною конструктів, від яких він залежить у замкнутій знизу ієрархії мікротеорій. В будь-якому випадку розв'язання завдання означає перехід до нової мікротеорії, на рівні якої в специфічного конструкта завдання в поданні його смислу виникне множина конструктів, пов'язаних з ним відношенням вивідності.

Отже, розуміння завдання до його розв'язання завжди є неповним порівняно з розумінням завдання після його розв'язання. Завдання, раз воно поставлене, виступає в ролі немовби пізнавального передрезультату, що набуває статусу істинного результату пізнання тільки після розв'язання завдання. Міркуючи від супротивного, можна твердити, що за відсутності адекватного розуміння і вихідної мікротеорії і поставленого в її рамках завдання пізнавальний процес блокується і стає можливим лише під час досягнення розуміння і мікротеорії і завдання.

Більше того, хід пізнання певною мірою є протилежним ходу розуміння. Якщо пізнання відбувається в напрямі створення загальної теорії, то розуміння її специфічних конструктів реалізується з допомогою концептуальних засобів більш часткової теорії, якщо ж пізнання відбувається в напрямі породження часткової теорії, то уявлення смислу її конструктів здійснюється через засоби загальної теорії. Пояснюється це ось чим. Об'єктом розуміння завжди виступає новий пізнавальний результат незалежно від того, одержаний він на шляху породження нової окремої або загальної мікротеорії в ієрархії рівнів. «Зрозуміти» тоді означає уявити смисл нового конструкта з допомогою концептуальних засобів старої теорії, тоді як «пізнати» означає в кінцевому підсумку дістати новий конструкт, використовуючи при цьому старі.

Такі схеми відношення розуміння і пізнавальних завдань досить випукло ілюструються історією фізики.

Отже, Е. Резерфорд, вивчаючи розсіяння альфа-частинок на металевій фользі, зіткнувся з завданням опису закономірностей цього процесу, що суперечили томпсонівській теорії будови атома. Вихідною тут виступає така мікротеорія класичної механіки, як теорія пружинястих зіткнень матеріальних точок. Доповнивши її припущенням про кулонівський характер взаємодії альфа-частинок і атома, а також допустивши, що атом складається з масивного ядра і легкої оболонки електронів, Е. Резерфорд побудував теорію розсіяння альфа-частинок. Її

специфічними конструктами є «атомне ядро» і «електронна оболонка». В поданні їх смислу входять такі конструкти вихідної теорії, як «механічна система», «центральна сила», «центр розсіяння» та ін. Тим самим часткове розуміння конструкта «будова атома» було досягнуте з використанням концептуальних засобів однієї з мікротеорій механіки. Повне ж його розуміння (у межах класичної фізики) включає і безліч конструктів, з якими він дедуктивно пов'язаний на рівні самої теорії розсіяння альфа-частинок: «нерухомий силовий центр», «симетрія траєкторії альфа-частинок в центральному полі сил», «прицільна віддаль», «ефективний переріз не залежить від знака заряду ядра», «маса ядра велика порівняно з масою альфа-частинки» та ін.

Інша ситуація розуміння реалізується у випадку наявності кількох (у тому числі й однієї) окремих теорій і постановки завдання побудови загальної теорії, що виступає як єдина щодо вихідних мікротеорій. В цьому випадку розуміння специфічних конструктів даного завдання і шуканої теорії неодмінно включає подання їх смислу з допомогою концептуальних засобів часткових, вихідних теорій. Так, у сучасній фізиці мікропроцесів на перше місце ставиться завдання побудови єдиної теорії взаємодій елементарних частинок. Подання смислу її специфічних конструктів «калібрувального поля», «супергравітація» та ін. шукається з допомогою концептуальних засобів існуючих часткових теорій електрослабкої і сильної взаємодії.

Досі міркування обмежувались рамками однієї фундаментальної фізичної теорії, тобто макротеорії, і проблема розуміння розкривалася в ракурсі переходу від однієї мікротеорії до іншої. Однак у фізиці має право громадянства кілька фундаментальних теорій. Тому особливої значущості набуває проблема розуміння в ситуації, коли на розв'язання одного завдання претендує кілька мікротеорій різних макротеорій.

Відомим прикладом є завдання опису властивостей випромінення абсолютно чорного тіла; розв'язання його залежить від того, чи належать вихідні мікротеорії до класичної електродинаміки і термодинаміки чи до квантової теорії.

Класична теорія випромінення лише частково пояснює і описує його властивості. Усі спроби, лишаючись у межах класичної фізики, побудувати адекватну експериментові теорію виявилися неплідними. Квантова ж теорія випромінення дає вичерпне пояснення дослідних даних. Внаслідок цього смисл специфічного для теорії випромінення конструкта «осцилятор випромінення» є уявленим через конструкти квантової, а не класичної механіки. Частковий же збіг класичної теорії випромінення з експериментальними даними може бути розцінений як указівка на те, що подання смислу «осцилятора випромінення» з допомогою концептуальних засобів класичної і квантової фізики хоча й не тотожні, але мають непустий переріз.

Аналіз останньої ситуації виводить за межі внутрішнього щодо макротеорії аспекту розуміння. Зовнішній же аспект розуміння пов'язаний з можливістю уявлення смислу конструктів однієї фундаментальної теорії з допомогою конструктів іншої. Суперечки, що досі продовжуються, про смисл конструктів квантової механіки дозволили виявити два головних погляди з цієї проблеми.

Згідно з першим смисл основних конструктів квантової механіки уявимо в кінцевому підсумку з допомогою концептуальних засобів класичної механіки. Історично цей погляд сягає концепції доповняльності класичного і квантового способів опису в смислі Н. Бора. Згідно з цією концепцією «як би далеко не виходили явища за рамки класич-

ного фізичного опису, всі дослідні дані мають описуватися з допомогою класичних понять»¹².

Другий же погляд припускає, що квантова теорія в процесі свого розвитку досягла такого рівня, на якому для подання смислу будь-якого її конструкта немає потреби звертатися до інших фундаментальних теорій¹³.

В якому завгодно випадку пошук зовнішніх щодо макротеорії засобів уявлення смислу її конструктів потрібно шукати на шляху аналізу інших, ніж теорія, форм організації і систематизації знання. Зокрема, певні перспективи відкриваються під час розгляду специфіки, будови і концептуальних засобів науково-дослідних програм. Однак докладне обговорення цієї проблематики виходить за рамки цієї статті.

Викладений підхід до ролі й значення розуміння в розвитку наукової теорії, трактованої як макротеорія, дозволяє пояснити своєрідну «невидимість» проблеми розуміння в аналізі тільки синхронічних аспектів пізнання. Адже розуміння опредмечується не тільки у сфері безпосередніх пізнавальних результатів, але й у сфері відношень між ними. Це означає, що проблема розуміння актуалізується як проблема пізнання (а не тільки проблема засвоєння наявних пізнавальних результатів) лише в процесі породження нових пізнавальних результатів, де завжди не ясне відношення між новим і старим знанням, тобто не зрозуміло, як здобути нове знання, спираючись і виходячи зі старого. Що ж стосується дедукції, то вона виступає чинником розуміння в основному тоді, коли йдеться про організацію вже наявної суми знання.

Інакше кажучи, розуміння як реальна гносеологічна проблема відсутнє при звичайній реконструкції ходу пізнання, саме тому, що ця реконструкція має справу з цілком певними пізнавальними результатами, щодо яких уже зрозумілі й очевидні принаймні їхні принципи зв'язки. В цьому аспекті доля розуміння однопорядкова з долею завдання. Так само як розв'язання завдання призводить до його тривіалізації у рамках нової теорії, так і уявлення смислу специфічного конструкта тривіальної в евристичному відношенні пізнавальної ситуації перетворюється в нормативну умову освоєння вже набутого досвіду.

* * *

При рішенні евристических задач теоретического естествознания в качестве объектов понимания рассматриваются специфические внутритеоретические объекты — так называемые конструкты. Если теоретическое познание предстает как порождение новых конструктов с помощью их имеющихся систем, то понимание трактуется как представление смысла этих конструктов с помощью концептуальных средств имеющихся теоретических систем. Необходимость порождения новых конструктов связана с постановкой нетривиальных познавательных задач, решение которых невозможно на пути дедуктивного развертывания исходных теорий. Разрешение таких задач приводит к появлению новой теории, использующей старую в качестве своеобразных выразительных средств. Соответственно можно констатировать специфику процедуры порождения одной теорией другой по сравнению с процедурой вывода одной теории из другой. Это требует экспликации терминов «смысл конструкта» и «представление смысла конструкта» в рамках теоретического естествознания.

¹² Бор Н. Дискусии с Эйнштейном по проблемам теории познания в атомной физике.— Избр. науч. труды : В 2-х т. М., 1971, т. 2, с. 406.
стр. 14.

¹³ Levy-Leblond I.-M. Towards a Proper Quantum Theory (Hints for a Re-casting).— Quantum Mechanics, a Half Century Later; Eds.: Lopes I. L., Paty M., 1977, London: D. Reidel Publishing Company, 1977, p. 171—206.

Г. І. ГОРАК

ПРО ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

У виконанні величних накреслень комуністичного будівництва, стратегічні орієнтири якого на наступне десятиріччя визначені у рішеннях XXVI з'їзду партії, винятково важлива роль належить суспільним наукам. Перед ними поставлені відповідальні завдання, спрямовані на теоретичне забезпечення соціальної програми, яку здійснюватиме радянський народ. Розвиток суспільствознавства є істотною передумовою успішного розв'язання проблем дальшого прогресу радянського суспільства. Весь потенціал суспільних наук повинен бути зосереджений на чітко накреслених партією напрямках наукових досліджень¹.

Про високі вимоги до суспільствознавчих досліджень йшлося й на XXVI з'їзді Компартії України, де поставлено завдання зосередити «зусилля вчених на глибокому вивченні актуальних проблем розвинутого соціалізму, узагальненні величезного досвіду політичної і організаторської діяльності КППРС, її бойового загону — Компартії України, розробці всебічно обґрунтованих пропозицій про шляхи дальшого вдосконалення господарського механізму, управління соціальними процесами»².

Велике практичне значення суспільних наук зумовлює необхідність їх поглибленого методологічного аналізу.

Пізнання соціальної дійсності є важливою формою пізнавального відношення людини до дійсності взагалі. Але сталося так, що філософським дослідженням особливостей суспільствознавства ще й нині наші вчені приділяють значно менше уваги, ніж аналогічним дослідженням специфіки природознавства. А теоретико-пізнавальні висновки, зроблені лише на підставі природничонаукового матеріалу, не можуть бути достатніми. Суспільно-історична діяльність потребує глибокого вивчення соціальних явищ і процесів. Суспільні науки в умовах соціалізму є надійним засобом соціального управління, народногосподарського планування, соціально-економічного і політичного розвитку, могутньою зброєю боротьби проти буржуазної ідеології.

Один з найважливіших аспектів дослідження суспільних наук — аналіз їх як специфічного цілісного утворення. Розкриття особливостей соціальних знань, зокрема їхнього ідеологічного змісту, допомагає переконливо довести, що такі їхні характеристики, як науковість і ненауковість, зумовлюються передусім «соціальним контекстом» суспільних ідей. Ці характеристики залежать від соціальної позиції суб'єкта суспільного пізнання і загалом — від соціально-економічної природи суспільства, в якому зазначені ідеї функціонують.

Марксистсько-ленінське суспільствознавство становить розгалужену систему наукових дисциплін (діалектичний та історичний матеріалізм, науковий комунізм, історія, політична економія, правознавство та ін.), кожна з яких має свій предмет, певні пізнавальні засоби, особливі функції в обслуговуванні суспільної практики. Але суспільним наукам властиві спільні риси, зумовлені специфікою суспільства як об'єкта вивчення, ґносеологічними особливостями соціального пізнання.

¹ Див.: Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року.— У кн.: Матеріали XXVI з'їзду КППРС. К., 1981, с. 171.

² Щербидький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 50—51.

Вихідні методологічні положення щодо визначення і аналізу цих рис суспільних наук містяться у творах К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Дослідження соціальної форми руху матерії, структури суспільних відносин, здійснене класиками марксизму-ленінізму, послужило основою для розкриття специфіки та структури суспільно-наукового знання. Були виявлені такі його істотні особливості, як нерозривний зв'язок з ідеологією, партійний характер, особлива роль наукової абстракції в соціальному пізнанні, своєрідність виявлення повторюваності в історії тощо. У радянській філософській літературі суспільствознавство як цілісне утворення розглядалось в історичному, соціологічному, гносеологічному аспектах³. Значно менша увага приділялась вивченню тих спільних рис суспільних наук, якими визначається їхня єдність.

З'ясування цієї спільності можливе лише на основі діалектико-матеріалістичного аналізу дійсності. Марксистсько-ленінська філософія, що розкриває найзагальніші закони розвитку природи, суспільства і мислення, дає наукове розуміння єдності природознавства і суспільствознавства.

Теоретичний аналіз суспільства, здійснюваний засобами історичного матеріалізму, спростовує філософські спекуляції буржуазних ідеологів, які намагаються довести «ненауковість» соціальних знань. Скажімо, В. Вільденбанд, Г. Рікерт та їхні сучасні послідовники протиставляють суспільнонаукове і природничонаукове пізнання, а представники такого напрямку сучасної буржуазної філософії, як «соціологія знання», розглядають одну із специфічних ознак суспільствознавства, ідеологічність, як причину його «ненауковості». Ці перекручення дійсного статусу соціального знання випливають з неправильної інтерпретації справжніх особливостей структури та пізнавальних засобів суспільствознавства. Наукове з'ясування цих особливостей суспільних наук та їх адекватна інтерпретація, отже, має певне ідеологічне спрямування.

Особливості суспільних наук виявляються під час порівняння їх з природознавством як з іншою сферою наукового знання, визначення можливостей їх практичного застосування. Дослідження єдності та специфіки суспільствознавства і природознавства можна подати як відносно самостійні аспекти аналізу по лініях: суспільствознавство — природознавство, суспільствознавство — практика, суспільствознавство — його об'єкт і суб'єкт.

Марксизм-ленінізм чітко визначає методологічні принципи взаємовідношення природознавства і суспільствознавства, які є частинами єдиної науки, що пізнає об'єктивно існуючий природний і соціальний світ. Матеріальність світу становить основу інтеграції знань, що відбувалася мірою розвитку суспільно-історичної практики, дає можли-

³ Див.: Францев Г. Исторические пути социальной мысли. М., 1967. 558 с.; Караваев Г. Г. Особенности общественного познания и логика научного исследования. Л., 1965. 156 с.; Проблемы познания общественных явлений. М., 1968, 207 с.; Философские проблемы исторической науки. М., 1969; Румянцев А. М. Проблемы современной науки об обществе. М., 1969. 332 с.; Ленинская теория отражения и современная наука. София, 1973, т. 3. 370 с.; Трапезников С. П. Общественные науки — могучий идейный потенциал коммунизма. М., 1974. 143 с.; Махов А. С. Ленинская методология социального познания. М., 1973. 201 с.; Андреев И. Д. Методологические основы познания социальных явлений. М., 1977. 328 с.; Гиндес П. Философия и социальное познание. М., 1977. 366 с.; Методологические проблемы социального предвидения. К., 1977. 347 с.; Вопросы прогнозирования общественных явлений. К., 1979, с. 194; Социальное познание и социальное управление. К., 1979. 371 с.; Сознательная организация общественной жизни в условиях развитого социализма. К., 1980. 367 с.

вість досягнути цю об'єктивну єдність і відобразити її у теоретичній формі.

Синтез знань про природу і суспільство здійснюється, насамперед, на філософському рівні. Домарксистська матеріалістична філософія була непослідовною у з'ясуванні цього питання, часто-густо мислителі минулого вдавалися до протиставлення природничого знання соціальному, або ж до їх отождення. Не дістала наукового розв'язання ця проблема і в ідеалістичній філософії. Тільки діалектико-матеріалістичне вивчення дійсності дало можливість адекватно відобразити органічну єдність природи і суспільства і відповідно природознавства та суспільствознавства, в основі якої лежить не тільки їх генетична спільність, а й суспільно-історична практика людства.

Марксист-ленінізм переконаливо довів, що природознавство — основа знання⁴, а соціальне знання — його вершина. Пізнавальні методи, адекватні такому специфічному об'єктові, яким є людське суспільство — носій вищої форми руху матерії, збагачують загальнонауковий арсенал засобів пізнання. Сенс сучасного наукового розвитку полягає «не в спробах ігнорування дослідницького досвіду однієї галузі пізнання на шкоду іншій, а в їх взаємозбагаченні. В наш час животворний струм ідеї як від природознавства до суспільних наук, так і від суспільних наук до природознавства⁵. Отже, вихідні світоглядно-методологічні принципи взаємозв'язку природничих і суспільних наук є важливим засобом взаємозбагачення і розвитку обох зазначених галузей науково-го знання.

Важливе світоглядно-методологічне значення має також дослідження специфіки зв'язку суспільних наук з практикою. Характер відношення «суспільна наука — практика» залежить передусім від соціально-економічного ладу, а також від рівня розвитку і конкретно-історичних форм поєднання обох сторін цього відношення.

Суспільні науки завжди виконують конкретні ідеологічні функції. В антагоністичному суспільстві ідеологія панівних класів є засобом духовного гноблення трудящих. В соціалістичному суспільстві ідеологія має науковий характер. Вона покликана мобілізувати трудящих на виконання величної мети — побудови комунізму. Ідеологічна спрямованість марксистсько-ленінського соціального пізнання перебуває в повній відповідності з завданнями наукового відображення і успішного задоволення практичних запитів соціалістичного суспільства.

Марксистсько-ленінське суспільствознавство служить практиці комуністичного будівництва за допомогою різних ідеологічних форм. Комуністична партія дбає про поліпшення наукового забезпечення ідеологічної роботи, від успіхів якої «дедалі більше залежить хід економічного, соціально-політичного і культурного розвитку країни, повна реалізація можливостей розвинутого соціалізму, здійснення ленінського зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу, зміцнення його міжнародних позицій»⁶. Питанню про зв'язок суспільних наук з практикою присвячені ґрунтовні праці⁷.

⁴ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Экономические рукописи 1861—1863 годов.— Соч., 2-е изд., т. 47, с. 556.

⁵ Волков Г. П. Истоки и горизонты прогресса. М., 1976, с. 20.

⁶ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. (Постанова ЦК КПРС, 26 квіт. 1979 р.). К., 1979, с. 6.

⁷ Див.: Суслов М. А. Общественные науки — боевое оружие партии в строительстве коммунизма.— В кн.: На путях строительства коммунизма. М., 1977, т. 2, с. 19—57; Трапезников С. П. Общественные науки — могучий идейный потенциал коммунизма. М., 1974, 143 с.

В умовах зрілого соціалізму зв'язок суспільних наук з практикою невпинно зміцнюється. І турботу про таке зміцнення КПРС вважає одним з найголовніших своїх завдань. «Тільки зв'язок з практикою може піднести ефективність науки, а це сьогодні — одна з центральних проблем»⁸, — зазначив на XXV з'їзді партії товариш Л. І. Брежнев.

Досягнення суспільствознавства широко використовуються у сфері вдосконалення соціалістичних суспільних відносин. За їх допомогою вивчаються закономірності розвитку соціальної структури нашого суспільства, національних відносин тощо, розробляються відповідні практичні рекомендації. Отже, суспільні науки поглиблюють теоретичні основи управління суспільством.

Суспільні науки впливають і на виробництво як на основну сферу практичної діяльності людей. «Під впливом науково-технічної революції суспільні науки (особливо деякі практичні дисципліни) проникають нині в саму серцевину виробничого процесу, відкриваючи нові можливості для розв'язання важливих теоретичних і практичних завдань збільшення ефективності соціалістичного виробництва»⁹. Здійснюється таке проникнення шляхом розробки засобів оптимальної взаємодії людини і техніки, ефективного пошуку резервів виробництва, шляхів підвищення якості продукції, визначення умов, які гарантують найбільшу ефективність праці тощо.

У проектуванні електроннообчислювальних машин використовуються дані гуманітарних наук, на перший погляд дуже далеких від техніки, таких, наприклад, як лінгвістика, логіка. В умовах соціалістичного господарювання справою великої державної ваги є застосування автоматизованих систем управління економікою і соціальними процесами. Проте оптимальне функціонування цих систем неможливе без урахування певних соціологічних і психологічних проблем, породжуваних широким впровадженням АСУ, тому й тут суспільні науки роблять вагомий внесок у свідому організацію життя суспільства. Велике практичне значення для виробництва має економічна наука.

Важливою формою зв'язку суспільної науки з практикою є вироблення обгрунтованих передбачень, прогнозів, програм. Справді наукові передбачення може висувати тільки марксистсько-ленінське суспільствознавство. Передбачення є основною формою практичної апробації здобутків суспільствознавства. Через реалізацію передбачень соціальні теорії і підтверджуються практикою як критерієм їх істинності. Практична перевірка суспільствознавчих теорій здійснюється здебільшого як втілення в життя прогнозів, побудованих на їх основі. Інші форми практичної перевірки, зокрема, соціальний експеримент, в суспільствознавстві мають обмежене застосування. Доведення істинності соціальних теорій шляхом посилення на окремі, ізольовані факти суспільного життя є некоректним. Адже, зазначав В. І. Ленін, якщо ці факти уривчасті і довільні, вони є «тільки забавка або щось гірше»¹⁰.

Визначаючи специфічні риси марксистсько-ленінського суспільствознавства і з'ясовуючи особливості застосування його здобутків на практиці, потрібно зважати на особливості суспільнонаукового знання як своєрідного відображення особливостей суспільної дійсності. Вирішаль-

⁸ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 82.

⁹ Укреплять взаимосвязь общественных, естественных и технических наук. — Коммунист, 1977, № 1, с. 60.

¹⁰ Ленін В. І. Статистика і соціологія. — Повне зібр. творів, т. 30, с. 330.

на умова адекватного пізнання соціального об'єкта — з'ясування особливостей класової будови того суспільства, яке виступає предметом вивчення. Саме в цьому головна відмінність між об'єктами природознавства і суспільствознавства, оскільки соціальна дійсність сприймається під певним «кутом зору», згідно з класовою позицією дослідника, що істотно впливає на її теоретичне осмислення. Усвідомленою класовістю є партійність. Залежно від соціальної позиції класу вона може означати умисне спотворення дійсності (якщо клас реакційний) або, навпаки, орієнтувати на істинне пізнання (якщо клас є носієм суспільного прогресу). Партійність марксистсько-ленінського суспільствознавства є запорукою і умовою його істинності. Чим глибше знання відображає дійсність, тим повніше воно задовольняє потреби марксистсько-ленінської партії у пізнанні законів об'єктивної реальності для вироблення на його основі планів розвитку соціалістичного суспільства.

Класовий характер суспільствознавства є його невід'ємною рисою і визначальною ознакою, він зумовлює партійний характер соціального пізнання. Принцип партійності виражає соціальну спрямованість соціального пізнання і зобов'язує марксистів-ленінців займати активну класову позицію в дослідженні суспільних процесів і явищ, бути непримирним до ворожої ідеології, націлене на творчий розвиток науки, її тісний зв'язок з практикою. Тому, як відзначалося на XXV з'їзді КПРС, «важливо, щоб послідовно додержувались принципи партійності в науці»¹¹.

Специфіка суспільствознавства зумовлюється й іншими особливостями соціальної реальності. Існування суспільства стає можливим завдяки трудовій діяльності людей. Соціальна дійсність — продукт праці. Іншими словами, суспільство — це самі люди і втілена в предметній і духовній реальності діяльність людей. Тому, пізнаючи предметну реальність, важливо враховувати соціальні якості цих предметів; їх соціальний зміст не зводиться до речових характеристик. Так, наприклад, предмети задоволення матеріальних потреб людей (продукти харчування, одяг, житло та ін.) потребують поряд з вивченням їх природних властивостей також з'ясування їх соціальних якостей і функцій. Отже, соціальне пізнання таких предметів, які в принципі відрізняються від природних лише формою свого існування, передбачає дослідження їх соціального змісту, соціального контексту, в якому вони функціонують.

Соціальна реальність, в тому числі і її речові компоненти, є вираженням соціальних відносин, тому їх пізнання стає пізнанням їх соціального змісту. Як відомо, предмети соціального світу характеризуються передусім не їх фізичними, хімічними, біологічними властивостями, а їх соціальними якостями. Оскільки соціальні якості «в окремих речах прямо не матеріалізуються, а виражають, — як пише В. П. Кузьмін, — інтегративні якості суспільного цілого»¹², — за тим чи тим знаряддям праці, предметами споживання тощо стоять певні соціальні відносини, які своєрідно репрезентуються цими речами. На цій підставі археологи, зокрема, за залишками матеріальної культури відтворюють соціально-економічні риси минулих епох.

Важливим є з'ясування зв'язку одиничного і загального, яке становить завдання як соціального, так і природничонаукового пізнання. Відмінність полягає в тому, що в матеріальних виявах соціального світу

¹¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 82.

¹² Кузьмін В. П. Принцип системності в теорії та методології К. Маркса. М., 1974, с. 83. \

зв'язок окремого з загальним виявляється своєрідно. Люди володіють свідомістю і мовою, а це дозволяє їм передавати набутий досвід наступним поколінням за допомогою засобів соціальної комунікації, передусім мови. Але не тільки мова, а й інші продукти людської культури містять в собі певний закодований досвід. Він нагромаджується в процесі суспільно-історичної практики і уособлює в собі загальне, виражене через окреме. Для передавання соціальної спадщини наступним поколінням формується спеціальна система кодування інформації. Соціальна річ або дія як уособлення певного досвіду стають детермінантами наступних дій: знаряддя праці передбачають певний спосіб користування ними, житло — проживання у ньому, традиції — спрямованість поведінки та ін.

Процес кодування інформації припускає використання символів, зміст яких може бути розкритий лише на основі вивчення загального соціального контексту. Соціальні об'єкти втілюють цілком визначений зміст. Вчинок людини, моральна норма, літературний твір, соціальна подія — будь-який феномен соціальної реальності, що виступає об'єктом пізнання, несе відповідне смислове навантаження, значення, якого розкривається в процесі пізнання.

Духовне стає доступним соціальному пізнанню завдяки своїй матеріальній реалізації в мові, вчинках, витворах матеріальної культури. Наприклад, архітектурний проект реалізується у споруді, наукове відкриття — в технологічному процесі.

Складнішими для вивчення є ті явища духовної культури, в яких виявляється духовний світ людей — їх ідеали, уподобання, смаки, їх бачення і розуміння соціальної дійсності. Саме в аналізі духовних надбань повніше виявляються складності соціального пізнання порівняно з природничим.

В науках, що пізнають матеріально-речові компоненти соціального світу (наприклад техніку), майже стираються відмінності порівняно з природничонауковим пізнанням. Цього не можна сказати про науки, які пізнають духовні, надбудовні явища, що належать до сфери політики, мистецтва, моралі, релігії, оскільки тут особливо чітко виявляються закономірності соціального відображення. Вони пов'язані із з'ясуванням ідеологічного змісту об'єкта, знакових заміщень та інших процесів, які має розкривати соціальне пізнання.

Ще однією з особливостей, властивих об'єктові соціального пізнання, тобто суспільству, є своєрідний вияв єдності індивідуального і загального в соціальному житті. Творцями історичного процесу виступають люди, які належать до певних класів, прошарків, груп, що визначає їх спільні соціальні риси. Але водночас діям людей властива індивідуалізованість, яка має своєю причиною, по-перше, особливості індивідуального буття, а по-друге — свідомий характер діяльності людей, що робить можливою певну вибірковість дій індивіда, реалізацію людської свободи. Індивідуалізованість суспільних дій є відмінною якістю соціального буття, на яку не можна не зважати в соціальному пізнанні. Проте ця індивідуалізованість суспільних дій абсолютизувалась багатьма представниками домарксистського і сучасного буржуазного суспільствознавства. Реально ж вона виступає як сторона протилежності «одиничне — загальне», бо за індивідуальною дією окремої людини криється та загальність закономірності суспільного розвитку, яка зрештою прокладає собі шлях в історії.

Суспільствознавство розкриває сутність соціального процесу, його загальну природу, але це не означає, що можна ігнорувати індивідуалізацію соціального. К. Маркс зазначав: «...Суспільна історія людей є

завжди тільки історія їх індивідуального розвитку»¹³. Для соціального знання важливо адекватно відтворити не лише закономірності, сутність, але й характерні факти, одиничне, індивідуальне. Знання їх не менш значуще для соціальної практики, ніж знання закону. Наприклад, Велика Жовтнева соціалістична революція — один з історичних виявів революції соціалістичного типу, але для людства важливо знати, якими були індивідуальні дії людей в період революції, якими були її вожді як особистості, які долі її учасників, в чому конкретно полягає їх героїзм тощо. Таке знання не менш важливе для соціальної практики, ніж загальносоціологічні характеристики революції.

Соціальне пізнання має в своєму складі різноманітні форми духовного осягнення дійсності (зокрема мистецтво), в яких здійснюється не лише пізнання загального, але й одиничного. В системі наукового знання такі функції виконує історія, наука, значення якої як галузі суспільствознавства дуже велике. Історія вивчає часткове, одиничне, індивідуальне як вияв загального. І хоча лише в цій єдності вони стають предметом наукового пізнання, в історичній науці акцент переноситься на першу сторону єдності. Вивчення одиничного як вияву загального — одна із специфічних ознак історичного знання. Ігнорування індивідуального характеру суспільного буття не менш помилкове, ніж його абсолютизація.

Свідомий характер людських дій та їх індивідуалізованість зумовлюють специфіку детермінованості соціальних процесів. Здатність людини до свідомих індивідуальних дій спричинює те, що швидкість протікання процесів соціального розвитку значно перевищує швидкість процесів природних. Цим пояснюється той факт, що в суспільнонауковому пізнанні для освоєння об'єкта, який швидко розвивається, історичний метод виявляється не менш придатним, ніж логічний.

Усі згадані особливості об'єкта суспільствознавства — його соціальна неоднорідність, що зумовлює класовий, партійний характер знання, його історичність, яка передбачає нагромадження набутого досвіду в матеріальній і духовній культурі, суспільний і свідомий характер дій людей, який позначається на продуктах їх діяльності, а також специфічна індивідуалізованість суб'єктів історичного розвитку, — становлять об'єктні, «онтологічні» особливості суспільствознавства. Це не означає, що специфіка цього виду наукового знання пов'язана лише з особливостями відображуваного в ньому суспільства.

Особливості соціального пізнання зумовлюються й тим, як саме пізнається суспільна дійсність, тобто вони мають і *гносеологічний* характер.

Сутність гносеологічних особливостей соціального пізнання зокрема полягає в тому, що суб'єктом пізнання виступає суспільство, яке здійснює самопізнання. Той, хто пізнає соціальний процес є водночас і його співучасником. Ця причетність постає, по-перше, в широкому плані. Історія завжди має відношення до сучасних подій і сприймається під кутом зору певних класів, соціальних угруповань. Але причетність суспільствознавця до подій, які він вивчає, можна розуміти й у вузькому, так би мовити, індивідуальному плані. Дослідник також є членом суспільства, і в конкретних пізнавальних ситуаціях він діє і як учасник спостережуваного процесу (дослідницька праця науковця-природознавця і науковця-суспільствознавця цим істотно відрізняються), а отже — є водночас суб'єктом і об'єктом соціального пізнання.

ня. Заперечувати нерозривність суб'єктно-об'єктних зв'язків означало б відривати пізнання від діяння. Водночас марксизм-ленінізм розвінчав твердження буржуазних філософів, які вважають об'єктивність пізнання у суспільствознавстві принципово недосяжною.

На високих ступенях розвитку соціального знання, з виникненням наукової соціальної теорії, тобто марксизму-ленінізму, став можливий такий рівень узагальнення практики, на якому долається однобічність, вузькість відображення суспільного світу, зумовлена історично обмеженою соціальною позицією суб'єкта пізнання. Першорядне значення тут має вихід на історичну арену робітничого класу, який виражає інтереси прогресивного розвитку суспільства. Індивідуальна ж обмеженість бачення соціальної дійсності окремим вченим долається з допомогою розвинутих засобів пізнання. Сучасні методи конкретно-соціологічного дослідження, скажімо, дозволяють вивчати соціальні факти таким чином, що узагальнення не залежить від особистого статусу дослідника в пізнавальному процесі. З огляду на це важко погодитись з І. Д. Андреевим, який вважає, що специфічною ознакою соціального пізнання є те, що «воно завжди протікає в атмосфері особистого ставлення суб'єкта до досліджуваної проблеми»¹⁴.

До гносеологічних особливостей суспільствознавства належить і його ціннісний характер. Ціннісне відображення фіксує ставлення людини до об'єкта, до місця останнього в процесі її життєдіяльності. Ціннісне ставлення до об'єкта є умовою його ціннісного відображення у суспільному пізнанні. В. І. Ленін відзначав: «...не можна вивчати «справжній стан речей», не кваліфікуючи, не оцінюючи його по-марксистському або по-ліберальному...»¹⁵ Змістовне і ціннісне відображення дійсності перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Вони є сторонами єдиного процесу пізнання і не існують один без одного. Осягнення предмета, оволодіння ним, його істинне бачення можливе лише в єдності пізнавального і ціннісного відображення.

Характеризуючи наукове суспільствознавство, треба також мати на увазі, що воно виступає лише як вища форма соціального знання, що не виключає наявності інших способів духовного освоєння світу, які також містять в собі елементи знання.

Сутнісні особливості суспільнонаукового знання визначають характер відношення суспільствознавства і природознавства, позначаються на способах впливу суспільних наук на процеси виробництва, суспільно-історичну практику в цілому.

* * *

Социальное и естественнонаучное познание образуют два могучих ствола человеческой познавательной деятельности, характеризующиеся и общими чертами, и определенными особенностями. В частности, специфические черты социального познания обусловлены его социально-классовым, партийным характером, особенной ролью научной абстракции в познании явлений и процессов жизни общества, своеобразием проявления повторяемости в истории, соотношением индивидуального и общего в общественном развитии, особенностями связи общественных наук с практикой и их социальными функциями. Сложность социального познания заключается также в том, что его объектом выступают продукты не только материальной, но и духовной культуры, в которых находят свое проявление духовный мир людей и их идеологические отношения, идеалы, вкусы, мировосприятие и понимание социальной действительности.

¹⁴ Андреев И. Д. О методах познания общественной жизни. М., 1973, с. 7.

¹⁵ Ленін В. І. Про ліберальне і марксистське поняття класової боротьби.— Повне збір. творів, т. 23, с. 229.

ВІД РЕДАКЦІЇ. У цьому році братній болгарський народ разом з народами соціалістичної співдружності та прогресивною громадськістю світу відзначає 1300-річчя створення Болгарської держави. Знаменно, що ця дата майже збігається з 1500-річчям Києва.

Давні традиційні зв'язки єднають народи Болгарії, Росії та України. Їхні коріння сягає сивої давнини. Яскраві сторінки в історію дружби наших народів вписали діячі стародавньої Болгарії та Київської Русі. Серед них помітне місце посідає Іоан Екзарх Болгарський, автор «Шестоднева» — твору, який увійшов до скарбниці слов'янської культури.

Відеуючись на визначну подію в історії соціалістичної Болгарії, в цьому номері редакція вміщує статтю болгарських дослідників М. Бичварова і Б. Пейчева, присвячену аналізу філософських ідей Іоана Екзарха Болгарського.

М. БИЧВАРОВ (НРБ), Б. ПЕЙЧЕВ (НРБ)

ІОАН ЕКЗАРХ БОЛГАРСЬКИЙ І СЛОВ'ЯНСЬКА ФІЛОСОФСЬКА КУЛЬТУРА

Стародавній Київ, який був одним із найважливіших політичних і культурних центрів того часу, виступає осередком, де відбувається процес творчого єднання культур двох братніх слов'янських народів — Русі й Болгарії. В науці здавна встановлено факт поширення в Болгарії духовної спадщини Київської Русі, серед київських діячів культури — спадщини представників Преславської літературної школи, яка досягла свого найвищого розквіту в Болгарії за царя Симеона (893—927 рр.). На цей період припадає і діяльність енциклопедиста й видатного представника філософської думки названої школи Іоана Екзарха Болгарського.

Філософсько-наукові праці Іоана Екзарха сприяли взаємодії староболгарської філософської думки й культури з культурою Київської Русі. Відзначаючи поширення в Київській Русі творів Іоана Екзарха і передусім «Шестоднева», академік Д. С. Лихачов пише: «Шестоднев» Іоана Екзарха був дуже популярний в даньоруській літературі. Це одна з найпоетичніших книжок в світовій літературі»¹.

Вірогідно, що Іоан був приблизно однолітком царя Симеона і разом з ним здобув освіту в Магнаурській школі в Царграді, де наприкінці IX ст. ґрунтовно вивчалися стародавня філософія, Арістотель і логічна наука. Іоан Екзарх виявив змолоду винятковий здібності в галузі філософії. Йому належать епохальні праці «Шестоднев» і «Небеса». Другий з названих творів виник як болгарська адаптація «Догматики» Іоана Дамаскіна і відіграв роль ідейного маніфесту епохи, що відображав досить високий ступінь розвитку суспільства й держави в межах феодальної суспільно-економічної формації. Через творчість Іоана Екзарха Болгарського — одного з найзначніших письменників кола столичної Преславської школи в Болгарії — болгарська філософська думка й культура, болгарська література впливала на науку, філософію, літературу Київської Русі², де твори Іоана Екзарха поширювалися,

¹ Лихачев Д. С. Великое наследие. М., 1979, с. 154.

² Див.: Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII вв. Эпохи и стили. Л., 1973; Лихачев Д. С. Человек в литературе древней Руси. М., 1970; Нико-

вивчалися і творчо осмислювались. Ці твори органічно включались до складу літератури, яка існувала тоді в Болгарії і на території Київської Русі і відображала усвідомлення людиною тієї епохи своєї суті, сутності світу й місця в ньому людини.

Творчість давньоболгарських діячів, що зосереджувалися навколо культурних осередків — Преславського й Охридського, — тією чи іншою мірою спрямовувала й дух теоретичної діяльності Константина Філософа³. Ці діячі прагнули на ґрунті християнського світорозуміння дати теоретичне висвітлення явищ природи, суспільства, мислення і культури. Климент Охридський, Константин Преславський, Черноризець Храбр, цар Симеон і багато інших як перекладачі, упорядники й оригінальні мислителі аналізують той чи той бік суспільного життя і культури. Але серед них Іоан Екзарх — перший, хто прагне й реалізує у своїх працях потребу розробки цілісного світогляду. Переклавши й упорядкувавши «Небеса», написавши ряд «Слів» і проповідей, він завершує свою теоретичну, наукову й просвітницьку діяльність створенням «Шестоднева». Саме «Шестоднев» становить втілення його задуму створити цілісну світоглядну систему.

У цій статті ми спинимося на висвітленні ролі діяльності Іоана Екзарха у формуванні й розвитку слов'янської філософської культури, характеризуємо його філософські погляди.

Питання, пов'язані з мовознавчою, літературознавчою, історіографічною проблематикою, — предмет аналізу «Шестоднева» спеціалістами інших галузей. Ми зосереджуємо увагу на тлумаченні й оцінці онтологічних, гносеологічних, етичних й інших проблем, що розробляються у межах теоретичної концепції Іоана Екзарха.

Який чинник визначає філософський характер «Шестоднева» Іоана Екзарха? На це питання можна відповісти конкретно, лише врахувавши особливості історичного моменту, коли виник твір, і зваживши потреби болгарської культури, на які цей твір мав дати відповідь.

Коли в Болгарії було прийнято християнство, а це відповідало потребам розвитку феодальних суспільно-економічних відносин, постає питання про докорінну перебудову способу, яким тогочасна людина поспричинувала світ і своє місце в ньому. Треба було рішуче порвати з традиційним світоглядом давніх часів, з язичеськими віруваннями і уявленнями, протиставивши їм новий погляд, що відповідав потребам тогочасного суспільного розвитку. Одним із свідчень тієї історичної ситуації є досить рідко використовуване в нашій літературі історичне джерело — розповідь під назвою «Чудо з болгариним». У ньому воздається шана царю Борису за те, що він запровадив християнство в Болгарії, яке нібито знаменувало перемогу болгарського народу над темрявою, істини над кривдою. Особливо підкреслюється, яке велике значення мали поширення у зв'язку з введенням християнства «святих книг», будівництво церков і монастирів, діяльність єпископів, попів, ігуменів, які навчають народ і спрямовують їх по шляху бога⁴. Весь характер розповіді засвідчує гостру потребу створення компендіуму світоглядних уявлень, що протиставлялися язичеським уявленням, які вже не відповідали потребам соціально-економічного розвитку. Реа-

лаев В. С. Славяноболгарский фактор в христианизации на Киевская Русия. София, БАН, 1949, с. 139, 159, 164 та ін.

³ Див.: Бичваров М. Д. Константин Кирил Философ і філософська думка Київської Русі.— Філософ. думка, № 3, 1980, с. 87—94.

⁴ Див.: Старобългарски страници (Антология п. ред. на акад. П. Диневков. София, 1968, с. 73 та ін.

лізація такого завдання передбачала осмислення проблем, які виникали у свідомості середньовічної людини,— про походження світу, буття, людини, суспільства, сенс людського існування, місце людини в природі та ін. Отже, потрібно було осмислити передусім питання онтології, оскільки необхідність пояснення світу від початку реалізується з відповіді на питання про походження суцього і буття. Тому праці, покликані задовольняти як індивідуальні, так і суспільні духовні потреби, мали бути за своєю суттю філософськими — звертатися до розкриття онтологічних, гносеологічних і етичних проблем. Вони неодмінно мали містити відповідь на питання про походження і структуру буття, про суть пізнання, викласти антропологічне вчення про природу людини, про її взаємовідносини з іншими людьми тощо. Такий кардинальний, важливий для епохи твір і створює Іоан Екзарх. Навіть важко уявити собі фундаментальність і високий соціальний сенс того завдання, яке стояло перед ним: підготувати перший універсальний енциклопедичний філософсько-теоретичний звід рідною болгарською мовою, викласти цілісну систему знань про світ і людину, заклавши тим самим міцні теоретичні підвалини тогочасної духовної культури. Безперечно, Іоан Екзарх не міг нехтувати наявною християнською літературною традицією щодо цього. У вступі до твору він пише, що послуговувався описами про створення світу за шість днів, так званими гексамеронами, творами християнських «отців церкви», передусім Василя Великого, Северіана Гавальського та ін. Але вже на початку Екзарх заявляє також, що чимало він додав і від себе. Зазначимо, що ці додатки значною мірою стосуються саме філософських питань. Тому, хоча по суті праця присвячена викладу онтологічних, гносеологічних і антропологічних проблем у християнському висвітленні, в ній є багато місць, що стосуються античної філософії, творчості її представників і особливо теоретичної спадщини Арістотеля. Це дає підстави розглядати «Шестоднев» як пам'ятку болгарської і загальнослов'янської оригінальної філософської культури. Будучи продуктом своєї епохи, з усіма властивими їй передсудами, «Шестоднев» Іоана Екзарха й сьогодні приваблює глибиною сприйняття філософського сенсу буття й ставлення людини до нього, вірою у всемогутність людської думки. «Коли бачимо небо,— пише Екзарх,— прикрашене зірками, сонце, місяць, землю — з травами, деревами, морями, що наповнені всілякими рибами, і коли дійдемо до людини, ми дивуємося і не можемо зрозуміти, як у такому малому тілі вміщується така висока думка, яка охоплює цілу землю і підноситься вгору до небес. Де міститься цей розум? І як, коли він вийде за межі тіла, минає покрівлю житла, минає повітря, минає хмари, сонце й місяць і всі пояси й зірки, ефір й небеса і водночас перебуває в своєму тілі? На чиїх крилах літає, яким шляхом прилітає, не можемо збагнути».

Вивчення «Шестоднева» як філософського твору розпочалося ще в першій половині минулого століття. Умовно можна вирізнити кілька етапів, за якими відбувалося філософське дослідження цього твору.

Перший етап пов'язується з опрацюванням філософського матеріалу «Шестоднева», здійсненого А. Горським і К. Невоструєвим⁵. Ці дослідники описали різні варіанти списків твору, які зберігалися у бібліотеці Синоду Російської церкви, вперше поставили питання про ряд

⁵ Див.: Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. М., 1859, т. 2, ч. 2, с. 674 і далі; див.: Калайдович К. Ф. Иоанн Экзарх Болгарский. М., 1824; Палаузов Ст. Век болгарского царя Симеона. СПб, 1852, с. 165.

частин «Шестодневу» як результат оригінальної творчості Іоана Екзарха в галузі філософської думки. До таких місць належить полеміка з Парменідом та ін. Головний внесок, який зробили Горський і Невоструев, полягає у розкритті того, що автор «Шестодневу» не лише опанував філософську спадщину минулого, але й сам виявив творчий хист у постановці й розв'язанні найскладніших філософських проблем, зробивши тим самим свій внесок у справу поширення освіти серед слов'янських народів. Філософський характер твору відзначав і видавець другої праці Іоана Екзарха — «Небеса» — відомий славіст О. Бодяньський⁶. Так само оцінює твір Іоана Екзарха й голова БРЦК⁷ Любен Каравелов у збірці «Сокол»⁸⁻⁹.

На початку нинішнього століття настає новий етап вивчення твору Іоана Екзарха, пов'язаний переважно з його текстологічним зіставленням із джерелами грецькою мовою, на які спирався його автор. Грунтовний аналіз філософської спадщини Іоана Екзарха в Болгарії здійснений після другої світової війни, в умовах соціалізму, з позицій марксистсько-ленінської філософії і методології. Дослідне висвітлення значення творчості болгарського вченого дано в колективних академічних виданнях, присвячених історії стародавньої болгарської літератури й філософської думки¹⁰. Поглибився профілюючий аналіз філософського змісту «Шестодневу» й «Небес»¹¹. Величезну роль тут відіграло й наукове видання текстів цих обох творів Іоана Екзарха, які підготували відповідно Р. Айцетмюллер і Л. Садник-Айцетмюллер¹². Поглибилось уявлення про Екзарха як одного з фундаторів старослов'янської філософської культури, про внесок, зроблений ним у створення філософської категоріально-понятійної системи й термінології. По-новому поставлено й розв'язано питання про теорію перекладу в розумінні Екзарха, яка визначається як одне з найвищих досягнень староболгарської теоретичної думки й водночас як одне з культурних завоювань середньовічної Європи¹³. В 1979 р. у м. Шумен проведено міжнародний науковий симпозіум, присвячений творчості Іоана Екзарха Болгарського, на якому велику увагу приділено постановці й обговоренню проблем філософського змісту «Шестоднева».

⁶ Див.: Бодяньский О. М. Богословие святого Иоана Дамаскина в переводе Иоана Экзарха Болгарского. М., 1877, с. 30.

⁷ Болгарський Револуційний Центральний Комітет 70-х років XIX ст., діяльність якого була пов'язана з боротьбою проти турецького поневолення.

⁸⁻⁹ Каравелов Л. Св'ятиння. Софія, 1966, т. 6, с. 378.

¹⁰ История на българската литература, т. 1 (Старобългарска литература. Софія, 1962) — розділ про Екзарха Дуйчева Ів. История на философската мисль в България. Т. 1. Софія, 1970 (автор розділу Ем. Георгиев); Б'янк'ов А. Развитие на философската мисль в България. Софія, 1966; Крацьк очерк по история на философската мисль в България. Софія, 1973 (колектив).

¹¹ Dujčev I. L'Hexaemeron de Jean L'Exarque.—Byzantinostia vica. Т. XXXIX (1978), fasc. 2, p. 209—223; L ä g r e i d A. Der rhetorische Stil im Sestodnev des Exarchen Johannes. Wiesbaden, 1965; J a k s c h e H. Das Weltbild im Sestodnev des Exarchen Johannes.—Welt der Slaven IV (1959), S. 258—301; B u ž a n č i ć I. Die Ausdrücke für die seistigen Kräfte des Menschen in den Werken des Exarchen Johannes (Diss.). Saarbrücken, 1968; P o d k a l s k y G. Zentralbegriffen der patristischen Personspekulation.—Welt der Slaven. XV (1970), S. 147—167; Пейчев Б. Възприемане на Аристотеловата философия в средновековна България.—Философска мисль, кн. 8, 1978, с. 83—95; Кочев Н. Шестодневът на Иоан Екзарх.—Проблеми на културата, кн. 1, 1980; Вачев П. Проблемата за битието в Шестоднев на Иоан Екзарх.—Философска мисль, кн. 7, 1980.

¹² A i c z e t m ü l l e r R. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. В. I—IV Graz, 1958—1971.

¹³ Пейчев Б. Философският трактат в Симеоновия сборник. Софія, 1977, с. 72; Trost K. Die übersetzungstheoretischen Konzeptionen des Cyrillisch — mazedonischen Blattes und des Prologs zum Bogoslovie des Exarchen Johannes. München, 1973; H a n s a c k E. Der Übersetzungstil des Exarchen Johannes-Palaebulgarica, 3/1977.

Але, незважаючи на досягнуте, належить ще багато зробити у справі всебічного розкриття філософського змісту творчості Іоана Екзарха. Центральним завданням є визначення місця й значення Іоана Екзарха Болгарського як творця філософських цінностей на тлі середньовічної європейської культури загалом. Це має особливо важливе значення в зв'язку з відзначенням 1300-річчя болгарської держави.

Згідно з поглядами Іоана Екзарха світ становить гармонійне, закономірне ціле; з цього випливає і полеміка його з тими античними філософами й взагалі з дохристиянською філософією, яка, за його переконанням, не зуміла вивчити й оцінити світ у його гармонійній цілісності, щоб досягнути єдності як універсального начала, а натомість загубилася в суперечливих думках і здогадках. «Світські» філософи, — за Екзархом, — висловлювали різні думки щодо неба. Одні казали, що природа неба складається з чотирьох елементів. Тобто, що воно видиме й відчутне, як земля... Інші філософи не беруть до уваги такого пояснення, але кажуть, що існувало інше тіло п'ятої природи в складі неба, тілом якого не є ні вогонь, ні повітря, ані вода, ні щось інше з простих за складом речей... Облишмо всіх їх, нехай спростовують своїми міркуваннями вони один одного»¹⁴. Ясне усвідомлення Екзархом, що стародавня філософія не піднеслася до ідеї загального зв'язку й гармонії як вищої об'єктивної характеристики буття, дає йому підстави докоряти славетним античним філософам: «А пощо ти, Парменіде, як і ти Фалесе, говорите пусто, та й ти Демокріте, й Діогене, брехливо говорите про повітря, воду й вогонь, без того, щоб споглядати сполучення, з'єднання і сплетіння великої безмежної кількості тіл в усьому тому, що бачимо... говорите самі проти себе й надалі багатоглагольствуєте про те»¹⁵.

Через сказане розкривається сутність філософської позиції Екзарха: дохристиянська філософія, гублячись у здогадках про те чи інше, не зуміла збагнути фундаментальної сутності буття — загального зв'язку й взаємозалежності.

Ідея всезагального зв'язку в світі є однією з найголовніших філософських цінностей «Шестоднева»: з нею пов'язана полеміка із стародавніми філософами, а також використання творів Аристотеля.

До Аристотеля Екзарх уже в самому заголовковій твору «Шестоднев» звертається як до автора, якого він наслідує і перекладає, і в процесі викладу матеріалу неодноразово вдається до природничонаукових творів старогрецького філософа. Прикладом є цілий розділ, присвячений описові людського тіла: «Серце, як зазначали вище, поставлене творцем як князь і володар природи в найпотаємнішому місці. Має і за природою тверду плоть й пов'язане різними зв'язками; а стукання його напевно покаже, що міститься воно в лівому боці...»¹⁶. Спираючись на Аристотеля, Екзарх підкреслює, що творцем людини, єдиною спрямовуючою силою в усій її життєдіяльності є бог. Тому, зауважує він, тим, хто вдосконалюється в лікарському мистецтві, поряд з вивченням питань анатомії, треба звернутись до внутрішнього, духовного в людині. При цьому наводить думку Платона: «Ум, розумна й керівна сила розумної душі, наче дійсний істиннолюбець і як справедливий і твердий суддя, чи простіше кажучи, цар, що сидить на престолі високому і швидко усвідомлює те, що чує, як і те, що

¹⁴ Цит. за: Кристанов Цв., Дуйчев Ив. Естествознание в Средневеков-
на България. София, 1954, с. 104—105.

¹⁵ Там же, с. 105.

¹⁶ Там же, с. 115.

бачить очима... розрізняє природу всього, і якщо те буде добрим і корисним, розумно його приймає... Через це філософ Платон казав: «Розсудок є внутрішнє розуміння самої душі, яке вивільняє на поверхню душевну силу, що досліджує і мислить, а те, що виходить з неї через голос, пробирається крізь вуста, є слово; ум також є душевна діяльність, яка швидко й незалежно від відстані схоплює речову природу істинних існуючих речей»¹⁷. З наведеної цитати випливає, що Екзарх протиставляє платонівський ідеалізм у питанні про людське пізнання Аристотелевому поясненню рецепторно-аналізаторного механізму чуттєвості.

Головну частину космологічних роздумів і пояснень у «Шестодневі» автор дає, спираючись на теоретичну спадщину Аристотеля, чи полемізуючи з його положеннями. Зокрема, ідея про форму Землі, яка перебуває в центрі сферичного небозводу, є у Аристотеля; пов'язані з небозводом кілька концентраричних кіл відповідають аристотелівським сферам. Потім Іоан викладає учення про два світила — Сонце й Місяць, що прикріплені до «кіл», про п'ять «плаваючих зірок» — планети і про нерухомі зірки. На відміну від зірок, планети рухаються не прямо, а спіралеподібно. Твердячи про кулеподібність Місяця, Екзарх знову спирається на авторитет Аристотеля. Положення про те, що рух відбувається по колу, є також запозичене в старогрецького філософа.

Однак позиція Іоана принципово відмінна від позиції Аристотеля у питанні про походження і структуру всесвіту. Так, якщо Аристотель, пояснюючи склад небесної природи, вводить поняття «п'ятого елемента» — ефіру, вважаючи, що інші чотири — вогонь, повітря, земля, вода — не достатні для пояснення сутності неба, то Екзарх заперечує йому, спираючись знову-таки на авторитет Платона: «Ці ж слова суперечать твоєму учителю Платону і першим філософам». В інших фундаментальних онтологічних питаннях Іоан полемізує з Аристотелем, стаючи на позицію Платона. Прикладом цього є розв'язання ним філософської проблеми часу. Він не погоджується з Аристотелем, що світ обмежений у просторі, але безмежний у часі, і віддає перевагу позиції Платона, згідно з якою «час єдиний з небом». Дослідження того, як тлумачив автор «Шестоднева» проблему часу, має принципове значення для оцінки тогочасного стану в розробці проблеми кінечності часу.

Розглянутий приклад переконує і в іншому: критикуючи Аристотеля, Іоан протиставляє йому не просто букву біблії, а прагне виявити внутрішню суперечливість його філософських положень. Це по суті не богословська, а безпосередньо філософська позиція, філософська критика античності її ж засобами. Названий факт підносить особу Іоана Екзарха в наших очах передусім як справжнього філософа за здібностями, підготовкою і покликанням.

Іоан виходить за рамки вчення Аристотеля і у сфері природничо-наукових знань. У інших авторів, які «хитро» вивчали астрономів, він бере досить точні дані про довжину кола землі в 252 000 стадій і діаметр, що дорівнює майже 80 000 стадій¹⁸⁻¹⁹. Мабуть, ці дані Екзарх запозичує у Ератосфена (близько 250 р. до н. е.). Якщо дані про розміри Землі наближаються до реальних, то розміри Сонця і Місяця, які наводить мислитель, зовсім не відповідають дійсності. Досить правильно

¹⁷ Цит. за: Кристанов Цв., Дуйчев Ив. Естествознанието в Средновековна България. София, 1954, с. 145, 149.

¹⁸⁻¹⁹ Симонов Р. А. О числе π в славянском «Шестодневе» X в. Математика в школе. 1973, № 1, с. 87—88.

Іоан пояснює метеорологічний вплив фаз Місяця на Землю на її рослинний і тваринний світ. Наприклад, в добу нового Місяця, пояснює Іоан, води не стоять на одному місці, а «тремтять», оскільки Місяць, мовляв, не з'явився й не спрямував їх правильно. При цьому Екзарх посилається на спостереження жителів морського узбережжя, яким це було давно відомо.

Складно пояснюється рух Сонця в «Шестодневі»: по небесному екватору з деннонічним періодом і по екліптиці з річним періодом. Спеціально розглядається зміна дня і ночі. Видимий річний рух Сонця проходить крізь так зване тваринне коло, тобто дванадцять сузір'їв зодіака. Сузір'я змінюються щомісяця, сукупність дванадцяти «тварин» — сузір'їв утворює «сонячний рік». В «Шестодневі» визначається відмінність між сонячним і місячним роком, пояснюється, що таке рівнодення, зміна весни, літа, осені й зими та ін. На велику увагу заслуговує поділ Землі на п'ять кліматичних поясів.

Особливо багате космологічним матеріалом четверте «Слово» в «Шестодневі». Як показали дослідження, перша частина його — оригінальна, друга — запозичена у Василя Великого. З цього погляду спеціальний інтерес становить виявлення суперечностей між першою частиною, створеною Екзархом, і другою — запозиченою у Василя Великого. Так, якщо на початку Іоан і доводить, що небозвід має форму кола, що Сонце й зірки обертаються навколо Землі по колу, то, переходячи до частини, запозиченої у Василя Великого, він всупереч власним твердженням у початковій частині «Слова», пише, що лише елліни вважали, що небо має форму кола, а бог, згідно зі свідченням пророка, сотворив його «яко камару».

В історії староболгарської і давньоруської теоретичної думки «Шестоднев» заклав таку тенденцію ставлення до античної філософії і науки, згідно з якою ця філософія не могла бути відкинута лише тому, що не є християнською. Положення античних мислителів підлягають суворому науковому критичному аналізу, внаслідок якого має бути відкинуто все, що породжує сумніви у своїй достовірності. Але все цінне в спадщині античних учених і філософів треба зберігати як фонд, адже ці вчені багато попрацювали на користь науки. Як справжній культурний діяч, Іоан наближається до ідеї про неперервність у сприйнятті й розвитку здобутків людського знання, що відіграло плідну роль у розвитку тогочасної болгарської і давньоруської теоретичної думки та культури.

«Шестоднев» становить новий ступінь в еволюції тогочасної болгарської філософської думки. Якщо перший ступінь її уособлювало тлумачення філософії, дане Кирилом, чим уперше в історії слов'янської писемності було поставлене питання, «Що таке філософія?», то завдяки працям Іоана Екзарха розпочинається безпосередня розробка ряду основних проблем філософії — онтологічних і гносеологічних. Розглянемо конкретніше, як вони розв'язувалися.

Основною онтологічною проблемою, за Екзархом, є з'ясування причин виникнення буття, природи й світу. Тією мірою, якою Іоан сприймає біблійську розповідь про створення світу, він лишається богословом. Але цінним є те, що в процесі власного викладу Екзарх вводить основні філософські категорії. Істотним для історії філософської культури слов'янських народів є, наприклад, введення ним категорій «буття», «річ» (матерія), які функціонують в мові й донині.

Запозичена в релігійній філософії тези Екзарха про створення буття з нічого, порівняно з дальшими природничонауковими положеннями

його праці, є абсурдною, і, мабуть, сприймалось читачами як фідеїстичне голослівне твердження²⁰.

Якщо взяти до уваги й вплив богомільського вчення в культурі Болгарії і поширення його в культурі Київської Русі, можна вважати досить сумнівним, що читачі Іоана Екзарха в X ст. і в наступні століття справді сприймали тезу про створення світу з нічого. Але, оскільки не було достатньо рівнозначної альтернативи, твір, Іоана Екзарха сприймався як нормативний, незважаючи на те, що в його поширенні була зацікавлена й церква як виразник офіційної ідеології того часу. Розкриємо ще одну значну проблему онтологічного характеру, яку зачіпає Іоан Екзарх: «Все породжене, оскільки існує, підлягає руйнуванню, як це є за законами природи й небес. Всі вони існують і зберігаються за велінням божим. Лише божество за своєю природою не має початку й кінця»²¹. Отже, вічний рух усього, що існує, від народження до вмирання, від появи до зникнення, здійснюється, згідно з Екзархом, за законом природи. Але ця теза пов'язується в нього з теологічним твердженням, що дія того закону в кінцевому підсумку — в руках бога, який по суті свій не має початку й не має кінця. З цього випливає, що природа йому підвласна, і він може спинити чи змінити дію її власних законів.

На що ж орієнтував своїх сучасників Іоан Екзарх? З одного боку, він твердить, що все існуюче підпорядковується внутрішнім, об'єктивним законам, які розвиваються природно, самі по собі, зумовлені вічною зміною, рухом буття. Обґрунтування цієї істини мало велике значення для розвитку філософської культури як стародавньої Болгарії, так і Русі. Але водночас Екзарх обстоює погляд, який обмежує її значення. Згідно з цим поглядом, усе в природі кінечне й тлінне, а існує лише єдине неприродне, вічне, безсмертне, нетлінне начало. Тим самим правильне переконання, яке перед цим висловив сам Екзарх, що природа розвивається за своїми законами, знецінювалося. Читач мав право запитати, який сенс має твердження, що природа існує об'єктивно і закони цього існування об'єктивні, якщо проголошувати, що все є фікція і химера порівняно з однією єдиною, абсолютною і реальною об'єктивністю — богом?

Ця суперечність становить домінанту в образі Іоана Екзарха як філософа. З одного боку, він наполегливо доводить об'єктивний характер процесу пізнання та його емпірично-логічного механізму, з другого — стверджує принципову непізнаваність сутності неба, яку людина не може збагнути. Онтологічний аналіз світу проводиться у нього поряд з теологічною зацікавленістю в тому, щоб навіть сучасникам думку про бога як крайню субстанцію, вседержителя всього, абсолютну й незбагненну сутність.

Суперечливість у системі знань, які розробляє Іоан Екзарх, поглиблюється, коли розглянемо ті його фрагменти, де автор, відкидаючи правильну думку про рух і зміни в природі, приймає тезу, що все незмінно визначено божественною волею. «Місяць і зірки поставлені...²²» (тут «поставлені» означає утвердження і незмінність, зумовлені порядком світу, щоб його визначив бог). З цього випливають досить цікаві міркування щодо астрології. Елліни, пише Іоан, твердять, що від розміщення, спо-

²⁰ У Болгарії того часу, наприклад, поширювався філософський діалог «Про Бога, матерію й свободу волі», в якому положення про створення світу з нічого відкидалось як таке, що не має філософського обґрунтування.

²¹ Кристанов Цв. Дуйчев Йв., *Естествознание в Средневековна България*, с. 63.

²² Там же, с. 65.

лучення зірок з Сонцем і Місяцем залежать успіхи різних людських справ.

Цим займається астрологія. Можна, гадає Екзарх, вважати, що зірки є знаменням дощу чи посухи, холоду чи спеки, але від них жодною мірою не можуть залежати успіхи наших справ. Адже господь обдарував людину свободою волі і зробив її господарем свого життя. Якби люди свої діла вершили за волею зірок, то ці діла не були б ні добрі, ні злі. А якщо так, тоді людина не повинна була б відповідати за звершене²³.

Характерно, що тут Іоан Екзарх здійснює перехід від фундаментальних онтологічних проблем до основних питань антропології. Відкидаючи астрологію, він вважає, що немає зв'язку між законами космічного буття і закономірностями діяльності людей. Якщо космічні закони впливають на метеорологічну ситуацію в земній природі, то це не означає, що вони поширюються на людські успіхи, психіку, мислення і чуття, реальність яких принципово інша. Якщо, твердить Екзарх, визначити космічну детермінованість діянь людської особи, тоді не лишиться місця ні для виявлення розуму, ні для вільного вибору, ні навіть для бога, дії якого завжди спростовувались би, оскільки він за однакових умов, випадково й невинувато дарував би милість одним, карав би інших, тоді як всі діяли б за необхідністю.

Положення про те, що «кожному даний розум, щоб мислити», Екзарх протиставляє астрологічному поглядові про об'єктивне панування космічних законів над людським буттям. Але абсолютний детермінізм відкидається ним лише уявно. По суті Іоан лишається на тій же самій позиції, висловлюючи її лише іншими словами. Людина, за Екзархом, так само від початку не є вільною, як це твердили греки, але якщо останні гегемоном вважали зірки, то Екзарх — мету, заради якої людині дано розум, щоб мислити. Розум, на думку мислителя, створює лише видимість свободи волі. Так, відкидаючи антропологію еллінів у питанні про сенс людського буття, Іоан Екзарх зберігає її, хоча й в іншій формі. І в його вченні людина лишається рабом вищої сили, незалежно від свободи вибору. Яскравий антропологічний зміст має твердження Екзарха, що «з допомогою розуму людина з'єднується з еством, яке безтілесне й піддається осягненню лише розумом,— коли мислимо, розмірковуємо і розглядаємо будь-яку річ, прагнемо до доброчесності й любимо благочестя, яке є вершиною доброчесності. Тому людина являє собою малий світ»²⁴.

Характерним є погляд на людину як малий світ, мікрокосмос, аналогічний за своєю внутрішньою складністю й багатством до макрокосмосу. Безперечно, такий підхід містить певний гуманістичний мотив, оскільки людина визначається як багата за своєю сутністю реальність і великого значення надається внутрішньому світові. Завдяки цьому «Шестоднев» стає зразком для тогочасної філософської антропології та етики.

Реалістична тенденція виявляється у поглядах Іоана Екзарха і тоді, коли він з'ясовує питання про сутність людської чуттєвості. Чуття,— пояснює він,— є тією душевною силою, що надає здатності сприймати речі, тобто здатності їх розрізняти. Чуття є органом сприйняття, а сприймаємо ми те, що впливає на чуття. Здатне до сприйняття усе живе, що має чуття. Іоан Екзарх стверджує, що чуття служать розуму немов його раби. Кожне з них, завдяки природній будові й силі, що надана ним, виявляє ті чи ті здатності речей, повідомляє про це свого госпо-

²³ Там же, с. 71.

²⁴ Там же, с. 85.

даря й царя, щоб одержати від нього досить обгрунтовану корисну настанову²⁵. Відзначаючи службові функції чуттів у пізнавальному процесі, мислитель підкреслює визначальну роль розуму, який, спираючись на дані органів чуттів, підсумовує результати пізнавальної діяльності.

«Шестоднев» Іоана Екзарха має велике значення в історії болгарського й давньоруського народів. Завдяки двом творам Іоана Екзарха — «Небеса» й «Шестоднев» — було введено в літературу теоретичні поняття і категорії на старослов'янській мові. Це відповідало об'єктивній потребі, яку гостро відчував і в ім'я задоволення якої спрямував свою плідну діяльність Іоан Екзарх. В передмові до «Небес» Іоан пише, що слідом за тим, як Константин Кирил Філософ, а потім брат його Мефодій здійснили переклади з «Євангелія», «Апостола» і 60 уставних книг з грецької на слов'янську мову, надійшла черга перекладу тлумачень учителів. Мислитель відчував, що від конкретної, предметної безпосередньої мови Біблії, в якій абстрактний елемент майже відсутній, треба перейти до створення теоретичного шару рідної книжкової мови, «будівельний матеріал» якої становитимуть категорії і поняття абстрактного змісту. Засобом для досягнення цієї мети й був переклад «тлумачень учителів», тобто філософських пояснень, здійснених так званими отцями церкви до Старого й Нового Завіту. Як відомо з історії християнства, ці пояснення, яким було надано характеру переказу, склалися протягом кількох століть на основі античної філософії й конкретно-наукового знання. На відміну від Біблії, ці тлумачення становлять філософсько-теоретичні побудови з розвиненою системою категорій, понять і складних термінів. Іоан Екзарх ввів у систему рідної мови цілу низку нових абстрактних категорій і понять — сутність, кількість, якість, властивість, відмінність, суперечність, ество, природа, елемент, визначення та ін. Як вже відзначалось, чимало таких термінів донині живуть у слов'янських мовах, наприклад «річ», «буття», та ін. Іоану належить провідне місце у справі перетворення рідної мови в знаряддя теоретичного мислення, розвитку філософської науки й культури.

Творчість Іоана Екзарха органічно увійшла до складу духовних культур не лише болгарського, а й інших слов'янських народів. Відчуття слов'янської єдності, яке було притаманне діячам цих культур, зумовлювало розуміння ними і тими, кому вони адресували свої ідеї, всеслов'янської значущості витворів духовної культури, що народжувалися і функціонували в межах регіону слов'янських народів.

Цим і пояснюється поширення праць Іоана Екзарха, зокрема, на Русі та в інших країнах.

Неминуще значення має обгрунтована Іоаном Екзархом ідея гармонії світового цілого, всезагальної взаємозалежності закономірностей, що діють у ньому. Звичайно, гармонію Екзарх підпорядковує божественному промислу й волі. Це зрозуміло, якщо зважити на те, що система створювалась на початку X ст. в період утвердження християнства й формування на його основі нового світорозуміння болгарського суспільства. Але важливо тут і інше — те, що вже в той час мислитель висуває й обгрунтовує ідею, що все існуюче має свої внутрішні закономірності, що дійсність може бути пізнана людиною, яка здатна адекватно відобразити її. Людина розглядається ним як частина гармонії світового цілого.

²⁵ Див.: там же, с. 147.

* * *

В этом году братский болгарский народ вместе с народами социалистического содружества прогрессивной общественностью мира отмечает 1300-летие Болгарской державы. Знаменательно, что эта дата почти совпадает с 1500-летием Киева, который с древности был одним из очагов единения культур двух славянских народов — Руси и Болгарии.

Деятельность энциклопедиста и выдающегося представителя болгарской Преславской литературной школы Иоанна Экзарха Болгарского способствовала взаимовлиянию древнеболгарской философской мысли и культуры с культурой Киевской Руси.

Иоанн Экзарх стремился к разработке целостного мировоззрения и осуществлял ее в своих трудах. Его «Шестоднев» является важной ступенью в развитии болгарской философской мысли; он вошел в сокровищницу культурного наследия славянских народов.

Книжкова полиця

ОГОРОДНИК І. В., СТОГНІЙ І. П. Спадкоємність наукового знання. К.: Політвидав України, 1981.—137 с.

У монографії розкривається спадкоємність і наступність наукового знання в його історичному розвитку, з'ясовується співвідношення старого і нового у знанні.

У ході аналізу основних концепцій розвитку та спадкоємності наукового знання особлива увага приділяється критичному розглядові позитивістських тлумачень кумулятивності та новітнього підходу до пояснення розвитку науки, обстоюваних представниками історичної школи критичного раціоналізму (Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабанд, С. Тулмін). Цим тлумаченням про-

тиставляється діалектико-матеріалістичне розуміння розвитку науки.

Автори ставлять питання про науковість знання та критерії його новизни, аналізують аксіологічні категорії — «оцінка», «ідеал» та ін. На конкретному матеріалі розвитку науки вони показують взаємозв'язок класичного і нового знання, діалектико-матеріалістичне співвідношення еволюційних і революційних змін у науці, доводять необхідність аналізу конкретних етапів розвитку науки. І. В. Огородник і І. П. Стогній пропонують своє розуміння стилю мислення як технології духовного виробництва, роблять спробу обґрунтувати типологію стилів мислення, встановити взаємозв'язок між ними.

К. Х. ДЕЛОКАРОВ

З ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ ТЕОРІЇ ВІДНОСНОСТІ НА УКРАЇНІ В 20-ті РОКИ

Історія розвитку соціалістичної культури в Українській РСР нерозривно пов'язана з діяльністю Академії наук — великого наукового центру республіки. З перших днів свого існування вона об'єднала у своїх рядах відомих радянських учених-філософів, творчість яких становить істотний внесок у розробку актуальних проблем діалектичного та історичного матеріалізму. В цьому зв'язку відзначимо діяльність академіка АН УРСР С. Ю. Семковського, який очолював соціологічну комісію академії, з 1931 р. керував асоціацією природознавства, а в 1934—36 рр. — комісією філософії при АН УРСР.

Семковський вивчав чимало філософських проблем, але, мабуть, найістотніший його внесок — у з'ясування філософського змісту теорії відносності.¹ Він належав до тих, хто починав систематичні дослідження у цій сфері знання. Тому природні й окремі неточності в його працях. Однак принципово важливо, особливо з історичного й світоглядного погляду, що Семковський ще в першій половині 20-х років, спіраючись на марксистські традиції дослідження філософських проблем природознавства, сформулював правильне розуміння взаємовідношення теорії відносності і діалектичного матеріалізму.

На 20-ті роки, коли стали широко обговорюватися філософсько-світоглядні аспекти теорії відносності, марксистська філософська наука мала солідні традиції діалектико-матеріалістичного аналізу природничонаукового знання. Проблема, пов'язана зі статусом просторово-часових відношень, аналізувалася в працях Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Принципове значення мала стаття В. І. Леніна «Про значення войовничого матеріалізму», де А. Ейнштейн характеризується як один із великих перетворювачів природознавства. На цій основі філософи-марксистисти приступають до осмислення теорії відносності. В 20-ті роки цей процес здійснювався в складних умовах. Коли починалися дискусії з філософського змісту теорії відносності, такі класичні праці основоположників діалектичного матеріалізму, як «Математичні рукописи» К. Маркса, «Діалектика природи» Ф. Енгельса, «Філософські зошити»

¹ Обмежуючи аналіз творчості С. Ю. Семковського лише цим питанням, ми враховуємо, що загальну оцінку філософської спадщини його вже значною мірою виконано, зокрема, в дослідженнях українських радянських учених С. Я. Блудова, М. З. Юшманова та ін. (див.: Розвиток філософії в Українській РСР.— К.; 1968, с. 420—525; Торжество лєнінських філософських ідей на Україні.— К., 1969, с. 291—332; 1969; Юшманов М. З. До оцінки філософської спадщини С. Ю. Семковського.— У кн.: З історії філософії на Україні.— К., 1967, с. 186—193 та ін.). Радянські вчені оцінили позитивний внесок, зроблений С. Ю. Семковським в поширення ідей марксистсько-лєнінської філософії в 20—30-ті роки в нашій країні. Було також піддано критичному аналізу помилкові положення в працях С. Ю. Семковського. Ці помилки відображали, зрештою, не до кінця подоланий опортунізм, еkleктизм, властиві позиції С. Ю. Семковського в дожовтневий період, за що його різко критикував В. І. Ленін.

В. І. Леніна ще не були опубліковані. Не вистачало підготовлених кадрів філософів-марксистів, які б могли розібратися в суті найскладніших фізичних теорій і дати їм послідовно діалектико-матеріалістичне витлумачення, а більшість природознавців тільки починали знайомство з марксистською філософією. До того ж серед фізиків певний вплив мали супротивники релятивістських поглядів. Сама теорія відносності ще остаточно не усталилась.

Нарешті, в країні відбувалися складні соціально-економічні і ідеологічні процеси, які позначилися на боротьбі матеріалізму і ідеалізму в сфері природничонаукового знання.

У цих умовах з'явилися філософські праці, в яких подавалася ідеалістична інтерпретація теорії відносності і які заперечували не тільки з фізичних, але й з філософських мотивів нову теорію простору і часу. Потрібне було наукове, діалектико-матеріалістичне розв'язання питання про співвідношення теорії відносності і діалектичного матеріалізму. Серед досліджень, опублікованих в 20-ті роки і спрямованих на розв'язання цього завдання, виділяються праці Семковського. Перша його невеличка праця «Теорія відносності і матеріалізм», присвячена даній проблемі, вийшла друком у Харкові 1924 року. Після цього Семковський, беручи участь у дискусії про філософське значення теорії відносності, опублікував низку статей в журналі «Під знаменем марксизма», в яких обстоював ідею єдності теорії відносності і діалектичного матеріалізму. Підсумковою працею цього вченого з даної теми була книжка «Діалектичний матеріалізм і принцип відносності», видрукувана 1926 року. В ній на основі розгляду багатьох праць з фізики і філософії автор дав систематичний аналіз філософського змісту спеціальної і загальної теорії відносності з позицій діалектичного матеріалізму.

Семковський спирався на марксистську традицію висвітлення філософських проблем природознавства. Виходячи з цього, учений доводив фундаментальне значення результатів, до яких приходять теорія Ейнштейна: «...теорія відносності здійснює докорінний переворот в усталених поглядах на простір, час, рух і проливає зовсім нове світло на зв'язок простору і часу з рухомою матерією. Вона зачіпає, отже, самі основи діалектичного матеріалізму»². На відміну від фізиків і філософів, настроєних по-антирелятивістському, Семковський не ототожнював нової теорії простору, часу і тяжіння з її ідеалістичними інтерпретаціями. Науковий аналіз, на його думку, приводить до висновку, що теорія відносності «не тільки не спростовує діалектичного матеріалізму, а, навпаки, є блискучим підтвердженням його правильності» (с.11).

Розгорнутому доведенню цього положення Семковський і присвятив свій аналіз. З цією метою він розглянув такі важливі з фізико-математичного і з філософського погляду проблеми, як зміст принципу відносності, співвідношення відносного і абсолютного руху, закон причинності у світлі теорії відносності, фізичний і філософський статус абсолютного світу, питання про ефір, нарешті, експериментальні основи теорії відносності. Семковський спеціально проаналізував ставлення різних філософських шкіл, зокрема махізму, до теорії відносності Ейнштейна. Знаменно, що в праці «Діалектичний матеріалізм і принцип відносності» учений спеціально дослідив філософські проблеми теорії відносності у світлі «Діалектики природи» Ф. Енгельса, вперше опублікованої в СРСР 1925 року.

У розділі, присвяченому всебічному історико-науковому аналізу принципу відносності, Семковський обстоював тезу про досвідний харак-

² Семковський С. Ю. Диалектический материализм и принцип относительности.— М., Л., 1926, с. 9 (далі позначатимемо сторінки в тексті).

тер постулату, що лежить в основі принципу відносності. Твердження, що «не існує нічого, що перебувало б в абсолютному спокої і що, отже, немає абсолютно привілейованої системи координат» (с.27), на його думку, ідейно лежить у руслі діалектичного матеріалізму. Наведене положення зауважував Семковський, узгоджується з матеріалістичною діалектикою, яка становить революційний нерв марксизму. При цьому він спирався на відоме положення Ф. Енгельса з «Анти-Дюрінга»: «Рух є спосіб існування матерії. Ніде і ніколи не було і не може бути матерії без руху... Всякий спокій, всяка рівновага тільки відносні, вони мають смисл тільки щодо тієї чи іншої певної форми руху»³.

Велику увагу Семковський приділив аналізу діалектики абсолютного і відносного в теорії Ейнштейна. Адаже одним із найскладніших для сприйняття багатьох природознавців і філософів у новій теорії був перехід від відносного до абсолютного й об'єктивного. Семковський виходив з того, що «Ейнштейн не релятивіст у філософському розумінні, як багато хто намагається його витлумачити», оскільки, «беручи за вихідний пункт відносність, Ейнштейн приходить до поза-відносного об'єктивного світу, який він сам називає абсолютним світом» (с.40). Як гадає Семковський, правий Макс Борн, який відзначав, що «релятивування» простору-часу в Ейнштейна іде пліч-о-пліч не з суб'єктивуванням, а, навпаки, з об'єктивуванням. Такі об'єктивування закономірно і логічно «вписуються» в загальний історичний хід пізнавального процесу, бо «весь розвиток точних наук ішов у бік виключення суб'єктивності пізнаючого «я» (у старій фізиці, наприклад, оптика була ще пов'язана з відчуттями світла, у новій фізиці вона стала розділом вчення про електрику і магнетизм); відкриття Ейнштейна продовжує цю лінію, бо простір і час, як вони традиційно встановилися в механіці з часу Ньютона, ще цілком прикуті до суб'єктивності «я», що сприймає, і мають бути ще більш об'єктивовані (с.40). Отже, принцип відносності, твердить Семковський, лише зміцнює матеріалістичне уявлення про світ, оскільки і в теорії відносності «світ природи існує незалежно і самостійно від процесу пізнання» (с.40).

Висновок про те, що теорія відносності, використовуючи діалектичне розв'язання проблеми співвідношення абсолютного і відносного, приводить до визнання об'єктивного, спеціально обгрунтовується ученим в розділі «Абсолютний світ». Характерно, що в доведенні своїх ідей він послуговувався широким історико-науковим (праці Ньютона, Гельмгольца, Лобачевського, Рімана, Гаусса) й історико-філософським (праці Лукреція, Дідро, Лафарга, Маркса, Енгельса) матеріалом. Семковський спирався також на найновіші праці Минковського, Ейнштейна, Фрідмана та ін. У результаті, він обгрунтовує висновок про те, що з погляду теорії Ейнштейна зі всією очевидністю виявляється методологічна недостатність фізики Ньютона, яка полягає в абсолютизації самостійності форм існування матерії, відриві простору і часу від рухомої матерії.

Ньютон «дивився на простір, час і матерію як на три окремі самодостатні сутності,— пояснює Семковський.— Простір і час, не залежачи від різноманітної рухомої матерії, зберігали свою, раз назавжди дану, незмінність і однорідність. Теорія ж відносності показала, що структура простору і плин часу зовсім не мають незмінної однорідності, а змінюються від полів тяжіння. Так теорія відносності зв'язала нерозривно простір і час з матерією. Вона стверджує істину матеріалізму, зводячи простір і час до форм буття рухомої матерії (с.57).

³ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 57.

Критика ньютонівських уявлень про структуру реальності зробила актуальною проблему діалектики абсолютного і відносного в об'єктивній дійсності й пізнанні. Зі створенням теорії відносності з всією гостротою було поставлено питання про співвідношення двох механік — класичної і релятивістської. Розв'язання даної проблеми має своєю передумовою аналіз статусу абсолютного руху у фізичних теоріях, реального прообразу абсолютного спокою — ефіру. Гострота проблеми була пов'язана з тим, що деякі автори, протиставляючи теорію відносності й класичну механіку без урахування меж застосовності кожної, намагалися обґрунтувати висновок про помилковість класичної механіки взагалі, відзначаючи при цьому, що теорія відносності «виникла логічно з критики вчення Ньютона про абсолютний простір, час і рух» (с.81). Аналізуючи специфіку релятивістського підходу до статусу абсолютного, відносного й об'єктивного, Семковський розглянув особливості ньютонівської структури механіки та ейнштейнівської в плані їх відношення до основного питання філософії.

Він показав, що «об'єктивність руху в просторі, тобто те, що рух здійснюється поза і незалежно від свідомості суб'єкта,— визнається Ейнштейном, як і Ньютоном. Але корінна відмінність між ними в тому, що Ньютон будує свою систему на абсолютному русі, Ейнштейн — на відносному» (с.82). Останнє означає визнання Ньютоном абсолютного спокою і заперечення Ейнштейном змістовності такого поняття. При цьому «відносним рухом називається рух щодо будь-чого, що саме також перебуває у русі стосовно чогось, що саме перебуває в абсолютному спокої» (с. 82). Основна думка Ейнштейна з даного питання, зауважує Семковський, зводиться до того, що з погляду фізики не існує привілейованого стану руху і це «перебуває в ідейній єдності з наведеним вище розумінням відносного руху, яке випливає з основних положень діалектичного матеріалізму». Виходячи з цього, він доводив, що «суперечка між Ньютоном і Ейнштейном, між абсолютним і відносним рухом зовсім не в об'єктивності.

За Ейнштейном, простір існує так само об'єктивно, тобто поза і незалежно від нашої свідомості, як і за Ньютоном; якщо Ейнштейн каже про різні «спостереження», то роль таких «спостережень» у нього можуть виконувати об'єктивно реєструючі фізичні прилади, а структура простору, за Ейнштейном, визначається зовсім не властивостями пізнавального апарата суб'єкта, а властивостями об'єктивного світу — рухомими матеріальними масами (с. 88).

Послідовна критика тих, хто абсолютизував відмінність позицій Ньютона і Ейнштейна в питанні про об'єктивність простору і часу в розглядуваний період, була актуальною, оскільки вона відповідала завданням становлення нової фізики і її філософського осмислення. Спроби довести суб'єктивний характер відносного руху безпідставні не тільки фізично, наголошував Семковський, але й методологічно, бо «відносний рух такий же об'єктивний, тобто здійснюється поза і незалежно від нашої свідомості, як і рух абсолютний», і «хоча абсолютний і відносний рух однаково об'єктивні, різниця між обома точками зору досить істотна, і саме про неї, а зовсім не про об'єктивність простору і руху йдеться у суперечці між Ньютоном і Ейнштейном» (с.88—89). При цьому Семковський справедливо відзначає той факт, що поява і розвиток теорії відносності не лежить осторонь магістральної лінії розвитку наукового пізнання, оскільки «сам внутрішній розвиток коперниканської ідеї приводить до визнання відносності руху» (с.101). Тому, висновував учений, «теорія Ейнштейна, доводячи до кінця почату Коперником критику геоцентричного абсолютизму і нерухомості, свідомо і з чітким розумінням

пройденого шляху стає на ґрунт відносного руху і на ньому буде матеріалістичну систему світу» (с.101).

В аналізованій праці Семковського уперше була розглянута специфіка релятивістського розв'язання проблеми причинності, проблеми, яка привернула особливу увагу вчених у зв'язку з квантовомеханічними уявленнями в науці. У розділі «Теорія відносності і закон причинності» Семковський, виходячи з тези, що «всякі спроби підриву детермінізму спрямовані по суті до підриву науки» і «необоротність часу, що лежить в основі причинності, є загальним вираженням того факту, що ні в природі, ні в техніці немає оборотних процесів», доводить, що необоротність часу цілком і повністю визначається теорією відносності Ейнштейна і тому «закон причинності не тільки не відкидається теорією (відносності.— К. Д.), але проводиться нею ще строгіше, бо вона докорінно усуває містичне уявлення про позачасовий миттєвий характер причинної дії» (с.75). Теорія відносності за своїм ідейним змістом спрямована не проти причинності в її класичному формулюванні, вона поглиблює постановку проблеми з допомогою постулату про кінцевий характер поширення світла, роблячи її більш фізичною: «Строгіше розуміння причинної дії, що дається теорією відносності,— писав він,— будується на визнанні кінцевої швидкості всіх процесів у природі, з яких граничним за швидкістю є процес поширення світла» (с. 75). На думку Семковського, «неможливість миттєвої дальності і примушує йти по тому складнішому шляху, на який приводить теорія відносності. Ця теорія вносить у закон причинності тільки одне: більш точно і фізично визначене розуміння зв'язку між причиною і дією як процесу, що відбувається в часі з кінцевою швидкістю». (с.76). У зв'язку з цим Семковський підкреслив неспроможність критики теорії відносності, бо вона нібито встановлює метафізичний абсолют у вигляді постулату граничності швидкості світла.

У 20—30-х роках широко обговорювалося питання про ідейні джерела теорії відносності, відношення нової теорії простору, часу і тяжіння як до класичних філософських традицій, що починаються від Канта і Гегеля, так і до різних впливових на Заході варіантів позитивізму, особливо махізму. Обговорення цього кола проблем було конче потрібне також для з'ясування філософсько-методологічного змісту теорії відносності.

Аналізуючи проблему «Кант—Ейнштейн», Семковський насамперед відзначав, що Кант справедливо вбачав у проблемі простору і часу одну з центральних проблем філософії і в процесі розв'язання її намагався спиратися на фізико-математичне знання свого часу. Однак в принципових питаннях Кант не вийшов за межі класичних, ньютонівських уявлень у фізиці та евклідових у геометрії. Тому, висновує дослідник, «Кантове вчення про простір і час становить пряму протилежність Ейнштейнового, бо Кант по-філософському освітив геометрію Евкліда і механіку Ньютона, підводячи під них ідеалістичний фундамент своєї трансцендентальної естетики» (с.102). Правильність такого висновку Семковський показав на основі аналізу «Критики чистого розуму», «Метафізичних основоначал природознавства» та інших праць кенігсберзького мислителя. Відмінність кантівського і ейнштейнівського підходу до проблеми просторово-часових відношень має принциповий характер і пов'язана з трактуванням ними природи простору і часу, різним розумінням об'єктивності простору і часу. У Канта «об'єктивність» простору і часу пов'язана із загальнозначущістю форм чуттєвості. Ейнштейн же визнає об'єктивність простору і часу в розумінні їх існування поза і незалежно від нашої свідомості.

На цьому, однак, не завершується принципова, особливо з філософського погляду, відмінність між трактуванням статусу простору і часу Кантом і Ейнштейном. Розходження між ними, на думку Семковського, виявляється також у тому, що Кант мислив простір і час тільки з обов'язково притаманною їм однорідною, ньютонівською і евклідовою структурою, тоді як релятивістське тлумачення просторово-часових відношень робить фізично змістовними неевклідові геометричні побудови.

Особливо гостро стояло питання про значущість махістських філософсько-методологічних установок у створенні теорії відносності. Розглядаючи це питання, Семковський застерігав від змішування філософських симпатій Ейнштейна і того, що безпосередньо входить у фізичний зміст теорії відносності. «Треба,— писав він,— розрізняти три питання: про особисті філософські симпатії Ейнштейна, які не є зовсім необхідними для обґрунтування теорії відносності; про історичний вплив, здійснений «Механікою» Маха на вироблення теорії відносності Ейнштейна і про взаємовідношення по суті між теорією відносності і філософією махізму (емпіріокритицизму)» (с. 122).

Дальші дискусії з філософських питань теорії відносності показали, як був правий Семковський, коли зазначав потребу розмежовувати ці аспекти проблеми. Адже поплутання згаданих аспектів часто було підставою для негативної оцінки окремими дослідниками теорії відносності, з огляду на мнимо її ідеалістичне спрямування. Проте, як підкреслив учений, якщо мати на увазі не ті чи інші філософські погляди і висловлювання Ейнштейна і не історичні впливи, яких він зазнав, а лише те, що органічно входить у філософський зміст теорії відносності, то принципова протилежність цього змісту позиції махістів стає очевидною.

Спираючись на працю В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», Семковський писав: «...У теорії відносності все зводиться в кінцевому підсумку не до «елементів — відчуттів», а до матерії. Це і є матеріалізм, і притому цілком незалежно від фізичного розуміння матерії і її співвідношення з енергією, полем та ін. Бо з філософського погляду, як неодноразово зазначав В. І. Ленін, «поняття матерії нічого іншого, крім об'єктивної реальності, даної нам у відчутті, не виражає» (с.127).

Розкриваючи філософсько-матеріалістичний зміст теорії відносності, Семковський показав, що вчення Ейнштейна обґрунтовує нерозривний зв'язок простору і часу з матерією. При цьому, пояснює він, часті посилення окремих авторів, особливо популяризаторів теорії відносності на погляд «спостерігача», не мають прямого стосунку до суті релятивістської механіки, оскільки «якщо світлове проміння близько сонця викривляється, то, за теорією відносності, це залежить не від свідомості «спостерігача», а від об'єктивно існуючої, поза головою всякого «спостерігача» кривизни простору, яка визначається матеріальною масою сонця... Спостерігач — як суб'єкт, тут якраз ні при чому» (с. 122).

У доведенні матеріалістичного характеру нової теорії простору і часу, її ідейної несумісності з механіцизмом Семковський неявно використав матеріалістичний варіант принципу спостережуваності, відзначивши якісну відмінність «безпосередньо-спостережуваного» і «принципово-спостережуваного». На його думку, вимога Ейнштейна, щоб шукана причина була принципово доступна спостереженню, є саме матеріалістичною: «Матерія, за відомим визначенням, є те, що діє на наші зовнішні чуття, і, отже, результат такої дії принципово має бути доступним спостереженню, на відміну від «духу», який на зовнішні чуття не діє і, отже, спостереженню не доступний» (с.132).

Застосовуючи такий хід міркування до проблеми експериментальної обґрунтованості ньютонівських положень про абсолютний простір, абсолютний час, абсолютний рух, Семковський показав правомірність їх критики, бо «абсолютний» простір Ньютона є «абстракція скоріше типу платонівських ідей: вона принципово ніколи не може бути доступна нашим чуттям» (с.142).

Осмилення філософського змісту теорії відносності крізь призму критичного аналізу ідеалістичних учень завершується розглядом гегельських уявлень про простір і час у світлі теорії відносності. Семковський показав, що, незважаючи на об'єктивно-ідеалістичний підхід до проблеми, Гегель через евристичні можливості діалектичного методу в окремих випадках по-філософському передбачив те, що «значно пізніше могло дістати своє тверде наукове обґрунтування». В цьому зв'язку Семковський звертається до вчення Гегеля про єдність простору і часу, руху і матерії, яке, на його думку, містить «під містичною оболонкою, геніальні за глибиною і сміливістю діалектичних висновків думки, реальне наукове значення яких уперше виявила тільки теорія відносності» (с. 149).

Водночас учений застерігав від того, щоб розглядати як безпосередню філософську предтечу нової теорії Гегеля (так чинили окремі автори). «Було б, зрозуміло, зовсім легковажно оголосити Гегеля попросту предтечею Ейнштейна,— наголошує він.— Але цілком природно, що великий діалектик, для якого рух є основною категорією буття, приходить у зіткнення з теорією, яка, як ми бачили, вихідним пунктом своїм має визнання відносності» (с.150). Будучи діалектиком, Гегель, як показує Семковський, на противагу метафізичній методології обґрунтував тісний зв'язок простору і часу між собою. Аналіз цим ученим основних положень теорії відносності, що мають філософсько-методологічне значення, завершується ґрунтовним розглядом проблеми ефіру в зв'язку з питанням про перевірку теорії відносності.

У розглядуваній період проблема існування ефіру була тісно пов'язана з визнанням загальності класичних уявлень і механічного світогляду. Фізики і філософи, що визнавали ефір, виходили з можливості експериментального його виявлення, чому надавалося принципового значення. З цим найчастіше пов'язували надії на спростування теорії відносності. Тому дискусії про статус ефіру зачіпали і філософські проблеми. Під час розгляду цього питання Семковський виходив з того, що методологічно зведення діалектичного матеріалізму обов'язково до «ефірного матеріалізму» є цілковита вульгаризація», бо «вся суперечка про ефір не є зовсім суперечка між ідеалізмом і матеріалізмом, а внутрішня суперечка матеріалістичної фізики» (с. 152). На думку Семковського, «діалектичний матеріалізм зовсім не потребує неодмінного визначення або неодмінного заперечення ефіру. Це спірне питання фізики має бути розв'язане у площині фізики. Діалектичний матеріалізм не може пов'язувати свою долю з проблематичною долею ефіру» (с.171). Непринциповий характер проблеми існування ефіру в дискусіях про філософський зміст нової теорії пояснювався тим, що питання про ефір має причетність до теорії відносності лише однією стороною, а саме здатністю ефіру посісти місце «абсолютного простору» Ньютона і тим самим виступати як абсолютно привілейована система координат. Механічне трактування ефіру справді не узгоджується з новою теорією простору і часу і відкидається прихильниками теорії відносності.

Аналізуючи теорію відносності, Семковський показав неспроможність спроб довести її експериментальну необґрунтованість. При цьому він розглядав найновіші досліді Дейтон-Міллера, які нібито підтверд-

жували існування механічного ефіру, і розкрив проблематичність, спірність таких висновків.

Резюмуючи, Семковський писав, що «теорія відносності не спростовує діалектичного матеріалізму саме тому, що наперекір спробам тлумачення її в дусі ідеалізму, махізму, релятивізму, вона в основах своїх матеріалістична, і діалектичний матеріалізм дістає в ній, як і в усій матеріалістичній науці, своє блискуче підтвердження» (с.201).

В 1925 році вперше була опублікована «Діалектика природи» Ф. Енгельса, яка виявилася в центрі уваги філософів і природознавців. У розділі «Спір про принцип відносності у світлі «Діалектики природи» Семковський проаналізував основні ідеї Ейнштейна, керуючись положеннями «Діалектики природи» Ф. Енгельса. «Зайво говорити,— відзначав Семковський,— що Енгельс не міг мати на увазі вчення Ейнштейна як таке, та й сама революція у природознавстві на рубежі ХІХ і ХХ ст... почалася адже вже після смерті Енгельса. Але тим більше дивовижно, що методологічно Енгельс, намічаючи в накресленнях і фрагментах своєї «Naturdialectic» основні лінії діалектико-матеріалістичної філософії природознавства... впритул підійшов до тих вихідних пунктів, з яких розвинувся далі принцип відносності» (с.202). На підтвердження цього Семковський розглянув співвідношення ідей, висловлених Енгельсом у «Діалектиці природи» і теорії відносності у зв'язку з запереченням абсолютного спокою, обґрунтуванням відносності руху, залежності простору і часу від матерії, критикою ньютоніанства і механістичного матеріалізму взагалі.

На думку Семковського, Енгельс у «Діалектиці природи» формулює принцип відносності руху, який протиставлений ним принципу абсолютного руху, бо якщо «з ньютонівського погляду», «істинним» є саме абсолютний рух окремого тіла, тобто його рух щодо нерухомого абсолютного простору, то Енгельс на протилежність цьому прямо заявляє, що «рух окремого тіла не існує, а є лише відносний», тобто насправді існує тільки відносний рух одного тіла стосовно іншого, яке саме у свою чергу перебуває у відносному русі» (с.204). При цьому «визначення відносності руху пов'язане в Енгельса з відповідним розумінням простору і часу» (с.204).

Семковський наводить зауваження Ф. Енгельса про те, що «обидві ці форми існування матерії без матерії є ніщо, пусті уявлення, абстракції, що існують тільки в нашій голові»⁴. Всюди, де Ф. Енгельс по-філософському аналізує механічну картину світу, він, як показав С. Семковський, критикував метафізичне абсолютизування класичної фізики окремими природознавцями.

Критику методологічних основ ньютоніанства Ф. Енгельс здійснює у контексті критики поняття сили. На думку С. Семковського, критика Ф. Енгельсом фетишизації категорії сили «методологічно іде якраз по тій лінії, яка привела до теорії тяжіння Ейнштейна: останнє саме, приймаючи еквівалентність вагомої та інертної маси, виходить не з сили тяжіння, а з руху за інерцією в просторі відповідної кривизни» (с.206).

Застосовуючи результати, одержані Ф. Енгельсом в ході діалектичного аналізу природознавства в «Анти-Дюрінгу» і «Діалектиці природи», до суперечок про ідейні основи теорії відносності, С. Семковський писав: «Крах механічних гіпотез ефіру — ось що поставило на порядок дня теорію відносності... Теорія ж Ейнштейна лише довела до кінця цю відмову від механічного розуміння ефіру (вже Лоренц був змушений за-

⁴ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 511.

стосувати до ефіру не поняття механічного руху, а поняття «зміна стану».— К.Д.). Історично принцип відносності став запереченням механічних гіпотез ефіру» (с.209—210).

Проведений аналіз основних ідей, висловлених Семковським з питання про філософський зміст теорії відносності, показує, що цей вчений по суті першим здійснив цілісний, систематичний розгляд філософських передумов і змісту теорії відносності, висвітлив історичну і змістову несумісність теорії Ейнштейна та ідей Маха, Канта і їх послідовників, довів ідейну спільність діалектичного матеріалізму і теорії відносності.

Успіхи, досягнуті Семковським, зумовлені діалектичним трактуванням проблеми співвідношення філософії і окремих наук, переконанням, що «відрив філософії від наук неминуче приводить до виродження її у схоластику, відрив наук від філософії прирікає їх на плоский емпіризм, який і в сфері самої науки виявляється обмеженим і неспроможним» (с. 223). Виходячи з цього, Семковський убачав силу діалектичного матеріалізму в тому, що «він є живим втіленням єдності філософії і науки». Найповчальніше в «Діалектиці природи» Ф. Енгельса, на його думку, — це саме нерозривний зв'язок і взаємопроникнення філософії і науки. «Діалектика для Енгельса,— писав він,— це наука про загальні зв'язки, це насамперед наукова методологія,— не на словах, а на ділі. Філософія Енгельса розгортається основною своєю частиною саме на методологічних проблемах, висунутих розвитком сучасної йому науки» (с.223). У застосуванні методологічних ідей, висунутих основоположниками діалектичного матеріалізму для осмислення теорії відносності,— головна заслуга Семковського.

* * *

В разработке проблем марксистско-ленинской философии в нашей стране в 20-е годы велики заслуги академика АН Украинской ССР С. Ю. Семковского. Деятельность его тесно связана с развитием философских исследований в Киеве. Принципиально важен вклад С. Ю. Семковского в осмысление с позиций марксизма-ленинизма философских аспектов теории относительности А. Эйнштейна. Этот вопрос детально конкретизируется на основе анализа содержания книги С. Ю. Семковского «Диалектический материализм и принцип относительности», изданной в 1926 году.

І. Г. ГЕРАСИМ'ЯК

І. ФРАНКО — ПОБОРНИК ЄДНАННЯ РОСІЙСЬКОГО І УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ

Велике місце в ідейній спадщині І. Франка посідає обґрунтування історичної єдності російського і українського народів. Палкий поборник дружби і єднання двох братніх народів, він розумів, що шлях до соціального і національного визволення українського народу лежить через зміцнення союзу його прогресивних сил з кращими представниками російського народу, що виступали проти соціального і національного гноблення, за перемогу ідеалів соціалізму.

Розробляючи цю ідею, І. Франко пов'язував її з актуальними проблемами соціально-політичної боротьби, які висувались в той час на порядок денний перед передовими представниками суспільної думки Галичини.

Обґрунтування ідейного єднання братніх російського і українського народів здійснювалось ним нерозривно з критикою буржуазно-націоналістичних концепцій. При цьому І. Франко конкретизує вихідні засади революційно-демократичного світогляду, зокрема положення про зумовленість національного соціальним, діалектику національного та інтернаціонального, соціалістичний ідеал тощо.

Значною мірою специфіка постановки й розробки ідеї єдності російського та українського народів в спадщині письменника визначалась особливостями конкретно-історичної ситуації, що склалась в Західній Україні в другій половині XIX ст. Галичина в цей час була відсталою як з економічного, так і політичного боку. Надії, які покладали зубожіле селянство на реформу 1848 року, не справдилися. Скасування кріпосного права було здійснене в інтересах поміщиків і багатіїв. В їхніх руках опинилися кращі землі і пасовиська, над селянином постійно тяжіли непосильні податки. Тому життєво важливим для цього краю було завоювання трудящими масами дійсних прав і свобод, усунення соціального і національного гноблення.

Іван Франко завжди перебував у центрі боротьби навколо згаданих проблем, підходив до них з класових позицій, конкретно-історично, виявляв безкомпромісність щодо своїх ідейних противників, явних чи замаскованих ворогів. Він дуже влучно описує тогочасну соціальну ситуацію, змальовуючи образ галичанина, який чимось нагадував «воскресаючого Лазаря, що півтілом уже виліз з гробу, а долом ще в нім: положення з обох боків не вигідне, і новий економічний лад не приносить їм (селянам.—І. Г.) ніякого хісна, і старі феодальні тягарі давлять їх цілою силою перегнивших і переживших останків»¹. В той час, як буржуазні націоналісти всіляко перебільшували значення скасування кріпосного права як «велику мудрість» уряду і закликаючи до лояльності стосовно нього, всіляко затушовували класову сутність «панської ласки», Франко розглядає здійснення цього акту лише як свідчення гострої необхідності глибоких соціальних перетворень. Він також підкреслює, що панівні класи та їх ідеологи намагаються використати реформу з метою зміцнення ладу, заснованого на виснажуванні трудящих. Оцінюючи, зокрема, метушню, підняту польською шляхтою навколо скасування кріпосного права, письменник справедливо відзначав, що «тут ходило о інтереси чисто політичні, що се тільки був зручно обдуманий маневр, аби хоч хвилево потягнути за собою народ і його крепкими плечима підперти свою шляхетсько-патріотичну акцію», що польським панам «зовсім не ходило о піднесенні матеріального і морального добра народу»². Такою ж антинародною, реакційною за своєю суттю була й позиція

¹ Франко І. Я. Мислі о еволюції в історії людськості.— Твори. К., 1956, т. 19, с. 101.

² Франко І. Я. Галицька індемнізація.— Там же, с. 463—464.

австрійського уряду, який піклувався насамперед не «про реформу саму, о поправу долі народу, як радше про зашухування противника (польської шляхти — І. Г.), значить, у послідній лінії також про якнайкорисніший ефект перед мужицтвом»³.

Скасування кріпосного права, в розумінні Франка, зовсім не було добровільною урядовою ласкою, як твердили «народовці». Розширення хай і стихійних виступів народу проти своїх гнобителів, революційні події в Європі — ось що примусило уряд піти на деякі поступки. Однак наслідком скасування кріпосництва було те, що обезземлені, пограбовані селяни, щоб не вмерти з голоду, мов «старці, обвішані торбами», тисячами покидали рідну землю і подавалися за океан в пошуках кращої долі. На чужій ниві проливали свій піт і кров, не знаходячи омріяного щастя. І «розіллялось ти, руське горе, геть по Європі і геть поза море!» — з сумом констатує поет у викривальному циклі віршів «До Бразилії»⁴.

Багато хто вважав тодішній еміграційний рух справою рук соціалістів і радикалів, які «баламутять мужиків», «не виховуючи в них почуття національної гордості». Відповідаючи таким «патріотам», Франко відзначає, що еміграція селян має об'єктивні причини, які кривяться в умовах соціально-економічної ситуації, що вона «невідлучна товаришка зубоження, пролетаризації галицького селянства, якій знесення панщини в 1848 р. широко видчинило ворота»⁵.

За цих складних соціально-економічних умов зароджуються капіталістичні відносини. Капіталізм у Галичині вилився в свою чи не найбільш потворну, хижацьку форму. «Ми одержали численний пролетаріат, — констатує Франко, — але без потрібних для нього джерел прожитку, без фабрик, де він міг би знайти собі заробіток»⁶. Виснажливою працею цих «дешених наймитів» збагачувалися чужоземці та місцеві експлуататори. Франко усвідомлює те, що капіталістичні відносини не можуть забезпечити народові вільного розвитку, вони є формою його нещадного виснаження і приниження. Капіталізм не є і не може бути еталоном суспільного прогресу, бо він «стався для нього (робітника — І. Г.) осередком експлуатації у всіх можливих видах»⁷. В іншому місці він підкреслює, що «доки існує цей лад (капіталізм. — І. Г.) — нема чого й думати про поліпшення становища на користь робітника (тобто про рішуче і повне поліпшення), ...доти для нас прогрес не існує, доти ми будемо пар'ями (позбавленими прав) в громадянстві»⁸.

Економічний гніт трудящих Західної України з боку панівної австро-угорської верхівки та польської шляхти посилювався і політичним. Місцеве населення фактично було позбавлене виборчих прав. Польська шляхта в тісному союзі з українськими поміщиками спрямовувала культурне життя Галичини у вигідному для себе руслі. Насильно впроваджувалися католицизм, колонізація українського народу, культивувався зневажливе ставлення до його мови, звичаїв і традицій.

У відповідь на подвійне соціальне і національне гноблення, здійснюване австрійською і польською верхівкою, серед галицьких трудящих розгорталась класова боротьба, посилювався національно-визвольний рух, зростало прагнення передової галицької інтелігенції до зближення з російським народом.

Звичайно, в другій половині XIX ст. національно-визвольний рух в Галичині мав здебільшого стихійний, неорганізований характер. З одного боку, придушені злиднями селянські маси не розуміли справжньої причини свого принизливого становища, вбачаючи її в основному в ставленні до трудящих з боку окремих експлуататорів, а не в класовій природі капіталістичного суспільства. З другого — галицький пролетаріат не став тоді самостійною політичною силою. Розпорошений, позбавлений чіткої класової орієнтації, він ще не міг бути авангардом і організатором революційної боротьби.

³ Там же, с. 465.

⁴ Франко І. Я. До Бразилії! — Збір. творів: У 50-ти т. К., 1976, т. 2, с. 266.

⁵ Франко І. Я. Еміграція галицьких селян. — Твори, т. 19, с. 312.

⁶ Там же.

⁷ Франко І. Я. Борислав. Вступне слово. — Збір. творів: У 50-ти т. К., 1978,

т. 14, с. 275—276.

⁸ Франко І. Я. Про працю. — Твори, т. 19, с. 239.

Значної шкоди визвольному рухові в Галичині завдали буржуазні націоналісти. Як справедливо підкреслював Франко, ці борці за «неньку-Україну» проливали над людською долею фальшиві сльози, але вказати реальні шляхи до щастя і волі «не вміли й не хотіли». Сам Франко був переконаний, що справжню свободу можна здобути не в рамках існуючого експлуататорського ладу, а в боротьбі з ним, у його знищенні. Тільки соціалізм, пише він,— суспільство, засноване на вільній праці, може забезпечити людям всебічний розвиток і розквіт. У листі до О. Рошкевич Франко наголошує, що за соціалізму «зможуть далеко скорше і свободніше розвиватися поєдинці народності», що «соціалістичний лад зовсім не противний національному розвитку»⁹. Ідея соціалізму, зазначає письменник, «простує до найщільнішого збратання людей із людьми й народів з народами, як вільних із вільними й рівних із рівними, простує тим самим до скасування всякої підлеглості, всякої політичної залежності, всякого поневолення народу народом...»¹⁰.

Боротьбу західноукраїнських трудящих за соціальне і національне визволення Франко розглядає як важливий крок до воз'єднання українського народу, як засіб втілення в життя віковичної мрії трудящих про єдність з російським народом. Тільки такий шлях забезпечував галицьким трудящим завоювання дійсної свободи і незалежності.

Надзвичайно важливим було показати в тогочасних галицьких умовах лицемірність, антинауковий характер поглядів «народовців» і «москвофілів», які відвертали народ від боротьби. Абстрактні розмірковування «народовців» про національне питання, про свободу видаються Франкові завчасними і фальшивими, оскільки вони обминають соціально-економічні питання, повертають їх «на користь собі». Франко глибоко усвідомлював усю безперспективність тих варіантів розв'язання національного питання, яке пропонували «народовці». Його позиція випливала із переконання в тому, що, як і сама нація не є щось випадкове і штучне, а закономірний етап у розвитку людської спільності, так і національне завжди має конкретно-історичний зміст. Обмежувати його тільки такими елементами, як народний одяг чи пісні, означає не що інше, як спотворювати справжню суть справи.

Національне питання, вважає Франко, не можна розв'язувати поза громадськими і соціальними правами, бо це буде «пустою мрією, доктриною, або штучним, тепличним вивтором»¹¹. Йдеться власне про неможливість розв'язання національного питання поза економічним і соціальним визволенням народу. Відповідь Франка патентованом борцем за народну свободу конкретна, пов'язана з класовим розумінням тогочасної ситуації в Галичині: «Нація, котра помирає з голоду, в котрій 90 проц. людей не вміє ні читати, ні писати і не має де-факто ніякої політичної волі,— така нація потребує хліба, азбуки і конституції; театрами, концертами, «національними» романами і поезіями дуже мало їй можна прислужитися»¹².

Актуальність цієї боротьби Франка проти «народовців» особливо зрозуміла в світлі лєнінських вказівок про те, що «невинне мріяння народників не тільки по-дитячому наївне — воно прямо шкідливе тим, що відвертає думку бідноти від класової боротьби... І всякі спілки, кооперативи, артілі і т. п. можуть бути корисні лише при їх свідомій участі в цій класовій боротьбі»¹³.

Франко показує, що національне і націоналізм — несумісні одне з одним, ворожі. Націоналізм як ідеологія не сприяв і не сприяє досягненню реальних свобод для широких народних мас. Антинародне і антигуманне обличчя націоналізму, його ідею зверхності і зневаги між людьми Франко розкриває із властивою йому безкомпромісністю в статті «Формальний і реальний націоналізм». Він аналізує конкретні історичні

⁹ Франко І. Я. Лист О. Рошкевич.— Твори. К., 1956, т. 20, с. 43.

¹⁰ Франко І. Я. Про соціалізм. Твори, т. 19, с. 12.

¹¹ Франко І. Я. Формальний і реальний націоналізм.— Твори., К., 1955, т. 16, с. 133.

¹² Там же.

¹³ Ленін В. І. Землепорядження і сільська біднота.— Повне збір. творів, т. 24, с. 6.

факти, зокрема, пише про те, що німці нищили поляків у Познанщині, руйнували Ельзас тільки для того, щоб «викоринити елемент французький і симпатію до Франції», і робили «се виключно іменем ...націоналізму, іменем «чистоти раси» і «однорідності національної держави»¹⁴. Носіями таких тенденцій у Галичині були «народовці». Їх позиція кликала не до боротьби, не на «життєве бойовище», а лише до милування старовиною, вела трудящих назад, за влучним висловом Франка, як «худобу до жолоба».

Франко і його однодумці послідовно розкривали справжнє обличчя буржуазних націоналістів, їх теоретичну неспроможність, нездатність давати наукове, класове розуміння суспільного процесу.

Вказуючи на соціально-класовий характер національного питання, Франко підкреслював, що «братерство ситих з голодними — се попросту фраза, гірка насмішка»¹⁵, що впродовж усієї історії людства трудящі боролись за свої права, за щастя, свободу. Франко глибоко вивчав і добре знав історію як свого, так і інших народів. До її теоретичного осмислення він ставився завжди критично, шукаючи серед другогорядних подій ті, що лежать в основі людської історії. Суспільний розвиток, на його думку, — не випадкове нагромадження фактів, а закономірний, цілеспрямований процес. Тут спостерігається діяльність героїв, осіб, боротьба ідей. Однак не це, підкреслює Франко, становить суть історії, є її рушійною силою. Бо «...історія народів, се не історія «Господ Обманових», а історія народних мас і тих соціальних, економічних та духовних течій, які з переможною, елементарною силою проявляються в їх життю»¹⁶.

Для Франка осмислення минулого — засіб розуміння сьогодення, перспектив прийдешнього. Його погляд звернений не в минуле, а в майбутнє, яке пов'язане із соціалізмом. І досягнути його можна тільки розумінням реальних основ суспільного розвитку. Цього саме і була позбавлена позиція «народовців». Вони «не мали ясної провідної думки, не бачили реальних умов, не бачили народу і його потреб, а залітали в сфері якоїсь «вищої» політики, якихось «ідеалів», відірваних від життя»¹⁷.

Ці псевдопатріоти не могли не бачити у Франкові свого грізного ідейного противника. Його авторитет серед народних мас Галичини зростав і міцнів. Люди прислухалися до голосу Каменяра, вірили йому, йшли за ним. Тому не випадковими були намагання «народовців» протиставити Франка простим людям, показати його як ворога «української справи», співця регресу і занепадицтва. Відмітаючи ці намагання, Франко в поезії та численних статтях розкриває справжню суть дій «патріотичної зграї». У вірші «Сідоглавому» поет, зокрема, виводить зрме обличчя «патріота», класові уподобання якого кликали не вперед, а назад — «до гетьманія, панування». Девізом же Франка, його покликом завжди були «праця, щастя і свобода» знедолених покривджених.

Буржуазні націоналісти, обстоюючи тезу про якийсь особливий шлях розвитку українського народу, намагалися виховати в ньому почуття зневаги до інших народів і насамперед до російського. Вони закликали його до пасивності, до «віри і лояльності» щодо австро-угорського уряду, всіляко перекручували прагнення західноукраїнських трудящих до єднання з російським народом. Вони не бачили і не могли бачити якісної відмінності між реакційною Росією, яка була тюрмою народів, і новою, прогресивною Росією, яка народжувалася і якій належало майбутнє.

Єдність двох братніх народів, доводить Франко, має глибокі історичні корені. Вона гартувалася у спільній боротьбі проти ворогів за щастя і свободу. Воз'єднання України з Росією в 1654 році письменник оцінював як епохальну історичну подію в житті українського народу, як результат багатовікового розвитку їх економічних, політичних і культурних зв'язків, що виражало їх обопільне прагнення до єднання.

¹⁴ Франко І. Я. Формальний і реальний націоналізм. — Твори, т. 16, с. 135.

¹⁵ Франко І. Я. Мислі о еволюції в історії людськості. — Твори, т. 19, с. 110.

¹⁶ Франко І. Я. Щирість тону і щирість переконань. — Твори, т. 16, с. 351.

¹⁷ Франко І. Я. Українські народовці і радикали. — Там же, с. 163.

Говорячи про шляхи суспільного розвитку Західної України, письменник відмежовується і від «москвофілів», які закликали до єднання з реакційними силами Росії, до якогось «вселюдського братерства і всемірної любові». Адже царське самодержавство, як підкреслював В. І. Ленін, «інтригувало давно і в Галичині і у Вірменії та ін., не шкодуючи мільйонів на підкупі «москвофілів», не спиняючись ні перед яким злочинним заради високої мети возз'єднання»¹⁸.

Каменярь — поборник єднання трудящих, усіх демократичних сил Галичини і Росії. З огляду на це позбавленими здорового глузду були закиди кончаловських, дудикевичів та інших натхненників «москвофілів» на адресу Франка, Павлика та ін. у зневазі до всього російського. Таким «патріотам» Франко відповідає: «Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і вчуємо його мову... І російських письменників, великих світочів у духовній царстві, ми знаємо й любимо... Ми чуємо себе ближчими до них, як до вас, чуємо себе солідарними з ними у всім, що для нас дороге і святе, і високе, бо знаємо, що се не фрази, не «символи» якогось фікційного єднання, а кровні, життєві здобутки вселюдської цивілізаційної праці. Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні золоті зерна та пильно відрізняємо їх від полови, від жузелю, від виплодів темноти, назадництва та ненависті...»¹⁹ Він підкреслює «народ московський витворив життя духовне, літературне і наукове, котре також тисячними потоками ненастанно впливає і на Україну і на нас»²⁰.

Своє завдання як патріота і революціонера письменник вбачає у широкій пропаганді серед галичан «свіжої і нової» Росії — Росії Чернишевського, Герцена, Добролюбова, Гоголя і Тургенева. Їх твори, лише Франко, «мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покритих жаками».²¹

Завдяки зусиллям Франка і його однодумців, їх титанічній праці в Галичину широким потоком вливалася нова хвиля революційних, прогресивних поглядів. Цьому сприяли і передові люди Росії. Поширення матеріалістичного і соціалістичного вчення згуртувало маси, дало науково обгрунтовану програму боротьби за визволення трудящих. На арену суспільної боротьби виходили нові соціальні сили, готові втілити ідеали революційного перетворення світу. Це, зокрема, красномовно засвідчує другий всеукраїнський з'їзд студентства, який зібрався у Львові в червні 1917 року і був присвячений торжествам на честь ювілею Франка. На цьому з'їзді буржуазні націоналісти в особі Донцова знову виступили з гаслом про «самостійну» Україну, однак їхнє гасло не отримало підтримки передової соціал-демократичної молоді. В. І. Ленін, позитивно оцінюючи цей факт, в статті «Кадети про українське питання», відзначає, що «...нема й мови про те, щоб усі соціал-демократи згоджувалися з Донцовим. Але соціал-демократи спорили з Донцовим, висуваючи свої доводи, спорили на тій самій трибуні, переконуючи ту саму аудиторію»²².

Про глибинне прагнення українців до зближення з Росією В. І. Ленін говорить і в листі до І. Арманд, згадуючи свою розмову з воронезьким селянином, який побував у німецькому полоні. З 27000 полонених українців, до яких підслали «спритних лекторів з Галичини», тільки незначна частина висловилась за «самостійність». «Всі інші... впадали в люту при думці про відокремлення від Росії і перехід до німців або австрійців»²³.

Франко вірив у велику силу свого народу, його прекрасне майбутнє, вважав, що воно можливе тільки в братерській єдності з російським народом, їх спільній праці. В

¹⁸ Ленін В. І. Як поєднують прислужництво реакції з грою в демократію? — Повне збір. творів, т. 26, с. 258.

¹⁹ Франко І. Я. Щирість тону і щирість переконань. — Твори, т. 16, с. 354.

²⁰ Франко І. Я. Формальний і реальний націоналізм. — Там же, с. 139.

²¹ Там же.

²² Ленін В. І. Кадети про українське питання. — Повне збір. творів, т. 23, с. 323—324.

²³ Ленін В. І. І. Ф. Арманд, 30 січня 1917 р. — Повне збір. творів, т. 49, с. 361.

розмові з відомим ученим-сходознавцем А. Кримським він із хвилюванням говорив про революційну Росію, яка покликана визволити не тільки свій, а й інші народи.

Мрії Каменяра про «нове життя, добро нове» у світі здійснилися за соціалізму. Соціалістичні перетворення, що відбувалися в нашій країні після перемоги Великого Жовтня, надихали трудящих західноукраїнських земель на боротьбу за соціальне і національне визволення. Протягом довгих років вони з надією і захопленням стежили за успіхами Радянської України, боролися за возз'єднання з нею. Нині земля, яка дала світові Франка, квітне в сім'ї братніх радянських народів.

* * *

Для мировоззрення І. Франко характерна убежденность в общности развития двух братских народов — русского и украинского, общности, которая была результатом многовекового развития их экономических, политических и культурных связей. Идея нерасторжимого единства русского и украинского народов И. Франко отстаивал в бескомпромиссной борьбе против буржуазных политических течений своего времени — «народовцев» и «москвофилов», против шовинизма и национализма.

Вітаємо з нагородою!

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 травня 1981 року за досягнуті успіхи у виконанні завдань десятої п'ятирічки по розвитку радянської науки і техніки та впровадженню результатів досліджень у народне господарство велику групу працівників науки нагороджено орденами і медалями СРСР.

Серед нагороджених орденом Дружби народів — старший науковий співробітник Інституту філософії Академії наук Української РСР Нічик Валерія Михайлівна.

РОЗРОБКА ВЧЕНИМИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПРОБЛЕМ МЕТОДОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

В умовах зрілого соціалізму, коли суспільний розвиток здійснюється у формі свідомо керованого, планомірного процесу, особливо підвищується роль наукового, марксистсько-ленінського суспільствознавства у розв'язанні складних, масштабних і перспективних соціальних завдань, що стоять перед нашою країною. Постійне вдосконалення системи науково-теоретичного соціального знання, дальший розвиток суспільної науки зрілого соціалістичного суспільства, інших форм соціального пізнання, що входять до складу марксистсько-ленінського суспільствознавства, є важливою і необхідною умовою реалізації висунутих XXVI з'їздом КПРС завдань у галузі створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, формування всебічно і гармонійно розвиненої особи, розвитку соціалістичного способу життя. Глибоке і різнобічне дослідження життєдіяльності зрілого соціалістичного суспільства, вивчення механізму дії суспільних законів, ефективне використання багатого арсеналу форм і методів пізнання, притаманних марксистсько-ленінському суспільствознавству,— все це істотні передумови успішного використання величезних можливостей суспільства розвинутого соціалізму.

Комуністична партія приділяє велику увагу розвитку радянської суспільної науки, розглядаючи піднесення ролі соціального пізнання в життєдіяльності нашого суспільства як одну з важливих характерних рис зрілого соціалізму, як неодмінну передумову поступового переростання його у комунізм. «Марксистсько-ленінська партія,— наголосив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев,— не може виконувати свою роль, якщо вона не приділяє належної уваги осмисленню всього, що відбувається, узагальненню нових явищ, творчому розвитку марксистсько-ленінської теорії»¹.

Радянські вчені-суспільствознавці здійснюють у цьому напрямі велику роботу: аналізують особливості функціонування суспільства зрілого соціалізму, узагальнюють досвід розвитку світової системи соціалізму, вивчають закономірності світового революційного процесу, специфіку сучасного етапу загальної кризи капіталізму тощо. «З того, що зроблено в галузі теорії, слід насамперед назвати розробку концепції розвинутого соціалізму»²,— підкреслив товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС.

У розв'язання зазначених проблем роблять свій внесок і вчені Української РСР. «За останні роки,— зазначив у Звіті ЦК Компартії України XXVI з'їздові Компартії України товариш В. В. Щербицький,— вчені-суспільствознавці республіки видали праці що здобули визнання, в галузі історико-партійної науки, філософії, економічної теорії, наукового комунізму, а також з проблем історії, права, літератури, мистецтва, мовознавства»³. Зокрема, вивчаються особливості створення ленінської партії нового типу, закономірності її розвитку, зростання керівної, організуючої і спрямовуючої ролі марксистсько-ленінської партії у соціалістичному суспільстві, історичне значення КПРС як найбільш досвідченого і загартованого загону борців міжнародного комуністичного

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 92.

² Там же.

³ Щербицький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їздові Комуністичної партії України.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 50.

руху, функції КПРС як політичного керівника радянського народу, специфіка і тенденції розвитку політичної та соціальної структури нашого суспільства; досить плідно і різнобічно досліджуються актуальні проблеми марксистсько-ленінської філософії, її світоглядна та методологічна функції, здійснюється поглиблений аналіз світоглядного аспекту категорій матеріалістичної діалектики, історичного матеріалізму як теорії соціального пізнання і соціальної дії. З'ясовуються засоби дедалі органічнішого поєднання досягнень сучасної науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання у процесі побудови матеріально-технічної бази комунізму, особливості розвитку економіки зрілого соціалізму як єдиного народногосподарського комплексу, механізми вдосконалення соціалістичних суспільних відносин та переростання цих відносин у комуністичні, проблеми формування нової людини, шляхи вдосконалення соціалістичного способу життя тощо. Значну роботу виконують вчені нашої республіки по вивченню історії України, виданню багатотомної «Історії міст і сіл УРСР», підготовці до відзначення ювілейної дати — 1500-річчя Києва.

Вчені нашої республіки аналізують також проблеми права, моралі, естетики, мовознавства та ін.

Водночас, як наголошувалось на XXVI з'їзді КПРС та XXVI з'їзді Компартії України, до нашої суспільної думки висуваються дедалі вищі вимоги, яким ще не завжди відповідають соціальні дослідження. Партія орієнтує радянських учених, зокрема філософів, на зміцнення зв'язку з соціальною практикою, на поглиблену розробку актуальних питань розвитку суспільства зрілого соціалізму, на осмислення нових суспільних процесів і явищ.

Для філософії одним з основних шляхів зміцнення зв'язку з практикою комуністичного будівництва є розробка проблем методології соціального пізнання. Адже методологія фіксує взаємодію теоретичних рівнів пізнання: наприклад, теорія, що вивчає найбільш загальні закони дійсності в одному із своїх відношень може виступати методологічною основою для теорії, що досліджує менш загальні закони⁴. Тому розробка методологічних проблем філософської теорії, зокрема теорії історичного матеріалізму, дозволяє вийти через аналіз теорій меншого ступеня загальності на зв'язок із соціальною практикою, на осмислення результатів прикладних соціальних досліджень явищ і процесів життя розвинутого соціалістичного суспільства.

Все це зумовлює потребу поглибленого вивчення методологічних проблем наукового суспільствознавства, з'ясування ролі історичного матеріалізму як теорії соціального пізнання і дії. Як зазначається в редакційній статті журналу «Коммунист» «Про стан і напрями філософських досліджень», «актуальним залишається питання створення цілої галузі досліджень методології соціального пізнання»⁵. Важливість дальших методологічних розробок в галузі історичного матеріалізму відзначена також при аналізі підсумків та перспектив загальносоюзних досліджень з історичного матеріалізму⁶.

Протягом останніх років радянські філософи та соціологи здійснили значну роботу у дослідженні методології соціального пізнання, вивченні методологічних функцій системи категорій історичного матеріалізму⁷.

⁴ Див.: Куценко В. И. Исторический материализм как методологическая основа научного предвидения общественных явлений.— В кн.: Методологические проблемы социального предвидения. К., 1977, с. 12.

⁵ О состоянии и направлениях философских исследований.— Коммунист, 1979, № 15, с. 73.

⁶ Плетников Ю. К., Шевченко В. Н. Исследования в области исторического материализма.— Вопр. философии, 1981, № 1, с. 23—38.

⁷ Див.: Андреев И. Д. Методологические основы познания социальных явлений. М., 1977. 328 с.; Афанасьев В. Г. Системность и общество. М., 1980. 368 с.; Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом. М., 1975. 486 с.; Барули В. С. Соотношение материального и идеального в обществе. М., 1977. 144 с.; Вопросы прогнозирования общественных явлений. Киев, 1978. 194 с.; Гиндеш Панайот. Философия и социальное познание. М., 1977. 366 с.; Глезерман Г. Е. Законы общественного развития: их характер и использование.— М., 1979. 303 с.; Гончарук С. И. Законы развития и функционирования общества. М., 1977, 144 с.;

Згадані проблеми розробляються у численних регіонах Академії наук СРСР. Їх вивчення займаються вчені багатьох республік, зокрема і Української РСР.

Праці з методології суспільного пізнання, видруковані в Українській РСР за період з 1975 по 1980 рік, можна згрупувати відповідно до таких основних аспектів: вивчення специфіки, структури і функцій методології соціального пізнання, визначення її місця в усій системі методологічного знання, з'ясування особливостей історичного матеріалізму як загальної методології соціального пізнання, розробка типології форм соціального знання, аналіз ролі та місця історичного матеріалізму в структурі науково-соціологічного знання. Важливе місце посідають дослідження проблем соціальної зумовленості пізнання, дальшого зміцнення зв'язку суспільної науки з практикою комуністичного будівництва, у тому числі питань взаємозв'язку соціальної науки і науково-технічного прогресу, піднесення ролі марксистсько-ленінського суспільствознавства в розв'язанні завдань комуністичного виховання, з'ясування ролі категорії «суспільно-історична практика» і її значення як основи органічного зв'язку всіх суспільних наук; аналізу функцій суспільної науки у практиці соціальних передбачень, дальшій розробці теоретичних основ наукового управління зрілим соціалістичним суспільством, вивченні методологічних проблем функціонування і розвитку соціалістичного способу життя.

Осмилення соціальних проблем має велике значення для успішної реалізації програми дальшого розгортання комуністичного будівництва, накресленої XXVI з'їздом КПРС.

Соціальне пізнання досліджується вченими республік як складна органічна єдність ряду процесів і компонентів. Це не лише система принципів, прийомів, методів і процедур та вчення про неї, а й теоретичне узагальнення закономірностей соціальної реальності, яке є істотною детермінантою процесів розвитку соціального пізнання.

Загальною методологією пізнання і перетворення соціальної дійсності виступає історичний матеріалізм як загально-соціологічна, соціально-філософська теорія, як наука про всезагальні закони будови, функціонування і розвитку людського суспільства. Методологічна роль історичного матеріалізму аналізується в багатьох працях радянських філософів та соціологів. Комплексне її дослідження здійснюється, зокрема, співробітниками відділу історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР із залученням спеціалістів з наукових центрів Радянської України, з інших республік СРСР, учених з країн соціалістичної співдружності. Вони об'єднали свої зусилля для реалізації широкої науково-дослідницької програми «Історичний матеріалізм як теорія соціального пізнання і дії». Чотири колективні монографії зазначеного циклу, що вийшли друком у період з 1977 по 1980 роки, охоплюють найважливіші сфери і форми вияв-

Горак Г. І. Суспільні науки: особливості, генезис, структура.— К., 1977, 196 с.; Даниелян М. С. Гносеологический анализ общесоциологической теории. Ереван, 1979 275 с.; Жуков Е. М. Очерки методологии истории. М., 1980, 246 с.; Караваев Г. Г. Исторический материализм — метод познания общественных явлений. М., 1973, 135 с.; Категории исторического материализма.— М., 1980, 351 с.; Категории исторического материализма в их взаимосвязи.— Свердловск, 1978, 160 с.; Категории социальной диалектики. Минск, 1978, 199 с.; Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Важнейшие аспекты методологии социально-философского исследования.— Вopr. философии, 1980, № 7, с. 116—129; Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история. Проблемы теории исторического процесса. М., 1981, 287 с.; Косолапов В. В. Методология и логика исторического процесса. К., 1977, 382 с.; Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма. К., 1972, 371 с.; Ленинская теория отражения и современная наука. Т. 3. Теория отражения и обществознание. София, 1973, 370 с.; Методологические проблемы обществознания. К., 1980, 247 с.; Методологические проблемы общественных наук. М., 1979, 472 с.; Методологические проблемы социального предвидения. К., 1977, 347 с.; Плетников Ю. К. Специфика законов развития социалистического общества.— Вopr. философии, 1980, № 2, с. 16—27; Руткевич М. Н. Диалектика и социология. М., 1980, 356 с.; Социальное познание и социальное управление. К., 1979, 371 с.; Стефанов Н. С. Общественные науки и социальная технология. М., 1976, 251 с.; Уледов А. К. Духовная жизнь общества. М., 1980, 271 с.; Шершунов А. Д. Категории исторического материализма и их взаимосвязи. М., 1975, 78 с. та ін.

лення методологічної функції історичного матеріалізму: проблеми методології соціального передбачення та прогнозування суспільних явищ, методологічний аналіз взаємозв'язку соціального пізнання і соціального управління, роль загальносоціологічної теорії в дослідженні та вдосконаленні свідомої організації життєдіяльності розвинутого соціалістичного суспільства.

Метою дослідження було глибоке і всебічне вивчення методологічної ролі історичного матеріалізму в єдності її теоретичного і практичного аспектів. При цьому розв'язувалось фундаментальне наукове завдання: з'ясувати специфіку руху нового соціального знання із сфери теорії у суспільну практику, від наукового передбачення, прогнозування і планування до вдосконалення свідомої організації всього суспільного життя і управління ним, до реалізації програм і планів економічного та соціального розвитку⁸. Водночас важливо було не просто проаналізувати всі ланки системи «суспільне пізнання — соціальна дія» за умов зрілого соціалізму, а розробити і глибший, методологічний шар проблем, визначити орієнтири ефективного дослідницького пошуку, з'ясувати специфіку розвитку і творчого застосування історичного матеріалізму як системи принципів і процедур формування та використання методів суспільного пізнання і перетворення соціальної дійсності.

Зазначений дослідницький цикл посів центральне місце у програмі наукових робіт в галузі методології соціального пізнання, що здійснювалися у республіці в 1976—1980 роках.

Дослідження історичного матеріалізму як теорії соціального пізнання і дії дозволило ґрунтовно розглянути низку фундаментальних проблем загальної методології суспільного пізнання, розкрити важливі методологічні проблеми спеціальних суспільних наук.

У цих працях аналізується методологічна роль історичного матеріалізму у створенні та реалізації соціальних прогнозів, програм і планів, вивчаються особливості передбачення і прогнозування суспільних процесів, доводиться необхідність комплексного підходу до розробки перспектив розвитку зрілого соціалістичного суспільства, аналізуються функції соціального передбачення, його виховна і організуюча роль, розглядаються проблеми відповідальності за майбутнє⁹.

Досліджуючи теоретичні основи передбачення і прогнозування у працях основоположників марксизму-ленінізму, вчені з'ясовують основні напрями досліджень в галузі наукового соціального прогнозування, специфіку, структуру і категоріальний апарат соціального прогнозування, його інформаційні передумови, шляхи і засоби підвищення надійності соціальних прогнозів, їх точності, специфіку використання соціальних показників у процесі прогнозування, вплив науково обґрунтованих прогнозів на піднесення трудової активності мас. Аргументованій критиці піддано сучасні доктрини буржуазної футурології, переконаливо показано їх реакційний характер і апологетичну функцію, їх антинаукову волюнтаристичну сутність¹⁰.

Взаємозв'язок соціального пізнання та суспільної практики за умов зрілого соціалізму з'ясується і в ході загальносоціологічного аналізу ролі історичного матеріалізму в удосконаленні наукового управління суспільством. При цьому досліджується соціально-перетворюючий вплив марксистсько-ленінської філософії на вдосконалення механізмів управління, особливості наукового пізнання ідеологічних явищ та використання його результатів у діяльності марксистсько-ленінських партій. Вчені аналізують специфіку вивчення і оптимізації механізмів управління суспільними процесами за соціалізму, роль соціального пізнання як основи планування розвитку суспільства, значення ціннісного пізнання як регулятивного фактора соціальної діяльності, роль соціальної оцінки в управлінні суспільними процесами. В монографії розкриваються методоло-

⁸ Див. праці: Методологические проблемы социального предвидения; Вопросы социального прогнозирования; Сознательная организация общественной жизни в условиях развитого социализма.

⁹ Див.: Методологические проблемы социального предвидения.

¹⁰ Див.: Вопросы прогнозирования общественных явлений.

гічні особливості вивчення і оптимізації систем інформаційного забезпечення сфери управління, своєрідність дослідження і функціонування соціальної комунікації¹¹.

Згадана проблема досить плідно досліджується і в плані, що органічно доповнює загальносоціологічне вивчення проблем управління соціалістичним суспільством, тобто в аспекті вдосконалення свідомої організації суспільного життя в умовах розвинутого соціалізму¹². Це перша у нашій літературі фундаментальна колективна праця, присвячена загальносоціологічному аналізу особливостей становлення і вдосконалення свідомої організації суспільства — істотної характеристики комуністичної формації.

Вивчаючи процес втілення в життєдіяльності нашого суспільства програмного положення КПРС про те, що за соціалізму «стихийний економічний розвиток поступився місцем свідомій організації виробництва і всього суспільного життя»¹³, вчені аналізують співвідношення стихійного і свідомого за умов зрілого соціалізму, досліджують організаційні відносини, показуючи закономірний характер планоірності і вдосконалення соціальної структури нового суспільства, підвищення організованості, ідейності і свідомості трудящих, що відбувається внаслідок керівного впливу політики Комуністичної партії. Історичні досягнення реального соціалізму в галузі соціального управління і організації суспільного життя свідчать про повну неспроможність буржуазних соціологічних концепцій, що у спотвореному вигляді зображують процес свідомої організації суспільного життя за соціалізму.

Дослідження групи проблем, пов'язаних з пізнанням і вдосконаленням організації і управління соціалістичним суспільством, у працях циклу «Історичний матеріалізм як теорія соціального пізнання і дії» здійснюється як загальносоціологічний аналіз проблем дальшого вдосконалення і ефективного використання складного механізму дії законів функціонування і розвитку суспільства, оптимізації і раціонального застосування управлінських механізмів. Автори зазначають, що свідомо організоване суспільне життя — це продукт тривалого історичного розвитку людства, вона притаманна лише комуністичній формації і характеризує спосіб соціального розвитку, слугує загальним критерієм активної діяльності людини і суспільства за соціалізму. Як атрибутивна риса комуністичної формації, наголошують дослідники¹⁴, свідомо організоване суспільне життя є вищою історичною формою функціонування і розвитку суспільства, характерною ознакою якої виступає керівний вплив соціальних інститутів на суспільні структури і процеси на основі: 1) наукового знання; 2) спільного для всього суспільства плану; 3) соціальної самодіяльності народних мас. Співвідносячи становлення і розвиток організації за соціалізму з такими загальносоціологічними характеристиками, як стихійність і свідомість, визначають організаційні відносини як тип суспільних відносин, специфічний не за сферою суспільного життя, а за формою (способом) функціонування всієї суспільної системи. Виходячи з цього, дослідники розглядають організаційні відносини і як особливий різів виробничих, соціальних, політичних, ідеологічних та інших суспільних відносин. Такий підхід є, з нашого погляду, кроком вперед порівняно з поширеним в нашій фаховій літературі визначенням організаційних відносин як різновиду управлінських.

Організаційні відносини зумовлені іншими типами суспільних відносин, насамперед виробничими відносинами. Останні становлять найглибшу, визначальну основу формування, функціонування і розвитку організаційних відносин.

Організаційні відносини слугують каркасом управлінської діяльності керівних сил соціалістичного суспільства, трудящих, які беруть участь в управлінні. Вони є разом з тим тією соціальною «інфраструктурою», яка визначає дислокацію і рух інформаційних потоків у суспільстві, інтенсивність і спрямованість інформаційного обміну (соціальної комунікації) — спрямованість, яка детермінується в кінцевому підсумку класо-

¹¹ Див.: Социальное познание и социальное управление.

¹² Див.: Сознательная организация общественной жизни в условиях развитого социализма. К., 1980, с. 130.

¹³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, с. 103.

¹⁴ Див.: Куденко В. І. Свідомо організоване життя життєдіяльності розвинутого соціалістичного суспільства.— Філософська думка, 1980, № 4, с. 22.

вими інтересами, співвідношенням політичних сил, класовим характером політичної влади в сучасному суспільстві.

Дослідження методологічних аспектів теорії соціальної комунікації, загальносоціологічний аналіз її генезису та загальних закономірностей функціонування, вивчення специфіки різних її форм і видів стали полем для продуктивного наукового пошуку у галузі соціального пізнання¹⁵. Останнє розглядається тут не тільки як продукт соціального відображення, а й, передусім, як атрибут соціальної практики: суспільної взаємодії, організації і управління, діяльності і спілкування. Подібний підхід дає можливість проаналізувати основні соціальні чинники розвитку комунікації, показати, що в класовому суспільстві вона стає одним із засобів ідеологічної боротьби, а спрямованість і характер виявлення її регулятивної функції визначається класовими інтересами і цілями. Проблеми розвитку і вдосконалення соціальної комунікації, використання її як ефективного інструмента соціального пізнання і соціальної дії, як одного із засобів прискорення темпів суспільного розвитку за соціалізму, розглядаються вченими у тісному зв'язку з аналізом інших засобів такого роду — науковим управлінням, свідомою організацією, зміцненням соціалістичної дисципліни тощо.

Увесь комплекс цих досліджень має кілька методологічних аспектів, у яких немовби фокусується методологічна сутність проблематики соціального пізнання. Один з них — постановка й реалізація соціальних завдань¹⁶.

Підсумком концептуального аналізу малодослідженого питання про сутність соціального завдання, механізми його виникнення й розв'язання, методологічну роль і місце категорії «соціальне завдання» серед інших понять історичного матеріалізму є висновок про те, що назріле соціальне завдання є специфічною формою існування і вираження історичної необхідності, що найважливішою свідомою формою вираження завдання є мета. Соціальне завдання, визначає В. І. Куценко, — це поняття, що відображає необхідність для суб'єкта (суспільства, соціальної спільноти, особи) здійснити в майбутньому певну діяльність¹⁷. Таке визначення слугує базовим для дослідження питання про соціальну проблемну ситуацію, для класифікації соціальних завдань, визначення доцільних способів їх свідомого розв'язання за соціалізму. Однією з історичних переваг соціалізму є свідомо поставлена і розв'язання соціальних завдань в масштабі всього суспільства, переважання свідомого начала над стихійністю, цілеспрямований і планомірний розвиток.

Позитивна розробка проблем органічно поєднувалася дослідниками з критичним аналізом сучасних буржуазних соціологічних доктрин, що трактують стихійність та свідомість у суспільному розвитку як нерозв'язну антиномію і метафізично абсолютизують кожну із них. Хибність подібних поглядів зумовлена методологічною неспроможністю буржуазної соціології, що заперечує можливість єдності суспільного пізнання та соціальної дії. Апологетичність такого заперечення очевидна: зазначена єдність реалізується лише у процесі революційної перебудови суспільства, побудови соціалізму та комунізму, а саме аналізу дії намагаються уникнути буржуазні теоретики¹⁸. Досліджуючи «футурологічний образ майбутнього», вони фетишизують науково-технічний прогрес, твердять про переростання капіталізму в якусь «нову соціальну структуру», що нібито стає можливим завдяки «потенціальним перспективам» соціального регулювання за капіталізму. Проте, як доводить практика, таке, капіталістичне, регулювання насправді немає нічого спільного з науковим підходом до завдань суспільного розвитку, створюючи передумови для наукоподібного волюнтаризму.

¹⁵ Див.: Прилюк Ю. Д. Регулятивна функція соціальної комунікації. К., 1976, 160 с.

¹⁶ Див.: Куценко В. І. Социальная задача как категория исторического материализма, с. 22.

¹⁷ Див.: там же, с. 4—5.

¹⁸ Див.: Танчер В. В. Футурологічний образ майбутнього.— Філософська думка, 1976, № 4, с. 58—68; Танчер В. В. Класові функції буржуазного соціального критичизму.— Філософська думка, 1978, № 1, с. 93—103; Танчер В. В. Дилема свідомого і стихійного в сучасній буржуазній соціології.— Філософська думка, 1980, № 2, с. 121—130.

Справді наукові, високоефективні механізми, форми і засоби організації і управління можливі лише у суспільстві реального соціалізму, оскільки вони закладаються вже у самому фундаменті нашого суспільства — в організації його економічного життя, всієї суспільної праці, в характері соціально-класових відносин і могутньому ідейно-виховному забезпеченні. У пізнанні та вдосконаленні всіх цих факторів в життєдіяльності та розвитку нового, соціалістичного суспільства набуває нині дедалі більшого значення розробка методологічних проблем.

Скажімо, розвиток соціально-класової структури, суспільних відносин тісно пов'язаний за соціалізму з «соціальним переміщенням» та «соціальною мобільністю» людей. Ця сторона питання досі вивчалася недостатньо, нині ж учені Радянської України приділяють їй значну увагу. Наприклад, у монографії та статтях М. М. Мокляка зазначена проблема аналізується і в аспекті загальносоціологічної теорії, і з погляду даних прикладних соціологічних досліджень. Це дало змогу авторові уникнути того прямолінійного тлумачення явищ соціальної мобільності та соціально-професійних переміщень, яке часом трапляється в працях даної теми, вдало поєднати концептуальний аналіз складного процесу соціальної мобільності з використанням результатів прикладних досліджень, які підтверджують теоретичні висновки. Такий підхід є продуктивним і тому, що цінність явищ соціальної мобільності, соціально-професійних переміщень, їх позитивну чи негативну роль потрібно визначати не лише щодо інтересів чи потреб, скажімо, підприємства або регіону, а насамперед щодо загальнодержавних потреб, інтересів та цілей¹⁹.

Враховання суспільних, групових та особистих потреб, їх взаємозв'язку, турбота про постійне вдосконалення структури цих потреб є одним із найважливіших завдань соціалістичної суспільної організації і соціального управління.

Науково прогнозувати і планувати — це означає вміти виявити потреби, — як ті, що вже визначилися, так і ті, що лише вириваються, — а також оцінити і субординувати їх. Правильне розуміння методологічних основ вивчення потреб є передумовою розв'язання дуже складного соціального завдання — здійснити співвідношення потреб, з'ясувати особливості їх структури, а без цього неможливо побудувати науково обгрунтовану цільову програму їх задоволення²⁰. Важливість дослідження цієї проблеми відзначалася на XXVI з'їзді КПРС. Учені-суспільствознавці Української РСР здійснили велику роботу в цьому напрямі.

За умов зрілого соціалістичного суспільства КПРС надає особливо великого значення успішному розв'язанню складного комплексу питань комуністичного виховання.

Протягом минулого п'ятиріччя проблеми виховання нової людини, зміцнення активної життєвої позиції, формування наукового світогляду, високої духовної культури і соціальної активності вивчалися вченими в таких основних напрямках: вдосконалення соціалістичного способу життя, дальше поліпшення організації справи комуністичного виховання трудящих, піднесення ефективності ідеологічної підтримки соціальних програм і планів, що створюються і реалізуються в нашій країні під керівництвом Комуністичної партії. Велика увага приділялась методологічній розробці питань, пов'язаних із зазначеними напрямками. Так, наприклад, виявилася вся складність з'ясування методологічних критеріїв виділення і дослідження способу життя, методологічних функцій даної категорії, що зумовило велику кількість неоднозначних трактувань, уточнень та

¹⁹ Див.: Мокляк Н. Н. Социально-профессиональные перемещения на социалистическом предприятии. К., 1977, 143 с.; Мокляк М. М. Зближення класів і соціальних груп як характерна риса соціалістичного способу життя — Філософська думка, 1976, № 1, с. 9—18; Мокляк М. М. Закономірності переростання соціалістичних суспільних відносин в комуністичні — В кн.: Діалектика переростання соціалізму в комунізм, К., с. 69—90.

²⁰ Див.: Мазур В. Н. Изучение потребностей общества — условие предвидения и планирования. — В кн.: Методологические проблемы социального предвидения. Киев., 1977, с. 98—134; Мазур В. М. Соціальний побут та його розвиток. К., 1976, 131 с.; Мазур В. М. Вплив НТР на взаємодію сфер праці й побуту. — В кн.: Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. К., 1976, с. 254—266; Тарасенко В. І. Піднесення і зростаюче задоволення потреб людини. — Філософська думка, 1978, № 1, с. 3—15.

доповнень. В результаті дискусій та обговорень вчені дійшли висновку, що оптимальним для реалізації цілей загальносоціологічного дослідження є визначення зазначеної категорії через поняття «спосіб життєдіяльності». Це дозволяє не тільки використати в ході аналізу способу життя весь нагромаджений досвід теоретичної роботи над проблематикою діяльності, соціальної активності тощо, а й ефективно застосувати універсальне операціональне поняття «спосіб». Останнє поєднує функціональний і структурний компоненти діяльності, а його адекватне застосування дозволяє гармонійно пов'язати логічний та історичний аспекти аналізу людської життєдіяльності²¹.

Завдяки цьому з'являється можливість повніше і послідовніше реалізувати комплексний підхід до розв'язання питань формування нової людини, гармонійно поєднати загальносоціологічний аналіз питань з тим же «зрізми» їх розгляду, які належать до компетенції наукового комунізму, політичної економії, спеціальних суспільних наук — соціальної психології, педагогіки та ін. В галузі марксистсько-ленінської соціології, процес формування нової людини теж можна розглядати в системі взаємодоповняльних аспектів, на різних рівнях дослідження: на рівні загальної соціології (історичний матеріалізм), спеціальних соціологічних теорій і на рівні прикладних соціологічних досліджень. Загальносоціологічний підхід орієнтує на розгляд формування нової людини як соціально-історичного процесу і як закону суспільного розвитку; спеціально-соціологічний — на вивчення виховного впливу всіх компонентів соціалістичного способу життя як взаємодії «власне виховних» чинників (ідеологічна робота, освіта, мистецтво тощо) та всіх інших, які безпосередньо не пов'язані з вихованням (наприклад організація суспільної праці та колективної діяльності поза виробництвом, організація розподілу і споживання у суспільстві тощо), але відчутно впливають на виховний процес у масштабах всього суспільства²². І нарешті, на рівні прикладних (конкретно-соціологічних) досліджень всі вищезгадані чинники ще більше конкретизуються, викладаються «мовою» операціональних визначень, а їх взаємодія оцінюється вже не тільки якісно, а й кількісно.

Увесь цей комплекс розробок тісно пов'язаний з дослідженнями, що з'ясовують шляхи зміцнення структури і вдосконалення дії системи ідеологічних установ зрілого соціалістичного суспільства. Ідеологічний процес виступає як двоєдиний процес створення і поширення ідей, теорій та концепцій, як процес політичного виховання мас, а також як аналог моделі «соціальне пізнання — соціальна дія» у сфері суспільної свідомості, у духовному світі людини. Ці три методологічні зрізи дозволяють у ряді випадків по-новому розглянути соціальну роль марксистсько-ленінської ідеології як системи соціального наукового знання у боротьбі робітничого класу, всіх трудящих за побудову комунізму. Водночас гостра політична спрямованість ідеології дає підстави для внутрішнього методологічного членування ідеології як об'єкта дослідження і виділення, зокрема, такого її різновиду, як політична ідеологія²³.

Ідеологічні явища тісно пов'язані з таким соціальним феноменом, як громадська думка, необхідність дослідження якої відзначалася в матеріалах XXV і XXVI з'їздів КПРС. В республіці вже з'явилися окремі публікації з даної теми²⁴. Але таке склад-

²¹ Див.: Куценко В. І. Спосіб життя як загальносоціологічна категорія.— Філософська думка, 1975, № 5, с. 14—23; Куценко В. І. Філософсько-соціологічне содержание категории образа жизни.— В кн.: Социалистический образ жизни и всестороннее развитие личности. К., 1980, с. 13—32.

²² Див.: Прилюк Ю. Д. Духовний світ будівника комунізму. К., 1976, 48 с.; Прилюк Ю. Д. Основні закономірності формування свідомості будівника комунізму.— В кн.: Діалектика переростання соціалізму в комунізм, с. 127—152; Шульга М. О. Розвиток соціалістичного способу життя особи.— Філософська думка, 1980, № 5, с. 12—23.

²³ Див.: Михальченко Н. И. Коммунистическая идеология и деятельность масс. Киев., 1976. 192 с.; Актуальные проблемы идеологической борьбы на современном этапе. К., 1980. 225 с.

²⁴ Див.: Безвершук Ж.А. Организующая роль общественного мнения в формировании нового человека.— В кн.: Сознательная организация общественной жизни в условиях развитого социализма, с. 299—318.

не явище, як громадська думка за умов зрілого соціалізму, потребує значно більшої уваги. Мають бути визначені методологічні орієнтири, чітко скоординовані дії у рамках єдиної цільової програми, розрахованої на кілька років. Крім того, це має супроводитися прискоренням просуванням в розробці тем, суміжних із даною.

Серед них важливе місце посідає актуальна проблема вдосконалення і доцільного, ефективного використання наявних механізмів соціального управління та організації, створення нових, дальшої гармонізації суспільних та особистих потреб, інтересів і цілей.

У зв'язку з цим зростає теоретична і практична значущість наукового вивчення проблем соціальної відповідальності, дисципліни та ін. Вчені Радянської України здійснюють досить інтенсивний пошук у зазначеній галузі. Досліджується загальносоціологічний зміст категорії «соціальна відповідальність», яка є історично характеристикою механізму дії законів соціального розвитку за соціалізму²⁵. Методологічний аналіз проблем соціальної відповідальності уможливорює і конкретизацію розуміння природи і особливостей здійснення соціально-історичної необхідності. У цьому плані має сенс і постановка питання про об'єктивну зумовленість соціальної відповідальності, оскільки остання фіксує специфічні характерні риси суопільних відносин, відносин, що виникають у процесі суспільно значущої діяльності класів, партій, осіб, і детермінується цими рисами. За такого підходу з'являється можливість чітко з'ясувати специфіку взаємозв'язків категорії «соціальна відповідальність» з іншими категоріями історичного матеріалізму, такими як «історична необхідність», «свобода», «потреба», «інтерес», «соціальне завдання» тощо. Відповідно зростає і актуальність методологічного і теоретичного дослідження соціалістичної дисципліни, що є одним із найважливіших чинників свідомої організації суспільного життя за соціалізму, опецифічною формою соціального зв'язку, вираженням єдності волі та дії, об'єктивної потреби у дотриманні соціального порядку²⁶. Розглядаючи методологічні вимоги наукового дослідження проблем генезису, специфіки, основних форм і функцій суспільної дисципліни, дослідники наголошують на ролі системного підходу, необхідності гармонійного поєднання аналізу, орієнтованого на розкриття особливостей розвитку і зміни конкретно-історичних типів суспільної дисципліни і з'ясування зв'язків основних різновидів соціалістичної дисципліни як нового, вищого типу суспільної дисципліни, який відзначається багатством форм і різноманітністю функцій, є свідомою і добровільною дисципліною вільних людей праці.

Вивчення соціальних функцій діяльності марксистсько-ленінської партії за умов зрілого соціалізму закономірно посідає одне із цільних місць у дослідженнях з методології соціального пізнання, що здійснюються в УРСР²⁷. Різнобічний позитивний вплив Комуністичної партії на життєдіяльність і розвиток зрілого соціалістичного суспільства розглядається як з точки зору потреб суспільної практики, соціальної дії, так і в плані стимулювання соціального пізнання, розвитку суспільної теорії.

У дослідженнях філософів республіки дедалі більша увага приділяється питанням партійності соціального пізнання як специфічній формі виявлення його зв'язку з суспільною практикою. Конкретизується важливе марксистсько-ленінське положення про необхідність класового, партійного підходу до суспільних теорій, ідей та концепцій. Розв'язання цих питань — необхідна передумова оптимізації функціонування соціальних інститутів нашого суспільства, впровадження досягнень соціального пізнання у практику комуністичного будівництва, виховання нової, гармонійної людини. Зазначимо, однак, що спеціальних монографій, в яких з'ясувалася б методологічна роль принципу партійності у соціальному пізнанні, розроблялися б методологічні основи наукового до-

²⁵ Див.: Рутковський Б. О. Відповідальність як соціологічна категорія.— Філософська думка, 1979, № 2, с. 80—89; Рутковський Б. О. Будівництво комунізму та зростання керівної ролі КПРС.— Філосо. думка, 1981, № 1, с. 16—27.

²⁶ Див.: Бойченко І. В., Хвиль М. М. Соціальна дисципліна як фактор свідомої історичної творчості мас.— Філосо. думка, 1980, № 3, с. 3—12.

²⁷ Див.: Направляющая и организующая роль политики марксистско-ленинской партии.— В кн.: Сознательная организация общественной жизни в условиях развитого социализма, с. 84—123.

слідження проблем політики, політичної ідеології, політичної культури тощо, у республіці ще замало.

Висвітлюється також методологічне значення класового підходу до аналізу суспільних явищ, методологічні і світоглядні проблеми комуністичного виховання, формування нової людини в системі соціалістичного способу життя²⁸. Проаналізовано особливості морального та правового регулювання, зв'язок практики з формуванням та утвердженням науково обгрунтованих норм моралі та права у житті соціалістичного суспільства. У працях В. Ф. Безпальчого розглянуто роль соціалістичної праці в утвердженні марксистсько-ленінського світогляду, докладно розроблено положення про несумісність соціалістичної праці та релігії²⁹. Значно менше досліджувалися питання про вплив соціалістичної праці на функціонування і розвиток інших форм суспільної свідомості — моралі, права, політики тощо. Ці актуальні проблеми ще чекають на розв'язання.

Нині дедалі актуальнішою стає потреба у методологічному дослідженні особливостей розвитку та пізнавальних можливостей кожної із спеціальних соціальних наук. І це глибоко закономірно. Адже однією з неодмінних передумов успішної реалізації усього комплексу завдань, що постають перед суспільством на етапі зрілого соціалізму, є творче збагачення і ефективне використання багатого арсеналу форм, методів і засобів соціального пізнання, притаманних усім галузям марксистсько-ленінського суспільствознавства. У зв'язку з цим у нашій фаховій літературі актуалізується, зокрема, розробка типології форм соціального знання.

У працях з типології форм соціального знання, опублікованих за останні роки у республіці, обгрунтовується підхід, за яким побудова типології форм соціального знання здійснюється за допомогою поєднання діахронічного (орієнтованого на дослідження специфіки розвитку і зміни конкретно-історичних типів знання) і синхронічного (його завданням є з'ясування особливостей і зв'язків форм знання, що існують одночасно) аспектів аналізу³⁰. Досліджуючи структуру марксистсько-ленінського суспільствознавства, яке є вищим ступенем розвитку соціального пізнання і характеризується багатством форм соціального знання, дослідники виділяють як основні форми (типи), притаманні марксистсько-ленінському суспільствознавству, — наукове та позанукове соціальне знання³¹. Кожний із зазначених типів і собі підрозділяється на підтипи. Підтипами наукового соціального знання є, наприклад, філософське та спеціальнонаукове, соціологічне, емпіричне і теоретичне, гуманітарне знання і таке соціальне знання, яке виникло внаслідок складних інтеграційних процесів на стику сучасних суспільствознавства, природознавства і технікознавства. Підтипами ж позанукового соціального знання виступають буденно-практичне соціальне знання та соціальне знання, що функціонує і розвивається в межах різних форм суспільної свідомості — зокрема таких, як естетична, моральна, правова та політична свідомість, хоча зміст цих форм не вичерпується, звичайно, лише позануковим знанням.

У філософсько-соціологічній літературі, виданій в республіці за минулу п'ятирічку, детально вивчено питання про специфіку філософського знання, філософської наукової теорії та її структури. Значно менше досліджено особливості соціологічного, емпіричного і теоретичного знання, специфіку соціальної теорії в спеціальних соціальних науках, а також у тих науках, за якими традиційно закріпилася назва гуманітарних, — в історії, естетиці, етиці, педагогіці та ін. Спеціального типологічного розгляду потребує і те соціальне знання, що виникає на стику суспільствознавства, природознавства і технікознавства в умовах НТР. Бракує праць, в яких аналізується характер зв'язку

²⁸ Див.: Головаха І. П. Принцип класового аналізу суспільних явищ: теорія і практика. К., 1979. 48 с.; Социалистический образ жизни и проблемы воспитания личности. К., 1979. 303 с.

²⁹ Безпальчий В. Ф. Праця та релігія. К., 1980. 206 с.; Безпальчий В. Ф. Людина і праця. К., 1976. 157 с.

³⁰ Див.: Бойченко І. В. Типологія форм соціального знання. — Філософська думка, 1980, № 1, с. 58—70.

³¹ Див.: Там же; а також: Горак А. И. Типологія форм соціального знання. — В кн.: Методологические проблемы обществознания. К., 1980, с. 56—84.

теорій гуманітарних наук з різними рівнями соціального пізнання і суспільно-історичної практики. Певною мірою ця прогалина заповнюється завдяки розробкам, здійсненим Г. І. Горак³². Автор розглядає, зокрема, форми суспільної свідомості як ступінь пізнання, що передує суспільним наукам і відображає загальні принципи людського співжиття, духовні механізми регулювання класових відносин, емоційний досвід попередніх поколінь, досвід осмислення людством світу і власного існування. Тут здійснюється коректний перехід від методологічного аналізу специфіки наукових суспільних теорій через форми суспільної свідомості до з'ясування особливостей різноманітних форм суспільно-історичної практики. Зазначимо, що праці Г. І. Горак є однією з перших у республіці спроб проаналізувати складний механізм співвідношення різних форм та аспектів суспільно-історичної практики з тими формами світосприймання, що існують у суспільній свідомості і пізніше «знімаються» у науковому знанні. Значення таких спроб зростає з огляду на ту обставину, що ідеалістичні інтерпретації зазначених механізмів представлені багатьма напрямами сучасної буржуазної філософії та соціології, отже, мають бути піддані критичному методологічному аналізу з позицій марксизму-ленінізму.

Історичний матеріалізм є загальною методологією пізнання не тільки сучасної і майбутньої, а й минулої соціальної дійсності. Проте методологічна роль марксистсько-ленінської філософії, зокрема історичного матеріалізму, щодо історичних досліджень аналізувалася у республіці небагато авторами. В. В. Косолапов приділяє основну увагу з'ясуванню методологічного значення історичного матеріалізму для наукового пізнання історичної реальності, а М. М. Єсипчук і К. Д. Петряев — розробці загальнофілософських і гносеологічних питань історичного дослідження³³. Здійснюючи комплексний підхід до аналізу актуальних методологічних проблем історичної науки, В. В. Косолапов розглядає зміст революційного перевороту, здійсненого основоположниками марксизму-ленінізму у суспільствознавстві, показує значення цього перевороту для створення наукової методології соціального пізнання і, зокрема, методології пізнання історичної реальності, висвітлює питання про роль історичного пізнання для революційно-перетворюючої діяльності робітничого класу і його авангарду — марксистсько-ленінської партії. Він з'ясовує також специфіку і методологічну функцію таких понять, як «історичне знання», «історичний факт», «історичний закон», «історична теорія», «історичне пояснення», аналізує структуру і методи історичного дослідження, розглядає проблему «історик і сучасність».

Динаміка розвитку суспільства зрілого соціалізму, масштабність завдань комуністичного будівництва зумовлюють необхідність дослідження методологічних проблем управління, теоретичних питань вдосконалення і ефективного використання механізмів соціального управління наукою³⁴.

Наша країна першою піднесла планування і організацію розвитку науки як соціального інституту на рівень загальнодержавної діяльності. При цьому сутність соціального управління наукою, як слушно зазначає В. І. Куценко, полягає у визначенні головних напрямів її розвитку, оптимального співвідношення між її різними ланками, ефективних способів формування і розвитку її людського потенціалу. При встановленні та використанні принципів і критеріїв наукового планування велике значення має з'ясування пізнавальної ролі кожної із структурних складових механізму зв'язку «наука — практика»: фундаментальних досліджень (до них належать філософські, ме-

³² Див.: Горак Г. І. Суспільні науки: особливості, генезис, структура. К., 1977; Горак Г. І. Пізнавальне значення форм суспільної свідомості.— Філософська думка, 1973, № 1, с. 17—25; Горак Г. І. Взаимодействие общественных наук — условие социального предвидения. В кн.: Методологические проблемы социального предвидения, с. 58—84.

³³ Див.: Косолапов В. В. Методология и логика исторического исследования. К., 1977; Єсипчук Н. М. Историческая реальность как предмет познания. К., 1978. 143 с.; Петряев К. Д. Вопросы методологии исторической науки. К., 1971. 163 с.

³⁴ Див.: Куценко В. І. Социальная задача как категория исторического материализма. К., 1972, с. 304—330; Куценко В. І. Про наукове управління творчим процесом. К., 1971. 72 с.

тодологічні дослідження проблем спеціальних наук і фундаментальні загальнотеоретичні дослідження, здійснені цими науками); прикладних досліджень конкретних способів практичного застосування результатів фундаментальних досліджень; проектувань, конструкторських розробок, винахідництва і раціоналізаторства у сфері виробництва і, нарешті, масового виробництва³⁵.

Зазначений механізм характеризує передусім зв'язок з практикою природничих і технічних наук, але тією чи тією мірою він може «спрацювувати» і тоді, коли йдеться про досить своєрідну сферу соціального пізнання, що виникла на стику суспільствознавства, природознавства і технікознавства.

Матеріалізація знання, яка відбувається нині в науці, створення нової обчислювальної техніки відкривають широкі перспективи перед застосуванням кількісних методів у пізнанні суспільних явищ. У зв'язку з цим виникає потреба в методологічному аналізі можливостей і меж зазначених методів у галузі соціального пізнання. Перші спроби такого аналізу вже здійснюються, але для розв'язання проблеми потрібна тривала колективна робота дослідників, яка нині лише розпочинається.

Інтенсивний розвиток марксистсько-ленінської соціології, піднесення ролі соціологічного знання, широке розгортання соціологічних досліджень у нашій країні ставлять на порядок денний вивчення методологічних проблем соціологічної науки. Значимо, що в республіці здійснюється велика дослідницька робота в цій галузі. Проаналізовано місце і роль методології соціологічного пізнання у структурі методології сучасного пізнання загалом, методологічні проблеми дослідження структури наукового соціологічного знання, методологічні функції марксистсько-ленінської соціології, методологічні питання історичного формування принципів та методів прикладних соціологічних досліджень, методологічні проблеми прикладних соціологічних досліджень життєдіяльності зрілого соціалістичного суспільства³⁶.

До важливих теоретико-методологічних питань соціального пізнання належать проблеми наукової критики методологічних основ сучасної буржуазної соціальної філософії та соціології, розкриття їх наукової неспроможності, реакційного характеру, їх ідеалістичної сутності та буржуазно-класової природи. Серед публікацій з цієї проблематики — праці В. В. Танчера, в яких з'ясовується ідеологічна сутність соціальних пророцтв буржуазних теоретиків, розкривається дрібнобуржуазний характер їхнього світогляду, доводяться абстрактність здійснюваної ними «критики» капіталістичної системи, утопізм і безальтернативність їхніх соціальних програм, ненауковість застосованої ними методології. Класовий зміст цих концепцій, відзначає автор, «ліво»-радикальні соціологи намагаються приховати за псевдомарксистською фразеологією. Він показує також методологічну безперспективність й ідеологічну реакційність натуралістичного об'єктивізму та феноменологічного суб'єктивізму, дає критичний аналіз буржуазних концепцій соціального регулювання, маніпулятивних тенденцій в управлінській стратегії капіталу, ідей «соціальної інженерії» та «соціального контролю», розкриває антинауковість принципів тлумачення соціальної діяльності, відносин особи і суспільства у працях таких відомих буржуазних теоретиків, як Т. Парсонс, К. Поппер, Д. Белл, Дж. Гелбрейт, П. Дракер, П. Блау та інші. У циклі з п'яти статей, видрукованих у журналі «Соціалістична культура» за 1978—1980 роки, Д. І. Видрін сха-

³⁵ Див.: Куценко В. І. Социальная задача как категория исторического материализма. с. 319—321.

³⁶ Див.: Горак А. И. Структура методологии общественнонаучного познания (уровни, направления) — В кн.: Проблемы философии. Киев, 1977, вып. 40, с. 16—25; Захарченко М. В. Некоторые особенности структуры методологии социального познания. — Там же, с. 40—45; Бойченко И. В. Структура марксистско-ленинской социологической науки как объект исследования. — Філосо. думка, 1978, № 6 с. 32—44; Якуба Е. А. Методологические функции марксистско-ленинской социологии. — Проблемы философии, вып. 40, с. 3—8; Захарченко М. В. Некоторые особенности формирования принципов и методов эмпирического исследования социальных явлений. — В кн.: Методологические проблемы обществознания, с. 85—119; Гончаренко М. И. Методологические проблемы конкретно-социологических исследований. — Там же, с. 119—142.

рактизував соціально-класові та ідеологічні функції «масової культури» у розвинутих капіталістичних країнах, простежив тенденцію посилення ідеологічної ролі сучасних концепцій «масової культури», покликаних виправдати підміну справжніх цінностей культури ерзацами, що використовуються для затушковування і пом'якшення класових суперечностей, є засобом маніпулювання свідомістю і поведінкою мас, інструментом пропаганди буржуазного способу життя.

Важливі аспекти методології соціального пізнання, методологічні функції історичного матеріалізму, його окремих принципів, законів і категорій розглядалися також у дослідженнях М. Г. Кириченка (Київ), І. М. Попової (Одеса), О. О. Якуби, Ю. Ф. Бухалова, О. О. Мамалуя, Б. О. Ярочкіна, А. П. Карманова (Харків), С. П. Марценюка (Чернігів), І. Я. Кривенка (Жданов), М. А. Рижка (Ужгород), Ю. Ф. Сафонова (Севастополь), Н. К. Костяєвої (Київ) та інших суспільствознавців республіки.

Загалом аналіз праць з питань методології соціального пізнання виданих в УРСР останніми роками, свідчить про багатопланове осмислення складного комплексу актуальних методологічних проблем, виникнення оригінальних ідей, створення фундаменту для дальших досліджень у зазначеній галузі.

Гадаємо, що перспективними напрямками цих майбутніх досліджень у галузі методології соціального пізнання можуть бути такі: розробка питань про категорії історичного матеріалізму як вузлові моменти соціального пізнання, про методологічну функцію категоріального апарату історичного матеріалізму, про єдність їх світоглядної і методологічної функцій; з'ясування класової природи загальносоціологічних категорій, їх конкретно-історичного характеру, ролі у процесі здобуття нових знань про суспільство; проблемний системний аналіз законів і принципів матеріалістичного розуміння суспільного розвитку, їх світоглядної, методологічної та евристичної функцій, конкретного механізму зв'язку історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії марксизму-ленінізму зі спеціальними соціологічними теоріями та соціологічними дослідженнями; загальносоціологічне вивчення специфіки і структури суспільних відносин зрілого соціалізму, механізмів планомірного вдосконалення соціальної структури розвинутого соціалістичного суспільства, його соціально-управлінських механізмів; розв'язання методологічних питань наукового комунізму, політичної економії та спеціальних суспільних наук.

*НАУКОВА РАДА АН УРСР
«ПРОБЛЕМИ ДІАЛЕКТИЧНОГО
ТА ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ»,
ВІДДІЛ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ
ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР*

ЗУСТРІЧ З ЧИТАЧАМИ

ВІД РЕДАКЦІЇ. Керуючись рішеннями XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, журнал «Філософська думка» провадить зустрічі і читачькі конференції у Києві та інших вузівських центрах республіки. З цього номера розпочинаємо публікацію їх матеріалів.

Науково-теоретичний журнал — це видання, яке особливо потребує безпосередніх, «живих» контактів з читачами, оскільки воно має менші, порівняно з іншими типами преси, можливості «зворотного» зв'язку, оцінки своєї діяльності через листи, відгуки, анкети, висловлювання масових друкованих органів. Надто ж важливе для нього спілкування з такою широкою, компетентною і заінтересованою аудиторією, як викладачі.

Зустріч редакції журналу «Філософська думка» із слухачами Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, що відбулася 17 квітня 1981 року, дозволила обом сторонам докладно розглянути їх плани щодо розв'язання поставлених XXVI з'їздом КПРС завдань дальшого вдосконалення марксистсько-ленінської освіти, творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії¹.

Покликання журналу бути провідником нового філософського знання, спонукою в його прирощенні може успішно здійснюватися за умови активізації науково-дослідницької діяльності численного загому суспільствознавців, який працює у вищих навчальних закладах. Вихід же вузівських розробок на орбіту новітніх здобутків філософської думки, формування марксистсько-ленінського світогляду у студентської молоді великою мірою залежить від обізнаності із щойно сказаним у науці словом, чому сприяє оперативний характер журнального видання.

Заступник головного редактора журналу В. Г. Табачковський у своєму виступі відзначив, що за десять п'ятирічкю журналом опубліковано близько 400 статей, більш як половина яких присвячена актуальним соціально-політичним проблемам. Редколегія та редакція дбали про забезпечення своєчасного відгуку на визначні події в житті країни: регулярно вміщувалися матеріали про нову Конституцію СРСР, спеціальними номерами було відзначено 110-ту річницю від дня народження В. І. Леніна,

40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною, окремими рубриками виділено статті, присвячені 35-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 40-річчю возз'єднання Буковини з Радянською Україною. Починаючи з четвертого номера за 1980 рік, публікувалися цикли статей під рубрикою «Назустріч XXVI з'їздові КПРС». Її відкрили статті академіка АН УРСР В. І. Шинкарука про особливості ленінського осмислення діалектики соціального процесу і члена-кореспондента АН УРСР В. І. Куценка про свідому організацію життєдіяльності розвинутого соціалістичного суспільства. Нині іде активна робота над матеріалами, пов'язаними з осмисленням теоретичного внеску останнього партійного форуму у скарбниці марксизму-ленізму, з реалізацією його настанов щодо розвитку філософських досліджень.

Оперативно, першою в науковій періодиці, «Філософська думка» розпочала підготовку до 1500-річчя Києва. Рубрика, присвячена цій події, об'єднує не тільки розробки з історії вітчизняної культури і філософії, а, що становить особливість ведення її в журналі, статті з сучасних проблем соціального розвитку Києва. Секретар Київського міського Компартії України Т. В. Главак виступає із статтею «Соціальний портрет сучасного Києва», підготовлені матеріали, що розкривають тенденції розвитку міського способу життя, динаміку трудових ресурсів столиці України у 80-ті роки.

Постійно і цілеспрямовано журнал висвітлює фундаментальні проблеми матеріалістичної діалектики. Тут провідними рубриками є «Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики» та «Методологія наукового пізнання». Тільки протягом 1980 р. ним охоплено кілька десятків статей, більшість яких пов'язана із підготовкою і роботою Всесоюзного симпозиуму «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістичної діалектики» (Київ, 13—15 листопада 1979 р.). Можна сказати, що концентрація уваги на цій тематичній визначила обличчя журналу. Виразно проступають три найважливіші напрями здійснюваних ним публікацій: осмислення діалектики сучасного соціального процесу, зокрема соціалістичного способу життя; розробка світоглядних аспектів діалектики; аналіз питань, що стосу-

¹ Див.: Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 92.

ються органічної єдності світоглядних аспектів філософських досліджень, методологічних проблем суспільних і природничих наук.

Нині журнал активізує зусилля у висвітленні досліджень з філософських проблем теорії культури.

Широка програма публікацій, яку розробляє і реалізує редакція журналу, має за орієнтир завдання, поставлені ХХVІ з'їздом КПРС. Вона вибирає як загальні проблеми розвитку марксистсько-ленінської теорії, так і питання, що стосуються дальшої розробки проблем діалектичного матеріалізму, історичного матеріалізму, наукового комунізму, конкретних соціологічних досліджень, критичних оглядів літератури за цих проблем за минулу п'ятирічку. Гострі соціальні питання, названі серед першорядних у матеріалах ХХVІ з'їзду КПРС, — про якість праці, формування активної життєвої позиції особин, специфіку громадської думки, формування духовних потреб людини, вдосконалення механізму управління економікою, — висвітлювались не тільки з погляду теорії, а у безпосередньому зв'язку з суспільною практикою, її потребами. Підготовлено матеріали, що відображають досвід діяльності консультативно-методологічного пункту на промисловому підприємстві (його створено за ініціативою Інституту філософії АН УРСР), результати дослідження ефективності лекційної пропаганди, аналіз особливостей соціалістичних аграрно-промислових комплексів та ін. Критика, яка прозвучала на ХХVІ з'їзді на адресу авторів філософських «варіацій» на відомі теми, спонукає редакцію до ретельнішого відбору статей, кращої їх організації і активнішої роботи з автором, щоб актуальність публікації неодмінно поєднувалась з глибокою і новизною її змісту. І річ не в тому, щоб уникати сюжетів, які розроблялися в нашій науковій літературі. Оригінальності вже «заявлена» тема набуває за глибокого проникнення у реальні соціальні процеси, за досконального вивчення і осмислення нових значущих фактів. Ретельний відбір фактів, їх адекватний аналіз, а не «ще одне підтвердження» давно зроблених висновків — цього залішає бажати зміст багатьох матеріалів, що надходять до редакції. Тяжіння до такого «ще одного підтвердження», на жаль, долається надто повільно, нерідко навіть у тому разі, коли стаття готується на основі кандидатської або докторської дисертації. Труднощі, які з цим пов'язані, мають спільно переборюватись і журналом, і науково-дослідними підрозділами.

В. О. Шовкопляс (Київський автодорожний інститут), відзначивши позитивний досвід роботи журналу по висвітленню актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії, зауважив, що у статтях часом трапляється «онтологізація» понять. З контексту їх зміст постає як безпосередньо тожтовий самій реальності. Такий недогляд може зашкодити формуванню філософських уявлень саме в тих, хто тільки оволодіває

навіками філософського мислення. Найчастіше сам автор не має на думці такого тлумачення цих понять, і спеціаліст це розуміє, але характер наукової публікації передбачає точність і недвозначність викладу, а не догадливість читача.

Ускладнена, «засушена» мова філософських публікацій уже була предметом критики журналу «Коммунист». На жаль, цей прикрий недолік ще не зжитий. Не завжди турбота про зміст статті, про її проблемність, поєднується з турботою про те, щоб вони були належним чином донесені до читача, не потребували додаткових зусиль для їх «розшифрування», «перекладу» на зрозумілу мову. Гострі, хвилюючі проблеми мають «зачепити за живе» і читача, а це досягається за допомогою прозорого, живого, полемічного викладу їх. Крім того, порушвані журналом питання мають сягати розумної широти, а не відбивати інтерес «звужених» професіоналів. Щоправда, «Філософська думка» прагне «об'ємного», філософського підходу і до конкретики, але його потрібно розвивати і вдосконалювати.

Тут уже йшлося про уникнення «переспівів», додамо ще й про однотипність побудови статей, як часто-густо мають майже однаковий початок і розгортаються за шаблонною схемою.

«Життя» філософській думці надає сміливе вторгнення в ті явища і процеси, що вирішують, як піде наш економічний, соціальний і духовний розвиток, як повернеться доля людства — до війни чи до миру. І тут філософія має взяти на озброєння, осмислити і довести до світоглядних і практичних висновків усе, що сьогодні здобуто іншими науками, особливо ж — економічуче.

В. Я. Олійник (Кременчуцький філіал Харківського політехнічного інституту) відзначив, що журнал здійснює велику і потрібну роботу у поширенні філософських знань, знайомить із дослідженнями широкого кола філософських проблем. На його сторінках регулярно з'являються великі принципові матеріали з серйозних проблем марксистсько-ленінської філософії.

Було підкреслено, що своєчасний відгук на найважливіші суспільно-політичні події в нашій країні діставав форми поглибленого дослідження актуального на сьогодні історичного досвіду, проблем соціально-економічного розвитку розвинутого соціалістичного суспільства, науково-технічної революції та ін. Значна увага приділялась дослідженням історико-філософської тематики. Великий науковий інтерес становлять статті, з якими виступили В. М. Нічик, В. С. Горський, І. В. Бичко, В. С. Дмитриченко та інші.

На сторінках журналу ведеться активна боротьба проти чужих нам ідей, всебічній і компетентній критиці піддаються антимарксистські філософські концепції. При цьому в матеріалах органічно поєднуються партійність і науковість.

Водночас В. Я. Олійник висловив побажання, щоб більше місця діставали матеріа-

ли, присвячені аналізу проблем розвинутого соціалізму, а у зв'язку із 1500-річчям Києва — про духовне життя Київської Русі.

В. В. Чесалин (Кишинівський педагогічний інститут) розповів про відомі йому факти, які засвідчують інтерес до журналу в інших радянських республіках, за кордоном. Він зауважив, що поглиблювати зв'язок з представниками філософської науки за межами України означає не тільки залучати їх до участі у своєму виданні (що, до речі, вигідно вирізняє «Філософську думку», де виступають провідні вчені з Москви, Ленінграда, Казахстана, Азербайджана, прибалтійських республік, з НРБ, НДР), а й продумати і реалізувати можливості ознайомлення їх з журналом. Такі прохання надходять з різних місць.

Коли йдеться про сміливий, глибокий аналіз явищ політичного життя, то це вимога не тільки до журналу, а й до тих, хто має писати для нього, тобто до самих себе. Адже філософ, чи то дослідник, чи то викладач (який має поєднувати в собі дослідника), не повинен чекати, поки хтось знайде відповідь на животрепетні питання сучасності і наукового пізнання, а братися за це активно, пристрасно, по-громадянському. І тільки якщо він це зробив, справедлива вимогливість до інших.

Серед важливих проблем, що потребують теоретичного дослідження, — питання про політичне життя, його специфіку, про систему політичних категорій, політичні процеси в трудових колективах. У літературі різнобічно розглядається політична активність, але не висвітлений такий аспект, як взаємодія політики з духовним виробництвом, з економічною та іншими сферами життєдіяльності суспільства.

Д. П. Кирик (Київський театральний інститут ім. Карпенка-Карого) зазначив, що своєрідний звіт журналу перед читачами спонукає не тільки до критичного аналізу його діяльності, а й до вироблення власної активної позиції у створенні досліджень, які б відповідали тим вимогам, що їх сьогодні «критики», ставлять до «звиданців». Однак залишаються претензії до мови деяких статей, її надмірної абстрактності в тому розумінні, що часто-густо прості речі подаються в обгортці багатозначності і наукоподібності.

Високу оцінку дістали матеріали рубрики «З історії вітчизняної філософії», які дають змогу простежити витоки філософської думки на Україні, нерозривний зв'язок культур російського і українського народів від далекої минушчини. Ці розробки відомі у Союзі і за кордоном. З Польщі, Болгарії, Югославії надходять відгуки і прохання надсилати журнал.

Матеріали до 1500-річчя Києва, на думку Д. П. Кирика, також становлять безперечний інтерес.

Він підкреслив, що на черзі велика робота у висвітленні з наукових позицій прихвнення християнства в Київській Русі, адже

клерикальні кола, буржуазні ідеологи використовують цю подію для нової атаки на соціалізм, на радянський спосіб життя.

Слухачка ІПК М. С. Шепелева висловила побажання, щоб та безпосередня допомога, що її подає журнал викладачам, друкуючи матеріали під рубриками «Проблеми викладання філософії і наукового комунізму» та «На допомогу керівникам теоретичних семінарів», була цілеспрямованішою і активнішою.

Про свої проблеми і плани розповіли учасникам зустрічі працівники відділів редакції журналу.

У своєму виступі завідуючий відділом методології і логіки наукового пізнання журналу С. Б. Кримський сплився на аналізі світоглядної проблематики марксистсько-ленінської філософії, висвітлення якої нині перебуває в центрі уваги багатьох відділів журналу. Він підкреслив, що відповідно до природи світогляду, який є сплавом знань, переконань, ідеалів, норм та цінностей, тепер не можна обмежуватись лише вузькогносеологічним підходом до філософських питань. К. Маркс, як відомо, вживав поняття більш широке, ніж пізнання: він писав про освоєння світу — духовне, практичне і духовно-практичне. В системі освоєння дійсності пізнання виступає лише однією з координат разом з такими формами відношення до світу, як світорозуміння, моделювання тощо.

Ось чому сучодні журнал цікавлять статті не тільки з питань теорії пізнання, а й з проблем теорії свідомості (в тому числі форм суспільної свідомості). Актуальні для редакції також розробки з питань діалектичного переходу від теорії до практики та специфічних категорій цього переходу. Важливим є з погляду світоглядної тематики висвітлення теорії діяльності, теорії культури як свого роду «онтології» світоглядних орієнтацій.

В руслі світоглядних питань потребують певного переосмислення і розробки в галузі теорії категорій, тут на перший план висуваються категорії абсолютного, доцільного, взаємодії, універсуму, світу, субстанції тощо. А самі категорії виступають як універсальні форми членування дійсності.

С. О. Кошарний (завідуючий відділом сучасної зарубіжної філософії «Філософської думки») відзначив, що журнал прагнув урізноманітнити тематику критичних виступів проти буржуазної ідеології та ревізіонізму, посилити аргументованість і дієвість критики буржуазних філософських і соціологічних теорій, розкривати своєрідність нинішнього етапу кризи буржуазної духовної культури та ідеалістичного світогляду в цілому. Зокрема, здійснювався критичний аналіз буржуазних футурологічних теорій, ідеології технократії і технофобії, таких ідеалістичних філософських концепцій, як постпозитивізм, структуралізм, феноменологія, філософська антропологія, а також різноманітних релігійно-філософських доктрин, «правого» і «лівого» ревізіонізму

та ін. Редакційний портфель свідчить про посилення активності філософів нашої республіки у наступальній критиці буржуазної філософії і соціології.

Однак є дві типові хибні, які доводиться виправляти під час роботи над статтями. Часто-густо теоретичний аналіз розглядуваних концепцій підміняється реферативним підходом. Інколи «губиться» сам об'єкт критики, тобто залишається не зовсім зрозумілим, які конкретні положення буржуазної філософської концепції виступають предметом критичного аналізу.

Редакція відчуває нестачу гострих, принципівих виступів, де б розкривалася сутність новітніх буржуазних філософських теорій, зокрема таких, як філософська герменевтика, критичний раціоналізм, світоглядно-методологічний плюралізм і гносеологічний релятивізм тощо. Актуальними лишаються також завдання критики філософських основ сучасної соціал-демократії, буржуазного лібералізму, правого і «лівого» ревізіонізму, різноманітних антикомуністичних, передусім антирадянських філософсько-соціологічних та ідейно-політичних доктрин.

Вузівські філософи можуть надати відчутну допомогу в забезпеченні відділу змістовними матеріалами з питань критики буржуазної ідеології.

Ю. А. Іщенко (завідуючий відділом наукового комунізму журналу «Філософська думка») спинився на тих труднощах, що випливають під час апробації і редагування статей з проблематики наукового комунізму. Це пов'язано передусім зі складністю концептуального відображення соціальних явищ, недостатньою розробленістю методології соціального пізнання.

Науково-теоретичний журнал, щоб виправдати своє призначення, має друкувати матеріали, що втілюють рух, поглиблення теоретичної думки. Вторгуючись в «надра» соціальної і природної реальності, вони повинні «видати на гора» науково і суспільно значущі висновки, практичні рекомендації. Це, як і належить, має здійснюватись на основі методологічних принципів марксизму-ленінізму. Нерідко ж автори, виявляючи

добру обізнаність з ними, ще й ще раз говорять загалом про їх важливість, пізнавальну силу, евристичний потенціал, недостатньо реалізуючи цей потенціал у власних розробках. Тож і виходять з-під їх пера «дводольні» статті, де спершу викладені деякі загальні положення, постулюється те чому належить бути результатом дослідницького пошуку, а потім іде ілюстрування цих тверджень, до того ж часто-густо давно відомими фактами і матеріалом застарілих економічних джерел.

Статті із соціально-політичної проблематики неможливі без класово-партійного аналізу соціальних явищ. Але знову ж такі автори інколи обмежуються констатуванням загальних положень, не враховують політико-ідеологічну актуальність проблеми. Такі статті позбавлені ідейно-виховної спрямованості і не мають «виходу» на практику політико-виховного процесу.

Ю. Д. Прилюк (завідуючий відділом проблем інтернаціоналізму і критики антикомунізму) відзначив, що редакція відчуває потребу у матеріалах з цієї тематики. Окрім того, що статей надходить замало, надзвичайно звужена їх «географія». Є міста, з яких жодного разу не надходило статей. Це спонукає до роздумів.

Далі — стосовно наявних рукописів. Виникає враження, що автори, які пишуть на означені теми, користуються одними й тими самими джерелами, ще й належними не до «найсвіжіших».

Авторському активу, який склався навколо відділу, самому не сила забезпечити той обов'язковий набір тем, що може охопити всі головні напрями розвитку інтернаціоналістського вчення і боротьби проти антикомунізму. Журнал розробив і здійснює заходи для організації статей, що з наукових, партійних позицій розвінчують ідеологію і політичну практику фашизму і неофашизму, сіонізму, маоїзму.

Учасники зустрічі домовилися про підтримання ділових контактів між викладачами і редакцією журналу.

Л. Г. МАЛИШЕВСЬКА

В. О. ЗВІГЛЯНИЧ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ

СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ У НАУКОВОМУ ПІЗНАННІ

Проблема взаємозв'язку теорії і практики є однією з найактуальніших на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Розкриття найбільш істотних сторін цього взаємозв'язку міститься у всіх програмних документах партії, що визначають перспективи соціально-економічного, політичного та духовного розвитку країни, перебуває в центрі уваги всіх постанов ЦК КПРС і Радянської держави, які стосуються організації наукових досліджень.

Виятково важливе значення надавалось питанням посилення взаємозв'язку науки і практики на XXVI з'їзді КПРС. Одну з найхарактерніших особливостей того підходу до проблеми співвідношення теорії і практики, який пропонує матеріали XXVI з'їзду КПРС, становить дальше поглиблення уявлень про форми перетворення науки в безпосередню продуктивну силу соціалістичного суспільства, про шляхи вдосконалення взаємозв'язку фундаментальних і прикладних досліджень.

На з'їзді, зокрема, поставлені питання про те, що спрямованість науки на виявлення невикористаних резервів удосконалення всіх ланок народногосподарської структури повинна стати невід'ємною складовою частиною механізму соціального управління. Йдеться насамперед про те, що наука покликана не тільки відповідати на запити практики, а що «сама вона повинна бути постійним «порушником спокою», показуючи, на яких ділянках намітилися застій і відставання, де сучасний рівень знань дає можливість йти вперед швидше, успішніше»¹. Тісна інтеграція науки з виробництвом — «настійна вимога сучасної епохи», вказується у Звітній доповіді ЦК КПРС партійному з'їздові. Мета такої інтеграції — вивести всі галузі народного господарства на передові рубежі науки і техніки. Для цього необхідно поряд із розробкою теоретичних проблем зосередити зусилля науковців «на вирішенні ключових народногосподарських питань, на відкриттях, здатних внести справді революційні зміни у виробництво»². Характерною особ-

ливістю висунутої з'їздом партійної установки на більш тісну інтеграцію науки з виробництвом є те, що вона спрямовує на забезпечення такого взаємовпливу названих сфер, який доводиться до організаційних, економічно гарантованих форм поєднання наукової, проектно-конструкторської та виробничої діяльності, на створення *єдиного народногосподарського науково-виробничого комплексу*, що забезпечить формування народногосподарської структури, з якою наша країна вступить у XXI ст.

Ці високі вимоги визначають нині політику партії стосовно науки. Осмислюючи їх, не можна не помітити того, що питання про взаємозв'язок науки і практики ставиться тут надзвичайно масштабно — як питання про постійне і взаємозумовлене зростання матеріального і духовного потенціалу нашого суспільства, про вдосконалення всієї народногосподарської структури, дальший розвиток суспільних відносин, тобто про найбільш повне втілення тих рис та ідеалів соціалізму, які уособлюють непорушний союз творчого наукового пошуку і творчої високопродуктивної праці.

Важливе значення для дальшого розвитку взаємозв'язку науки і практики мають в наш час розробка та реалізація цільових комплексних програм, які є дієвим засобом прискорення переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку. Як відомо, в одинадцятій п'ятирічці по країні намічено реалізувати 160 цільових комплексних науково-технічних програм, що сприятиме підвищенню практичної ефективності наукових досліджень.

Отже, питання про посилення дієвості взаємозв'язку теорії і практики поставлене самим життям. Саме цим зумовлюється конча потреба в його філософському осмисленні, яке є важливим не тільки для самої філософської науки, а й для ефективного методологічного забезпечення спеціально-наукових досліджень.

Діалектико-матеріалістичний принцип єдності теорії і практики має вирішальне значення для розуміння особливостей процесу пізнання. Цей принцип дозволяє з'ясувати специфіку власне теоретичної форми освоєння світу людиною, встановити місце пізнання в загальній структурі людської життєдіяльності шляхом виявлення його зумовленості широким спектром соціально-практичних відносин, з'ясувати практичне в кінцевому підсумку цілепризначення теорії тощо.

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— У кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 51.

² Там же, с. 51.

У теоретико-методологічному плані принцип єдності теорії і практики виражає спрямованість теорії на пошук об'єктивної істини і з'ясування критеріїв останньої. Теорія щодо цього відрізняється від інших форм духовного освоєння світу людністю (мистецтва, моралі, релігії та ін.) саме прагненням здобути знання, зміст якого не залежить від людини і людства. Теорія постає як певна форма організації наукового знання, що має спеціалізований характер. Однак науково-пізнавальна діяльність здійснюється не в якомусь «чистому» просторі духовної діяльності окремого теоретика чи певної наукової спільності. Пізнавальне відношення людини до світу проинизане соціально-практичними, культурно-світоглядними детермінаціями, наявність яких свідчить про те, що за позірною «безсуб'єктивністю» теоретичних побудов прихована їх глибинна гуманістична спрямованість, що, зокрема, дістає вираження у взаємозв'язку теорії з певними світоглядними нормативами, цінностями, ідеалами, які мають конкретно-історичний соціально-класовий зміст. У цій площині принцип співвідношення теорії і практики свідчить не тільки про орієнтацію теорії на об'єктивну істину, а й про її зв'язок з більш загальними світоглядними та соціально-практичними основами людського буття. Теорія виступає при цьому як різновид духовного виробництва, пов'язаний як зі своїм загальним предметно-практичним базисом (суспільним буттям), так і з усіма іншими різновидами духовної діяльності у єдності власне пізнавальних та різноманітних нормативно-ціннісних орієнтацій.

Згадані аспекти розгляду теорії відповідають рівням розуміння самої практики. В першому випадку практика постає як одна з категорій в опозиційній парі «теорія — практика» і виконує переважно гносеологічну функцію (тут обсяг практики нерідко зводиться до таких явищ, як експеримент, досвід, спостереження та ін., що є правомірним лише у відносно вузьких межах конкретних пізнавальних ситуацій). В другому випадку практика виступає в загальнометодологічних і загальносвітоглядних вимірах — як спосіб людського буття, яке характеризується передусім своїм творчо-перетворюючим характером. Вона постає тут як *чуттєво-предметна діяльність по перетворенню природи і суспільних відносин, в ході якої перетворюється і сам суб'єкт діяльності*. Йї властива органічна єдність виробничої та соціально-перетворюючої діяльності. Саме така єдність втілена в програмних документах нашої партії, зокрема в матеріалах XXVI з'їзду КПРС, які є взірцем комплексного підходу до проблем розвитку економіки в тісному їх взаємозв'язку з соціально-політичним розвитком суспільства.

Названі рівні розуміння практики нерозривно пов'язані, оскільки практика в марксистсько-ленінізмі постає як світоглядно-методологічний принцип, на основі якого роз-

кривається взаємодія всіх способів освоєння людного світу, в тому числі й пізнання. Стосовно останнього практика виступає передусім гносеологічним основоположенням. Отже, структура діалектико-матеріалістичного принципу практики така, що вона передбачає з'ясування співвідношення теорії і практики в гносеологічному плані на основі широкого соціально-культурного тлумачення практики — як рушійної сили в розвитку людського суспільства, як джерела, завдяки якому виникає і постійно вдосконалюється весь світ людської культури.

Діалектика теорії і практики в пізнавальному відношенні

Коли йдеться про взаємозв'язок теорії і практики, мається на увазі насамперед співвідносність згаданих категорій. Саме ж поняття «відношення» виражає, по перше, те, що сторони, які відносяться, неоднакові, розрізняються між собою. По-друге, це поняття передбачає, що у співвідносних сторін має бути єднующа їх основа, тобто що їх відмінність не означає розриву і абсолютного протиставлення. «Коли ми говоримо про відстань як про відношення між двома речами,— підкреслює К. Маркс,— ми припускаємо щось «внутрішньо властиве» самим речам, якусь їх «властивість», що дозволяє їм перебувати на відстані одна від одної»³. Наведені міркування безпосередньо пов'язані з розглядуваними нами категоріями теорії і практики: оскільки йдеться про їх відношення, тут мають бути наявними як спільні, так і відмінні моменти.

Найзагальнішим, що перебуває в основі відношення теорії і практики, є положення про те, що теорія і практика — форми людської діяльності. Це положення, засвідчуючи те, що теоретичне і практичне відношення до світу притаманне саме людині, зразу виділяє їх з багатоманітності інших відношень, які існують в неорганічній і органічній природі. Разом з тим цей постулат потребує дальшої конкретизації. Її основою є розроблена К. Марксом в «Капіталі» ідея про людську діяльність як доцільний процес, складовими якого є предмет, засоби і результат. Стосовно характеристик єдності теорії і практики відзначимо, що теоретична діяльність певною мірою подібна до праці, відтворює її загальні атрибути в спеціалізованій формі. Трудова ж діяльність в усіх своїх суспільних проявах належить до сфери практики (хоча остання зовсім не вичерпується першою). Практика, в свою чергу, має свій предмет, який вона формує і перетворює, засоби-провідники практичного впливу на цей предмет, результат процесу діяльності у вигляді нових предметів з соціально заданими якостями. Відно-

³Маркс К. Теорії додаткової вартості.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. III, с. 136.

час треба застерегти, що поняття «предмет», якщо розглядати його стосовно практики, не тотожне лише матеріально-речовинним структурам, оскільки об'єктом практичного впливу людини на дійсність є, як уже зазначалося, і такий неречовинний фактор, як соціальні відносини, в формі яких здійснюється взаємодія людини зі світом.

Теорія також має як свій об'єкт, який вона осягає, так і знаряддя теоретичної діяльності у вигляді концептуальних засобів, понять і категорій тощо. Результат пізнавальної діяльності виформовується як об'єктивна істина. Категоріально-понятійні засоби пізнання і знаряддя практичного впливу на природний світ теж певною мірою подібні. Вони є провідниками людської діяльності, в одному випадку духовної, в іншому — матеріальної. В обох випадках вони пов'язані з використанням попереднього досвіду: в першому випадку результати пізнання властивостей і закономірностей природи об'єктивуються у вигляді категорій, що є своєрідними сходинками в рухові людського мислення, в другому — як знаряддя праці.

Оскільки йдеться про теорію і практику з погляду особливостей, що характеризують їх єдність, треба мати на увазі таку основоположну рису людської життєдіяльності, як соціальність. Практична діяльність з самого початку постає як процес, найістотнішою властивістю якого є колективність. Праця як практична людська діяльність можлива лише в суспільстві, вона існує тільки через спілкування з іншими людьми.

Соціальність — невід'ємна ознака і теоретичного пізнання. Ця його властивість виявляється особливо наочно за умов сучасної науково-технічної революції, коли здійснюється передбачення К. Маркса про перетворення науки в безпосередню продуктивну силу суспільства. Наука вплетена в тканину соціальних структур, а процеси індивідуальної пізнавальної діяльності постійно виявляють свій зв'язок та опосередкованість колективними нормами реалізації пізнавального відношення, що мають в кінцевому підсумку соціально-практичний характер.

Однак чи означає сказане про єдність теорії і практики те, що між ними, оскільки це різновиди людської діяльності, немає відмінностей? Такий висновок обстоюють представники філософського ревізйонізму, «розминаючи» межі поняття практики. Прибичники цих концепцій тлумачать практику як людське буття, вільне від будь-яких об'єктивних соціально-історичних детермінанцій. Тут практика розглядається як синонім людської діяльності взагалі, а тому нібито позбавляється сенсу міркування як щодо відмінностей практики від теорії, так і щодо їх взаємовідношення. Цей погляд містить логічну суперечність. Адже якщо провести до кінця ідею «самодостатності» практики і її незалежності від соціально-культурних контекстів, від об'єктивних історичних умов

її здійснення, то виходить, що діяльність щоразу починається заново, так би мовити за «нуля», до того ж не тільки онтогенетичному, а й у філогенетичному плані. За такого підходу структури суспільної практики неправомірно зводяться до структури генезису діяльності окремої особи, яка нібито сама для себе творить світ. В інших же випадках представники цього напрямку філософського ревізйонізму скокуються на позиції «колективного волюнтаризму».

Наукове, марксистсько-ленінське вчення про практику несумісне з будь-якими суб'єктивістськими та волюнтаристськими її перекрученнями. В. І. Ленін, розкриваючи доцільну діяльність людини як одну з двох форм об'єктивного процесу («природа... і ціле покладаюча діяльність людини»), підкреслював, що основні такої діяльності — це «закони зовнішнього світу». Людина в своїй діяльності «має перед собою об'єктивний світ, залежить від нього, ним визначає свою діяльність». ⁴ Саме цим нехтують адепти філософського ревізйонізму.

Найістотнішою хибю немарксистських концепцій практики є також нехтування тією обставиною, що здатність окремої особи до діяльності в процесі становлення індивідуальності на ранніх стадіях розвитку неможлива поза засвоєнням історично вироблених людством форм предметно-практичної діяльності й спілкування. Це неспростовно доведено сучасною наукою, зокрема даними генетичної психології (Ж. Піаже та ін.). Що ж стосується філогенетичного аспекту розвитку індивіда, то неодмінно передумовою такого розвитку, як переконливо показано в працях основоположників марксизму-ленінізму, є наявність культурно-історичної спадкоємності поколінь у суспільстві. Кожне наступне покоління дістає у спадок не тільки об'єктивні чинники виробництва (засоби і знаряддя праці), але й технологічні прийоми, навички, схеми діяльності. Наслідуються й форми людського спілкування, які також об'єктивні.

Прибичникам концепцій, в яких по-суб'єктивістському трактується практика, властива така ж суб'єктивізація теоретико-пізнавального процесу, яка реалізується здебільшого у формі заперечення властивості теорії бути відображенням об'єктивної реальності. Відображувальна природа пізнавальної діяльності витлумачується як несумісна з її творчим характером. Якщо ж ми усунемо цей нібито зовнішній стосовно теорії «обмежувач», то побачимо, що вона, як і практика, є виключно «вільним» процесом. Тут метафізично розриваються і протиставляються одне одному положення теорії відображення, докладно розробленої В. І. Леніним в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», згідно з якими пізнання відтворює, відображує в певній формі і з певною мірою повноти й точності існуючу поза ним об'єктивну реальність, та думка В. І. Леніна, сфор-

⁴ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 157.

мульована у «Філософських зошитах» про те, що «свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його»⁵. Неправомірність такого протиставлення очевидна з огляду на те, що діалектико-матеріалістична теорія відображення акцентує увагу як на генетичному аспекті духовної діяльності людини, становленні її свідомості та здатності до пізнання, констатуючи властивість останніх бути відносно правильним відтворенням об'єктивної реальності, незалежної від людини, так і на функціональній стороні знання в структурі цілісного процесу соціальної життєдіяльності. Теорія пізнання говорить не тільки про те, *чим* є пізнання, але й про те, *як воно існує*. Обидва питання невіддільні одне від одного. Їх об'єднує наявність об'єктивної спрямованості свідомості, віднесеність її в першому випадку до світу наявної дійсності, а в другому — до світу належного буття, коли свідомість фіксує те, що потрібне людині і може бути створене в процесі перетворюючої діяльності.

Як бачимо, питання про сутність теорії та практики є об'єктом гострої ідеологічної боротьби, з чим, зокрема, пов'язана актуальність з'ясування поряд з єдністю теорії і практики, також їх відмінності.

Відмінність теоретичного і практичного відношення до дійсності полягає насамперед у тому, що освоєння світу в теорії здійснюється ідеально, в мисленні, завдяки поняттям і категоріям. Теорія є відображенням зовнішнього світу, завдяки чому її продуктами — ідеальним об'єктам — не властиві якості, притаманні реальним предметам. Практика ж, — це діяльність з реальними об'єктами, що існують незалежно від суб'єкта і чинять опір його діяльності. Опірність предмета — одне з основних свідчень його об'єктивності. Зняття чужості й зовнішності природи, що чинить опір, привласнення, або, кажучи словами К. Маркса, «олуднення», об'єктивного світу — одна з основних функцій людської практики. Практична діяльність, будучи безпосередньо спрямованою на перетворення об'єктивної реальності, суспільних відносин і самого суб'єкта діяльності, є системною залежностей, вихідних для розуміння інших проявів людської активності. З цього боку практика і теорія співвідносяться як умова та зумовлене.

Отже, теорія і практика взаємодіють як діалектичні протилежності, кожна з яких для свого здійснення потребує іншої.

Ідеться, зокрема, про те, що співвідношення теорії і практики пронизує зміст кожної з протилежностей: практика за своєю суттю — теоретична, оскільки включає в себе ідеальний момент, пов'язаний з вибором оптимальної дії, комбінацією можливих операцій, розробкою ідеального плану, передбаченням наслідків діяльності тощо; теорія такою ж мірою — практична, вона містить перетворювальний момент у вигляді

операцій з ідеальними предметами, моделювання не існуючих у реальності властивостей об'єкта тощо.

Разом з тим в діалектичному співвідношенні теорії і практики остання відіграє провідну роль. Ця роль виявляється передусім в тому, що практика є кінцевим пунктом і призначенням теорії. «Від живого споглядання до абстрактного мислення *і від нього до практики* — такий є діалектичний шлях пізнання *істини*, пізнання об'єктивної реальності», підкреслює В. І. Ленін⁶. Наявність в структурі пізнання практичного етапу є необхідною умовою впливовості результатів пізнавальної діяльності в формі об'єктивного процесу, тобто в структурі об'єктивного світу, завершення його ідеального перетворення в людському мисленні — реальною зміною з огляду на людські потреби. «Для знищення *ідеї* приватної власності, — підкреслював К. Маркс, — цілком досить *ідеї* комунізму. А для знищення приватної власності в реальній дійсності потрібна *дійсна* комуністична дія»⁷. Веніян про всевітнью-історичну місію пролетаріату, висунуте й обґрунтоване основоположниками марксизму, знаменувало створення теорії, яка стала керівництвом до практичної дії пригноблених класів.

Визначальна роль практики, виявляється також у тому, що вона є засобом розв'язання теоретичних суперечностей в ході розвитку теорії. Наприклад, теоретичний аналіз в «Капіталі» К. Маркса спочатку здійснюється шляхом розвитку вихідної суперечності товару — суперечності споживчої вартості та вартості. До певного моменту дослідження відбувалося в сфері теорії і суперечності, що виникають тут, долаються теоретичними засобами. Так, суперечність товарного обміну знімається з категорії грошей. В товарно-грошовому обігу взаємоперетворення вартості та споживчої вартості відбувається не безпосередньо, як у прямому товарному обміні, а опосередковано — кожна з протилежностей спочатку перетворюється в гроші, а потім у власну протилежність. Оскільки гроші не містять у собі поняття самозростаючої вартості — капіталу, то з них не можна суто логічно дедукувати цю категорію. Тому дослідження приводить до нової теоретичної суперечності: аналіз сфери товарно-грошового обігу виявляє відсутність у ньому умов для виникнення додаткової вартості з обігу вартостей. Водночас гроші, пущені в обіг, приносять прибуток. «Капітал не може виникнути з обігу і так само не може виникнути поза обігом. Він повинен виникнути в обігу і в той же час не в обігу»⁸,

⁶ Там же, с. 142.

⁷ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р. — Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 564.

⁸ Маркс К. Капітал. Том перший. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 164.

⁵ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 179.

констатує К. Маркс суть проблеми. Її розв'язання — в емпірії практичних відносин приватно-капіталістичного ринку, де робоча сила постає як товар, споживча вартість якого має властивість створювати додаткову вартість.

Звернення до практики, отже, було конче потрібним для дальшого теоретичного розвитку думки в «Капіталі».

Принципи практики виняtkово плідний для розв'язання теоретичних антиномій-проблем, які виникають в рамках самої теорії, особливо в науках, що досягли високого ступеня теоретизації. На даному етапі дослідження співвідношення теорії і практики постає як епістемологічна проблема в дещо іншій площині. Наявність такої проблеми свідчить про певний рівень досягнутого теоретичного знання, а розв'язання пов'язане з переходом знання на якісно новий рівень. Розберемо це питання докладніше.

Однією з провідних ознак наявності можливостей для такого переходу, показником того, що знання досягло високої теоретичної зрілості і може бути реалізоване практично, виступає обґрунтування такої форми людського освоєння світу, якою є *ідея*. Конспектуючи «Науку логіки» Гегеля, В. І. Ленін акцентує думку: Begriffi ще не вище поняття; це вище *ідея* — єдність Begriffi'у з реальністю⁹. Теоретичне знання стає ідеєю, коли з'ясовується шляхи практичного втілення ідеальних накреслень теорії в реальність, тобто складається план, виробляється програма людської діяльності. В ідеї злиті воедино два моменти — створений теорією ідеальний об'єкт і план, спрямований на його практичну реалізацію. Ідея в цьому розумінні є гносеологічним ідеалом, що характеризує як рівень теоретичної зрілості наукового знання, так і його залежність від практики. В ідеї, відзначає П. В. Копнін, «теоретичне пізнання розвивається до межі самозаперечення, знання окреслює перехід в іншу сферу — практичну, внаслідок чого у світі виникають нові явища і речі. Ідея — це кінець знання і початок речі. Ідея реалізується не тільки в практичній, а й у теоретичній діяльності людини. В науці вона виконує синтезуючу функцію, об'єднуючи знання в певну єдину систему — теорію чи систему теорій... В ідеї знання досягає вищої міри об'єктивності, а це створює умови для синтезу попереднього знання»¹⁰.

⁹ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 141.

¹⁰ Копнін П. В. Гносеологические и логические основы науки. М., 1974, с. 249. Соціально-практична сутність ідеї як форми освоєння світу людиною досить докладно розкрито уже в перших публікаціях радянських філософів з питань соціології пізнання, зокрема, в працях К. Р. Мегрелідзе та ін. авторів (Мегрелідзе К. Р. Основные проблемы социологии мышления. Тбилиси, Мецниереба, 1973; Социальная природа познания. М., 1979, та ін.). Радянськими дослідниками показано, що наукові ідеї ви-

Провідну роль практики щодо теорії доцільно розкривати як стосовно логічного завершення теорії в практиці, так і розглядаючи останню як внутрішню підойму генезису пізнання. В цілому діалектико-матеріалістична філософія виходить з того, що теоретичне освоєння світу не є самоціллю, оскільки будь-яке знання має в кінцевому підсумку практичне призначення. Саме практиці належить визначальна роль в системі форм взаємовідношення людини і світу.

Трагування теоретико-пізнавального способу освоєння світу людиною як вивчального, кваліфікується у марксистсько-ленінській філософській літературі терміном «гносеологізм». З позицій названої світоглядно-філософської орієнтації теоретична діяльність є самоціллю, а практика осмислюється лише як підпорядкована сторона пізнання. Наприклад, для Гегеля практика — лише фаза суто теоретичного процесу, акт опредмечування думки. «Для Гегеля *діяння*, практика є логічне «заключення», фігура логіки», — резюмує В. І. Ленін¹¹.

Водночас з усіх домарксистських мислителів саме Гегель, в якого примат теорії над практикою чи не найпомітніший, висловив ряд глибоких міркувань щодо структури людської діяльності. У ряді творів німецького мислителя осмислюються істотні риси теоретичного і практичного відношень до світу. В. І. Ленін високо оцінював позитивні моменти гегелівської концепції практики, відзначаючи, що тут практика є ланкою «в аналізі процесу пізнання», розглядається «сама як перехід до об'єктивної... істини. Отже, Маркс безпосередньо близький до Гегеля, вводячи критерій практики в теорію пізнання»¹². Докорінна ж відмінність марксистсько-ленінської гносеології від гегелівської визначається тим, що у К. Маркса гносеологічний статус практики органічно впливає з соціального. У Гегеля ж практика тлумачиться як «абстрактно-духовна праця» (К. Маркс), тобто як «чиста» активність свідомості, оскільки ідеалізм «не знає дійсної, чуттєвої діяльності як такої»¹³. Обґрунтування положення про предметний характер людської діяльності (в тому числі і пізнавальної), про складну залежність теорії від об'єктивно-практичних закономірностей є дуже важливим елементом революційного перевороту, здійсненого марксизмом у філософії.

Про багатогранність залежності теорії від практики свідчать невдалі спроби безпосереднього співвіднесення теоретичних понять з окремими дослідними даними. Такі спроби притаманні, зокрема, логічному позитивізму. Принцип верифікації, що висувається

никають на основі досить широкого соціокультурного контексту певної епохи, який є однією з форм впливу практики на теорію.

¹¹ Ленін В. Філософські зошити, с. 183.

¹² Там же, с. 179.

¹³ Маркс К. Тези про Фейербаха. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 1.

тут як спосіб доведення істинності теоретичних положень, розцінювався як можливість такого безпосереднього зіставлення. Тезу про те, що перевірка змісту суджень на істинність так чи інакше пов'язана з безпосередньою достовірністю даних чуттєвості, логічні позитивісти безмежно гіпертрофують, намагаючись застосувати стосовно теоретичних положень науки, що мають характер *всезагальності*. Насправді ж *всезагальність* наукових положень слід перевіряти *всезагальністю*, яка водночас повинна мати властивості *безпосередності*. Таким чином, пошук критерія істини орієнтує на відшукування такої реальності, яка *поєднувала б* в собі названі властивості, не зводячись до них.

Своєрідність цієї ситуації резюмується ще й у тому, що критерієм істинності знання має бути те, що його стосується, пов'язано з ним і детермінує його, проте саме не є знанням. Таким об'єктивним процесом є людська практика, яка, за визначенням В. І. Леніна, «має не тільки достойство загальності, а й безпосередньої дійсності»¹⁴. Діалектична єдність *всезагальності* та *безпосередності* є найхарактернішою рисою предметно-матеріальної перетворюючої діяльності людини¹⁵. Саме тому критерій практики виконує свої функції не у вигляді окремого одиничного акту, а як *всесвітньо-історичний процес матеріально-перетворюючої діяльності людини*, як практика минулих, сучасних та майбутніх поколінь.

Практична діяльність, розглядувана в єдності багатоманітності її конкретно-історичних форм, є реальним втіленням *всезагального зв'язку речей об'єктивного світу*. В практиці теоретичні ідеї здобувають «плоть і кров», виявляючи свій реальний зміст і відповідність (або невідповідність) людським цілям та потребам. Ось чому практика в її одиничних виявах — відносна. «Критерій практики, — підкреслює В. І. Ленін, — ніколи не може по самій суті справи підтвердити або спростувати *повністю* будь-яке людське уявлення. Цей критерій теж настільки «невизначений», щоб не дозволяти знанням людини перетворитися в «абсолют», і в той же час настільки визначений, щоб вести нещадну боротьбу з усіма рівновидностями ідеалізму й агностичизму»¹⁶. Критерій практики абсолютний лише в тенденції, в перспективі змінюваності її конкретних форм, чим і зумовлена принципова можливість освоєння об'єктивної істини не тільки в сучасному й минулому, але й у майбутньому періодах розвитку людського пізнання. Зрозуміло, що при цьому ми маємо справу з різними за складом, обсягом

і характером системами відносних істин. Але єдність практики як основи пізнання і критерію істини дає вираження в її здатності поєднувати відносно істинні результати пізнання у цілісну систему.

Відносність критерію практики виявляється і в тому, що в теоретичному пізнанні функціонують і внутрішньонаукові критерії істинності у вигляді логічних форм доведення, різноманітних формальних залежностей знання, зростаючого впливу аксіоматичних і математичних методів досягнення істини тощо. Відповідність мислительних операцій, що здійснюються в самій теорії, законам формальної логіки, тобто їх логічна правильність, є однією з необхідних умов істинності висновків. Самі ж ці закони виникли на основі практики. Тут йдеться про різні форми залежності від практики. Скажімо, логічне доведення пов'язане з практикою не безпосередньо, а опосередковано. Практика фігурує тут як *кінцева основа логічних міркувань*. Крім того, вона входить і в зміст теорії в «знятій» формі — до складу базисних аксіоматичних посилок, постулатів, які є передпосилками всього логічного ланцюга доведення. «Практика людини — відзначає В. І. Ленін, — мільярди разів повторюючись, закріплюється в свідомості людини фігурами логіки. Фігури ці мають тривкість передсуду, аксіоматичний характер саме (і тільки) завдяки цьому мільярдному повторенню»¹⁷.

В кінцевому підсумку, підкреслював В. І. Ленін, «вся людська практика повинна ввійти в повне «визначення» предмета і як критерій істинності, і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині»¹⁸. Практика з цього погляду є своєрідним критерієм — не просто істинності знання, а «справжності» умов самого життєвого процесу суспільних індивідів, відповідності цих умов потребам сутнісного самотвердження людини. Теорія в даній площині розгляду функціонує не тільки в її істиннісному вимірі, тобто в плані *націленості на об'єктивну істинність*, а і як виразник гуманістичної сутності людського пізнання, яке функціонує в контексті всієї людської культури.

Саме тому гносеологічний зміст діалектико-матеріалістичної концепції практики є похідним від її соціокультурного, світоглядного змісту.

Світоглядний зміст принципу практики. Практика, теорія, культура

Завдяки орієнтації на принцип практики діалектико-матеріалістична філософія, на відміну від усіх попередніх філософських

¹⁴ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 181.

¹⁵ Докладніше про це див.: Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. К., 1978, с. 16—34.

¹⁶ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 133.

¹⁷ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 183—184.

¹⁸ Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна.— Повне збір. творів, т. 42, с. 280.

течій, запропонувала зовсім новий ракурс дослідження генезису людської свідомості, з'ясування взаємодії її багатоманітних форм і рівнів. Свідомість осмислюється тут не як самодостатня сутність, а як елемент цілісного процесу суспільної життєдіяльності.

Спектр такого осмислення є вельми широким, оскільки свідомість не зводиться лише до мислення, зокрема — до пізнавального мислення, хоча воно відіграє величезну роль в людській життєдіяльності. «Не тільки в мисленні, але й усіма почуттями,— підкреслює К. Маркс,— людина утверджує себе в предметному світі»¹⁹. Сутнісні сили людини, однією з яких є пізнавальна здатність, «укорінені» в реальній життєвій практиці суспільних індивідів, тут вони постійно взаємодіють у цілісному процесі світосприйняття. Отже, звертання до ідеї практики означає передусім осмислення людини з погляду її цілісності, оскільки «людина в своєму практичному ставленні до світу не постає один раз як свідомо раціональна істота, інший — як безпосередньо чуттєва, предметна істота, або ж, нарешті, лише як істота, що має певні потреби, пристрасті, почуття. Навпаки, в практиці, у свідомій предметній діяльності поєднуються всі її особливі сили»²⁰.

Отже, практика, розглядувана під кутом зору її світоглядного змісту, є основою всіх інших форм людської діяльності, завдяки яким виникає і розвивається людська культура. В домарксистській філософії, підкреслюють автори книги «Практика і пізнання», натрапляємо на більшу чи меншу містифікацію відношення між практикою та іншими специфічними формами виявлення життя, з допомогою яких філософи визначали людську сутність. Завдання, що його розв'язала марксистська філософія, полягало «не в простій фіксації того, що люди займаються також і практичною діяльністю, а у встановленні місця цього факту в певній теоретичній системі, в системі матеріалістичного світогляду»²¹. Практика постає в марксизмі-ленінізмі як інтегруючий, системоутворюючий принцип розгляду всіх багатоманітних видів і форм людської діяльності. Не зводячись до жодної з особливих форм людської життєдіяльності, вона є своєрідним предметно-матеріальним «ядром» цих форм, зокрема тією інтегративною єдністю, яка утворюється в «точках перетину» матеріально-виробничої і соціально-перетворюючої діяльності людини.

Останнім визначається така найістотніша особливість світоглядного змісту принципу практики, як його революційна, комуністична спрямованість. Саме тому діалектико-матеріалістичний принцип практики протистоїть будь-яким буржуазним та ревізіоністським інтерпретаціям практики, основний

зміст яких — «дематеріалізація» та суб'єктивізація практики, вихолощування її революційної суті і, в кінцевому рахунку, зведення практики до якогось із похідних від неї виявів людської життєдіяльності.

З цього погляду матеріалістична діалектика розглядає принцип практики як певний від принципу матеріальної єдності світу, завдяки чому соціально-історичний зміст даного принципу виявляється визначальним щодо всіх його ґносеологічних модифікацій. Більше того, соціально-історичний зміст пронизує саме ґносеологічне тлумачення практики, що виявляється, зокрема, в тому, що практика детермінує ставлення людини до світу не тільки через механізм розмежування істини та заблудження, але й через систему оцінок, норм, ідеалів, так званих парадигм, світоглядних установок тощо. Без всебічного врахування світоглядної насиченості ґносеологічного змісту практики аналіз її як основи людського пізнання буде однобічним. Адже саме через систему світоглядних установок, всієї сукупності оцінок, включаючи оцінку на істину та хибність, здійснюється процес доведення з допомогою суспільно-історичної практики того чи того конкретного наукового положення.

Методологічна значущість врахування єдності світоглядних і ґносеологічних аспектів проблеми практики актуалізується тією обставиною, що метафізичне відособлення і протиставлення цих аспектів складає нині зміст тих спроб дискредитації діалектико-матеріалістичного вчення про практику, що властиві позитивістським різновидам сучасної буржуазної філософії, які трактують систему світоглядних оцінок як таку, що нібито не має відношення до функціонування наукового знання, і зводять роль практики щодо пізнання лише до експерименту. Змістовною альтернативою таким способам трактування практики є, як випливає з вищесказаного, розгляд останньої в широкому соціокультурному контексті, який забезпечує перехід від спеціальної процедури оцінки тих чи тих наукових положень на істинність і хибність — в більш широку і комплексну предметну галузь дослідження «механізму вписування» конкретно-наукових положень в систему людської культури в її конкретно-історичному, класовому розумінні. Такий підхід передбачає всебічне врахування діалектики визначальних та похідних чинників культурно-історичного процесу. (Співворення цієї діалектики становить нині зміст позитивістських програм дослідження соціально-культурних факторів наукового пізнання.)

Отже, діалектико-матеріалістичне вчення про практику відзначається тим, що остання розглядається в контексті динаміки людської культури, завдяки чому відношення «теорія — практика» виявляється похідним від відношення «суспільне буття — суспільна свідомість», а саме поняття практики фіксує не тільки безпосередній вплив людини на предмет природи, а й нормативно-оцінні, естетичні аспекти, що стосуються

¹⁹ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року, с. 551.

²⁰ Практика і познання. М., 1973, с. 47.

²¹ Там же.

розвитку всієї сукупності творчих здібностей людини. Як бачимо, практика як світоглядний принцип пов'язана з проблемою розкриття всіх соціальних умов творчого саморозвитку людини і включає в себе теорію — як органічний момент в єдності з іншими формами людської активності: морально-вольовими, естетичними тощо. Така включеність теорії в практику є, зокрема, характерною для процесу перетворення науки на безпосередньо продуктивну силу суспільства.

Розглянуте вище положення про зв'язок і взаємоперехід теорії і практики орієнтує на з'ясування особливостей насичення цього процесу різноманітними аспектами людського світосприйняття, які не обмежуються пізнавальним відношенням людини до світу. Таке насичення, в процесі якого відбувається інтенсивна взаємодія різноманітних форм духовного освоєння світу людиною на основі практики, наочно виявляється у з'ясуванні специфіки соціального пізнання. Реалізація певних теоретичних ідей у соціальних діях людей відзначається взаємозв'язком різних способів світосприйняття. «Це добре видно на прикладі революційно-практичної дії — кульмінаційної точки історичного процесу, який спрямований до єдиної мети соціального перетворення і мобілізує для цього перетворення все багатство і багатоманітність форм відношення людини до дійсності. Революційна дія передбачає і теоретичне освоєння наявної ситуації, і естетичне сприйняття глибини та драматизму соціального конфлікту, і вироблення певної ціннісної позиції стосовно сил, що протидіють одна одній, позиції, заснованої на моральній оцінці суті конфлікту; все це органічно акумулюється в конструктивній перетворюючій діяльності, спрямованій на творення нових форм соціального життя»²².

В дещо інших формах соціально-ціннісна зумовленість притаманна і природничонауковому знанню. Практика сучасного наукового пізнання неспростовно засвідчує, що доведення будь-якої гносеологічної проблеми до з'ясування її світоглядних аспектів є об'єктивною необхідністю розвитку людського пізнання.

Як свідчать дані конкретних досліджень, розвиток пізнавального відношення людини до світу в онтогенезі містить ряд ступенів, що відзначаються яскраво вираженою віковою специфікою. Практичне значення осмислення шляхів оволодіння особою в процесі її політичного, морального формування сукупним соціально-практичним досвідом, відкладеним у формоутвореннях культури, стає все більш актуальним на сучасному етапі. «Всі ці питання, — підкреслюється в редакційній статті журналу «Коммунист», — мають значення не тільки для психології і педагогіки, а й для філософії — світогляду, теорії діалектики, історичного матеріа-

лізму, історії філософії. Це і мав на увазі В. І. Ленін, коли писав про «*діалектичну* обробку історії людської думки», історії пізнання взагалі й розумового розвитку дитини. ... Знання, що складають світогляд, стають органічним елементом духовного світу особи тільки в тому разі, якщо вони активно затребувані всією сукупністю життєвої практики людини, її трудової і громадської діяльності. Тільки у зв'язку з практикою філософські знання є дієвим фактором формування активної життєвої позиції, орієнтованої по-комуністичному»²³. Це означає, що теоретичні знання, якщо вони відірвані від застосування в процесі життєво-практичного досвіду суб'єкта, якщо вони не стали переконавними особистості, є в кращому разі зібранням абстрактних істин. Практичне використання цих знань передбачає їх включення в контекст особистісної структури людини, тобто перетворення знань в переконання, в невід'ємний компонент активної життєвої позиції.

Процес пізнання та його результати, отже, функціонують, з одного боку, в розгалуженій системі духовного виробництва відповідної історичної епохи, конкретно-історичних типах культури (в єдності її матеріальних і духовних компонентів), з другого ж боку, вони невіддільні від життєвих планів конкретних суб'єктів діяльності, їх ставлення до світу. Фактором, що об'єднує обидві назви сторони, є світогляд.

Своєрідність світогляду як форми суспільної самосвідомості людини, підкреслює В. І. Шинкарук, полягає в тому, що, формуючись на основі практичної життєдіяльності, а потім засвоюючись індивідами і пронизуючи їх життєві цілі та інтереси, світогляд «постає як спосіб визначення їх власної позиції стосовно всіх життєво важливих явищ і подій у світі. До того ж, позиції не лише теоретичної, а й практичної, — як визначник способу участі в цих подіях... Тією мірою, як індивід свідомо будує своє життя, керуючись розумінням бажаного і належного, він будує його на основі свого світогляду». Отже, особливістю світогляду є те, що він — «зарядка і водночас результат перетворення світу»²⁴.

З огляду на те, що практика впливає на людське пізнання не тільки безпосередньо, а й опосередковано, зокрема, — через увесь масив духовної культури відповідної епохи, через розгалужену структуру світогляду, питання про співвідношення світогляду і наукового пізнання все більшою мірою привертає нині увагу вчених різних країн. Це питання посіло одне з провідних місць на останньому Всесвітньому філософському конгресі у м. Дюссельдорфі (ФРН), провід-

²³ О состоянии и направлениях философских исследований. — Коммунист, 1979, № 15, с. 75.

²⁴ Шинкарук В. І. Науковий світогляд — ідейна основа формування всебічно розвиненої особи. — Філософська думка, 1976, № 2, с. 15.

²² Швырев В., Юдин Э. О. О так называемом сциентизме в философии. — Вопр. философии, 1969, № 10, с. 126.

ною темою якого стала тема «Філософія та світоглядні проблеми сучасної науки». Робота конгресу засвідчила, що згадане питання активно обговорюється і в сучасній буржуазній філософії, де здійснюються спроби перегляду деяких традиційних уявлень про співвідношення філософії, науки і світогляду. Йдеться, зокрема, про те, що деякі філософи, які вбачали раніше вихідну основу орієнтації людської діяльності лише в позанаукових формах відношення до дійсності, тепер підкреслюють важливість врядування знань про людину, здобутих спеціальними науками, претендують на досягнення єдності філософського і конкретнонаукового підходів до людини. Новітні ж варіанти так званої позитивістської філософії науки в свою чергу дедалі більше еволюціонують у напрямі визнання важливості філософії і світогляду для наукового дослідження. «Зовсім не применшуючи важливості цих зрушень у загальній проблемній орієнтації і стилі філософування частини сучасних буржуазних філософів, необхідно все ж підкреслити, — зазначає академік П. М. Федосеев, — що навіть тоді, коли визнається важливість світогляду для науки, це визнання залишається найчастіше поверховим, формальним. Помітне небажання — чи неготовність — буржуазних філософів обговорювати по суті проблеми світогляду, тобто аналізувати його структуру і форми, розкривати його реальні зв'язки з конкретними досягненнями сучасної науки, його роль у суспільному та індивідуальному житті»²⁵. Наведена обставина ще більше актуалізує необхідність діалектико-матеріалістичного осмислення питання про взаємодію світогляду і наукового пізнання.

Ця взаємодія має обапільний характер: пізнання немислиме поза своїми загальносвітоглядними передумовами, що дозволяють з'ясувати соціокультурний сенс і гуманістичну спрямованість пізнавальної діяльності. Водночас наукове знання є велим істотним фактором формування світоглядної культури людини. У ширшому плані тут наявна постійна взаємодія теоретичного та практично-духовного освоєння світу, взаємодія, що здійснюється на основі практики і в свою чергу справляє вплив на останню.

Пізнання відчуває на собі вплив практики передусім через цілі, що висувуються суспільством на певному етапі соціально-історичного та економічного розвитку. Основою для формування пізнавальних цілей є суспільно назрілі потреби. Ідеально-пізнавальна реалізація цих цілей, теоретичне розв'язання суперечності між світом наявного буття і світом можливостей є основою для практичної реалізації цілей, реального покладання її зовні, в об'єктивну предметну дійсність²⁶. Процес реалізації цілей, за-

доволення потреб породжує нові потреби, формує нові пізнавальні і практичні цілі.

Охарактеризована сторона співвідношення пізнання і практики виражає здебільшого нормативний характер практичної детермінації пізнання, а такі категорії, як «мета», «завдання», «потреба» тощо, характеризують їх взаємозв'язок. Разом з тим останнім часом у зв'язку з рядом наслідків глобалізації масштабів пізнавального і практичного освоєння природного середовища актуалізувалося питання про внутрішні культуроутворюючі параметри пізнавальної і практичної діяльності людини, що виражають не тільки міру освоєння природи, але також і рівень гуманізації суспільних відносин з погляду панування людини над формами свого колективного буття. Стосовно аналізу пізнання тут виявляється, що культурно-історичні фактори пронизують саму тканину пізнання, зміст категорій і теоретичних понять, вони є тим своєрідним «освітленням», у сферу дії якого, кажучи словами К. Маркса, потрапили всі інші кольори і яке модифікує їх в їх особливостях²⁷. На цьому фоні виявляються все нові й нові відтінки взаємозв'язку пізнання і практики.

Практика, ставлячи цілі перед пізнанням, стимулює останнє до забезпечення об'єктивно назрілих суспільних потреб. Критерій практичної ефективності, тобто можливості практичної реалізації досягнень науки, є тут одним з провідних стосовно цілей пізнавальної діяльності.

До речі, цей момент соціально-практичної детермінації пізнання був гіпертрофованим прагматизмом, що підмінив категорію істини корисністю. Однак з поля зору представників прагматизму випала та обставина, що в зміст поняття соціальної детермінації пізнання (і відповідно мети пізнавальної діяльності та істини) входить і інший аспект: соціокультурна зумовленість пізнавального процесу, що зовсім не зводиться до висунення перед пізнанням цілей, реалізація яких давала б негайний утилітарно-корисний ефект. Цей соціокультурний фактор вбирає в себе умови існування і реалізації різноманітних людських здатностей, в тому числі і пізнавальної. Культурні цілі в цьому розумінні не утилітарні, вони, як цілі власне соціально-практичні, не перетворюються після свого досягнення на засоби. Скажімо, краса теорії і в більш загальному плані те, про що К. Маркс писав як про вміння людини оформлювати матерію за законами краси, — це культурні параметри людської діяльності, які не мають безпосереднього зв'язку з функціональною ефективністю наукової теорії, але зовсім не безвідносні до її виникнення і функціонування в контексті певного типу культури, усієї сукупності ці-

²⁵ Федосеев П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки. — Вopr. философии, 1978, № 12, с. 39.

²⁶ Див.: Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. К., 1977, с. 85—95.

²⁷ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов. — Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 43.

лей і завдань, що розв'язуються суспільством на певному етапі його розвитку.

Як елемент цілісного процесу освоєння світу людиною, наукове знання не може не бути органічно пов'язане з усім масивом духовної культури відповідної епохи, з тими способами світосприйняття і світовідношення, які К. Маркс, на відміну від теоретичного освоєння світу, називав «практично-духовним» (мистецтво, мораль тощо). Зазначимо, що ці не звідні до пізнавальної діяльності способи освоєння світу людиною не просто співіснують, поряд з наукою, виконуючи відмінні від неї завдання. Вони, як уже зазначалося, нерідко є свого роду «трансляторами» цілей і потреб суспільної практики. Самі ж ці цілі й потреби, «проходячи» крізь названі форми життєдіяльності, наповнюються змістом, який значно ширший від обсягу так би мовити сьогочасних утилітарно-практичних потреб.

Діалектико-матеріалістичне тлумачення практики в усій повноті властивих їй детермінацій дозволяє з'ясувати дійсне місце таких потреб, як і будь-яких часткових виявів людської діяльності у цілісному процесі творення людиною власного предметного світу суспільної життєдіяльності. Без такого з'ясування сучасна наука обійтись не може — досить посплатися хоча б на те, наскільки масштабними й багаторівневими виявились в наш час питання екології, увесь комплекс так званих глобальних проблем,

питома вага яких в сучасному науковому пізнанні неухильно збільшується. Як справедливо відзначають дослідники, сам факт звертання науки до глобальних проблем сучасності «з необхідністю передбачає світоглядне осмислення соціальної і природної реальності, змістовне розкриття різних аспектів людської діяльності, як творчої, так і руйнівної, причому, розглядуваних не абстрактно, а під кутом зору конкретних ціннісних і світоглядних установок, що орієнтують цю діяльність»²⁸.

Діалектико-матеріалістичний принцип практики містить величезні евристичні можливості, що забезпечують ґрунтовність і ефективність такого конкретного аналізу всіх багатоманітних регуляторів людської діяльності, в тому числі й пізнання. Повномасштабне використання цих можливостей — надійний засіб осмислення тих складних, комплексних методологічних і світоглядних проблем, які існують нині в будь-якій галузі суспільствознавства чи природознавства, дійова підйома поглиблення творчого союзу між філософією та спеціальними науками, умова дальшої інтеграції суспільних, природничих і технічних наук, на необхідності якої наголошувалося на XXVI з'їзді КПРС.

²⁸ Гвишпанн Д. М. Наука и глобальные проблемы современности. — Вopr. философии, 1981, № 3, с. 99.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ПОПЕРЕДНИКІВ СОЦІАЛІСТІВ-УТОПІСТІВ

Нині, коли соціалізм завдяки перемозі Великого Жовтня в нашій країні перетворився в світову систему, яка вирішальним чином впливає на прогрес людства, дослідження історії і передісторії наукового комунізму, в тому числі й творчості соціалістів-утопістів та їх ідейних попередників, є дуже важливим завданням радянської історичної та історико-філософської науки. До того ж сьогодні ці проблеми перебувають у центрі боротьби між марксистською і буржуазною історіографією. Вивчення «соціальних утопій» минулого допомагає не тільки осмисленню буржуазних соціальних міфів сучасності, а й з'ясуванню їх докорінної відмінності від соціалізму як науки.

Книга Л. С. Чіколіні* є першим у марксистській історичній науці фундаментальним дослідженням ідей соціальної справедливості, які дістали своєрідне відображення в політичній літературі Італії XVI—початку XVII ст. Вона має винятково важливе значення для поглиблення і розширення наукових знань про розвиток суспільної думки в перехідний від феодалізму до капіталізму період, допомагає в осмисленні багатьох явищ і процесів, які відбуваються в сучасних країнах, що розвиваються, зокрема, тих, які характерні для сучасної суспільної думки багатьох країн Азії, Африки та Латинської Америки.

Монографія складається з дванадцяти розділів, вступу, висновків, списку першоджерел та літератури, покажчика імен. В історіографічному вступі автор критично аналізує як радянську, так і зарубіжну літературу з даної проблеми.

Перші чотири розділи присвячені аналізу особливостей соціально-економічного розвитку Італії розглядуваного періоду, характеристик ідейних джерел проектів перебування суспільства.

Далі висвітлюються основні риси того суспільного ідеалу, що його обстоювали італійські мислителі різних угруповань: Антоніо Бручолі, Ортензіо Ландо, Антон Франческо Доні, Франческо Патріці, Марко Джіроламо Віді, Феліче Фільючі, Матео Буонаміко, Фабіо Альбергаті, Людовіко Агостіні, Паоло Паруті, Лодовіко Цукколо та ін. Автор звертає головну увагу читача саме на тих письменників, які жили у гущі народу і відобразили його прагнення і спо-

дівання, а окремі з них — соціальну психологію і настрої того класу, «який був більш-менш розвинутим попередником сучасного пролетаріату»¹.

Уперше в радянській історіографії в книзі здійснюється фундаментальне дослідження італійських політичних учень XVI—XVII ст., в яких йшлося про майнові відносини і соціальну рівність і які відтворили настрої селянсько-плебейської, напівпролетарської частини суспільства, а також дрібних виробників і нижчих верств ранньої буржуазії.

Порушуються дискусійні питання про ступінь розвитку ранньокапіталістичних відносин в Італії розглядуваного часу, про специфіку «буржуазнювання» італійського села тощо.

У радянській історіографії останнім часом завдяки дослідженням В. І. Рунтенбурга, А. Д. Ролової та ін.² доведено, всупереч усталеному в історіографії поглядові, що XVI—XVII ст. не були для Італії початком занепаду і регресу порівняно з XIV—XV ст. Л. С. Чіколіні теж стверджує тезу, що, незважаючи на деяке пожвавлення феодальної реакції, в XVI—на початку XVII ст. в Італії (принаймні в її передових регіонах) відбувався розвиток ранньокапіталістичних відносин. У книжці переконливо показано зв'язок ідей про соціальну рівність і спільність майна, поширюваних в Італії XVI—XVII ст., з умоустроєм селянсько-плебейських мас, найбільш знедолених прошарків міста і села. А оскільки соціальні рухи того часу «немінуче виступали під релігійною оболонкою, у формі боротьби за відновлення первісного християнства»³, цей зв'язок розкривається значною мірою в ході аналізу ідей еретиків, вільнодумців, італійських анабаптистів і антитринітаріїв.

Керуючись принципом матеріалістичного розуміння історії, автор книжки переконливо доводить зумовленість виникнення ідей

¹ Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 186.

² Див.: Рунтенбург В. И. Италия и Европа накануне нового времени. Л., 1974; Ролова А. Д. Флоренция и проблема экономического упадка Италии (вторая половина XVI—начало XVII вв.). Автореф. дис. ... докт. истор. наук. Л., 1974.

³ Маркс К., Енгельс Ф. До історії первісного християнства.—Твори, т. 22, с. 444.

спільності майна і соціальної рівності, процесу зародження раннього утопічного комунізму в Італії XVI—XVII ст. особливостями історичного розвитку цієї країни в період пізнього феодалізму, своєрідним розвитком капіталістичних відносин, загостренням класової боротьби.

Всупереч твердженням буржуазних історіографів Л. С. Чіколіні прагне відповісти на питання, інтереси якого класу, якого суспільного прошарку відтворював і захищав той чи інший мислитель: знедолених напівпролетарських елементів і селянсько-плебейського прошарку (Доні Джеллі) чи дрібних виробників — селян і ремісників (Бручолі, Агостіні), представників ранньої буржуазії (Фольетта, Лоттіні, Палаццо). Вона підкреслює, що не тільки кожна епоха, а й кожний клас створювали свої ідеали громадянського життя.

Особливо цікавою є характеристика ідей А. Ф. Доні, який різко критикував «безумний світ» приватної власності і засновани на ній майнові відносини в людському суспільстві. Висунутий ним проект перебудови суспільства, хоч і не позбавлений рис зрівняльності та аскетизму, являє собою важливу віху на шляху до створення перших комуністичних утопій. Суспільний ідеал мислителя мав не тільки антифеодалну, а й антибуржуазну спрямованість.

На відміну від деяких дослідників, які підходять до розкриття «подвійної природи» селянина однобічно, перебільшуючи дрібнобуржуазність селянина-власника й ігноруючи природу селянина-трударя, противляють передпролетаріату тому селянству, яке в період «обуржуазнювання» села розорюється і в значній своїй частині перегорюється в найманих робітників⁴, Л. С. Чіколіні чітко підкреслює генетичний зв'язок передпролетаріату з селянсько-плебейськими масами і стверджує єдність їхньої соціальної психології, умонастроїв і прагнень.

В процесі свого дослідження автор послідовно дотримується принципів марксистсько-ленінської методології, зокрема принципу історизму, партійності, єдності історичного та логічного. Саме марксистсько-ленінська методологія становить ту міцну підвалину, яка забезпечує високу науковість і ідеологічну спрямованість рецензованої праці.

Л. С. Чіколіні часто виступає і як історик-документаліст. Вона зіставляє пізніші публікації з першодруками і розкриває ті причини, які призвели деяких дослідників, у тому числі і радянських, до серйозних помилок в оцінці творчості представників суспільної думки Італії XVI — початку XVII ст. ст. До того ж автор використовує не окремі

праці, а всю сукупність ідейної спадщини італійських мислителів, яка стосувалася питання спільності майна і соціальної рівності. Такий комплексний підхід дозволяє всебічно оцінити погляди і ідеї кожного з діячів, показати їх історичне значення і водночас обмеженість. Нарешті, твори італійських мислителів аналізуються у міцному зв'язку з соціально-економічним розвитком країни, численними народними рухами. Тому їх суспільні ідеали, які, хоч і містять у собі багато чого утопічного і фантастичного, виступають не просто як продукт фантазії, а значною мірою як законотвірний продукт історії, як відображення певної соціальної ситуації, одного з протилежних полюсів соціального конфлікту, що визрівав в Італії.

Послідовно класовий підхід до оцінки історичних явищ, подій, фактів, осіб надає книзі Л. С. Чіколіні вагому ідеологічному спрямованості проти реакційної буржуазної історіографії. Всю працю Л. С. Чіколіні пронизує аргументована критика спроб реакційних істориків у хибному світлі зобразити історію зародження соціалістичної думки, викривити докорінну відмінність утопічного соціалізму від наукового.

Л. С. Чіколіні не погоджується з оцінкою італійським істориком А. Тененті світогляду Бручолі і аргументовано доводить, що останній не був прибічником аристократії (див. с. 23, 151—178). Всупереч твердженню англійського історика П. Гендлера про відсутність позитивного суспільного ідеалу у О. Лаїдо автор доводить, що цей мислитель мріяв про встановлення буржуазно-демократичних порядків (див. с. 186—191).

Л. С. Чіколіні спростовує також думку Дж. Тоффаніна і П. Гендлера та інших дослідників про те, що нібито А. Ф. Доні був проповідником неуттва і виступав на захист католицької церкви (див. с. 225—228). «Відаючи стару схоластичну науку, — пише автор книги, — Доні вітав розвиток нових знань» (див. с. 228).

У книжці обґрунтовується принципово важливий висновок про те, що радикально настроєні італійські письменники XVI — початку XVII ст. не виступали на захист католицької церкви, як це намагається довести буржуазна історіографія, а, навпаки, як вільнодумці та еретики критикували церковні порядки, були противниками не тільки католицизму, а й протестантизму, пристосованого до захисту інтересів пануючої верхівки італійського суспільства. Є тут і інші цікаві міркування про ставлення згаданих мислителів до католицизму, реформації та контрреформації в Італії.

Аргументовано виглядає і наукова полеміка Л. С. Чіколіні з деякими радянськими істориками з приводу часткових проблем, зокрема, з В. П. Волгіним, Л. М. Баткіним, про характер творів А. Ф. Доні (див. с. 23—24).

Важливе значення має спростування тенденції західної історіографії вважати «утопії» XVI—XVII ст. чимось протилежним культурі Ренесансу. «Ми прийшли до вис-

⁴ Див. про це докладніше: А. В. Носов. Утопічний соціалізм и революційний демократизм. Харьков, 1972; Веремеєва О. П., Дмитриченко В. С. Однобічна оцінка класової природи утопічного соціалізму та революційного демократизму. — Філософ. думка, № 2, 1973.

новку,— відзначає автор,— що творчість більшості названих письменників нерозривно пов'язана з Відродженням, є його невід'ємною частиною, багато в чому виходить з деяких його ідей, репрезентує різні відтінки і напрямки гуманізму...» (с. 357). У праці показано, що в гострій ідейній боротьбі XVI—XVII ст. в Італії питання про суспільний ідеал, призначення людини, її місце в суспільстві і всесвіті, сутність щастя, доброчестя і справедливості — всі ці питання, які ставились ще гуманістами XIV—XV ст., пересмислювались і розв'язувались по-новому відповідно до потреб нового часу. До того ж автор підкреслює, що досліджувані ним письменники були міцно пов'язані не лише з італійськими, а й з європейським Відродженням. Вони зазнали впливу поглядів німецьких гуманістів, зокрема Е. Роттердамського, іспанців Антоніо де Гевари, Хуана де Вальдеса та інших, а також великого англійського гуманіста Томаса Мора.

Характерно, що, підкреслюючи соціально-класові розходження італійських політичних письменників XVI—XVII ст. у питанні про власність, працю, свободу людини, рівність, ставлення до католицизму та ін., автор звертає також увагу читача і на те спільне в їхніх поглядах, у чому дістали відображення загальні інтереси італійського народу тої доби. Багатьох з них еднало засуд-

ження воєн несправедливих і розуміння значення війни справедливих, відсутність пацифізму.

Водночас переконливо показана утопічність тих суспільних ідеалів, проєктів суспільної перебудови, що їх обстоювали італійські соціальні реформатори. Л. С. Чіколіні справедливо підкреслює, що їхні погляди в своїй основі були ідеалістичними та електричними, а «у вирішенні соціальних проблем італійські політичні письменники пропонували нездійсненні плани. Вони мріяли виправити суспільство мирним шляхом. Ніхто з них, окрім Т. Кампанелли, не закликав до яких-небудь революційних дій» (див. с. 366).

Бажано було б теоретично глибше розкрити такі питання: генезис передпролетаріату в Італії розглядуваного періоду, вплив ідей досліджуваних письменників на суспільні рухи їхньої доби, соціальні ідеї представників народної реформації, спільне і відмінне між суспільним ідеалом Т. Кампанелли і його італійських попередників тощо.

Високий науковий рівень, ідеологічна загостреність, новаторський дух книги Л. С. Чіколіні дозволяє розглядати її як цінний внесок у скарбницю радянської науки.

В. С. ДМИТРИЧЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МИСТЕЦТВА І ТВОРЧОСТІ

У центрі ідеологічної боротьби, що розгорнулася в наш час навколо проблеми художньої культури, не тільки само мистецтво і творчість, а й методологія їх вивчення, принцип підходу до дослідження їх сучасного стану, тенденція подальшого розвитку. Це потребує всебічного аналізу проблем сучасної естетичної науки з позицій марксистсько-ленінської методології. Особливої цінності й актуальності нині набуває дальше висвітлення внутрішніх закономірностей мистецтва, специфіки впливу його на формування творчих здібностей людини. Зростають ролі художньої творчості в духовній культурі розвинутого соціалістичного суспільства пов'язане, зокрема, з тими змінами, які відбуваються в процесі функціонування мистецтва, збагачення його новими засобами відтворення дійсності й ідейно-естетичного впливу.

У світлі цього цілком закономірне звернення теоретиків до дальшої розробки істотних питань художнього розвитку, дослідження творчої природи такого складного соціального феномена, яким є мистецтво. Тільки за останні п'ять років філософська і естетична література збагатилася глибокими і цікавими науковими роз-

відками з цих проблем¹. Гідне місце серед таких публікацій посідає рецензована колективна монографія*. Автори її задалися метою розкрити специфіку мистецтва як творчої діяльності, основним завданням якої в умовах соціалізму є розвиток творчих здібностей і соціальної активності особи. Особливості художньої творчості досліджу-

¹ Див.: Природа искусства и механизмы художественной деятельности / Под ред. А. Н. Иллиад. Л., 1975; Храпченко М. Б. Художественное творчество, действительность, человек. М., 1976; Новикова Л. Н. Эстетика и техника: альтернатива или интеграция? Эстетическая деятельность в системе общественной практики. М., 1976; Шабоук Ст. Искусство — система — отражение. М.; Прогресс, 1976; Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. Киев, 1977; Ермаш Г. Л. Творческая природа искусства.— М., 1977; Рапполорт С. Х. От художника к зрителю. Проблемы художественного творчества.— М., 1978, та ін.

* Искусство и творческая деятельность. / Отв. ред. В. М. Мазела. Киев: Наук. думка, 1979. 321 с.

ються в монографії з погляду місця і значення в ході формування нової людини, її ідейно-політичного, морального і естетичного виховання. Як справедливо відзначається в передмові, в сучасних умовах істотно змінюється характер естетичного впливу художніх творів на свідомість і поведінку людини. Це пов'язано з дедалі більшим наближенням художньої дійсності до сфери матеріального і духовного виробництва, з повсюдною естетизацією виробничої і побутової предметної сфери людини, зі зростаючим значенням ідеологічної спрямованості художньої творчості.

Аналіз художньо-творчої діяльності переконує, що її визначаючі характеристики треба шукати в загальних закономірностях людської активності. В праці поставлені гостродискусійні питання — про співвідношення соціального і художнього прогресу, естетичного і художнього, свідомого і несвідомого в художній творчості та ін. Дано чіткіше їх розв'язання, що дозволяє глибше пізнати діалектику сучасного художнього розвитку. Труднощі дослідження проблеми полягають, однак, у з'ясуванні специфіки художньої діяльності, того, що вирізняє її від інших різновидів людської діяльності, розкриття універсальності естетичного, поліфункціональності мистецтва та ін. Теоретичний аналіз мистецтва і творчої діяльності є закономірною і необхідною відповіддю на внутрішні потреби розвитку як самого мистецтва, так і знання про нього. Не претендуючи на створення завершеної теоретичної моделі мистецтва як творчої діяльності, монографія проаналізувала дуже важливі аспекти даної проблеми, розкрила діалектику конкретної взаємодії мистецтва і суспільства, виробила певні наукові рекомендації щодо управління процесом художнього збагачення людей та ін.

Відкривається монографія розділом, присвяченим загальній характеристиці творчості як соціально-естетичної проблеми. В наступному розділі з позицій марксистсько-ленінської методології розкривається глибокий діалектичний зв'язок естетичного і художнього як виявлення насамперед сутнісних сил людини, взятої не абстрактно, а в конкретному культурно-історичному вимірі. Історія художньої культури розглядається як «сукупність стійких форм естетичної діяльності, що закріпилися в людській творчій практиці і свідомості» (с. 27).

Докладно аналізуючи різні підходи до розв'язання питання про співвідношення естетичного і художнього, що спостерігається в нашій філософській і естетичній літературі, автор убачає головну хибу їх в односторонності, абсолютизації якоїсь однієї сторони досліджуваного відношення поза врахуванням взаємодіючих і взаємозумовлюючих чинників. «Художнє дійсно, — зауважується в книжці, — передбачає естетичне як передпосилки свого виникнення, але зразу ж перетворює його в загальну форму власного руху. У підсумку воно і постає

перед очима людини, що містить відношення, яке вже історично склалося, як творець естетичного» (с. 31). Розкриття зв'язку між естетичним і художнім, на думку автора, передбачає розв'язання проблеми індивідуального і загального, дослідження якої, у свою чергу, приводить до аналізу процесу становлення і розвитку суспільної сутності людини. Естетична і художня діяльність органічно включені в універсальний культурно-історичний процес саморозвитку сутнісних сил людини. Вони репрезентують цей нескінченний процес у межах кінцевих можливостей, пов'язаних з конкретною епохою, культурою, нацією і народом. Автор виділяє культурно-історичні типи зв'язку естетичного і художнього як різні форми реалізації суспільної сутності людини. Цікаво, з нашого погляду, розглянуто відображення суперечностей між індивідуальним і загальним в буржуазній культурі на прикладі романтичної і раціоналістичної критики (с. 54—60). Переконаливо розкривається положення про те, що соціалістична художня культура становить зовсім нове явище як за своїм змістом, так і за цілями і функціями. В умовах розвинутого соціалізму не тільки зростають можливості художнього освоєння створених цінностей, але й докорінно змінюється саме відношення «народ — художня культура». Соціалізм породжує активне, творче ставлення людей до художньої культури, пробуджує у них самих творців, художників — творців, безпосередніх учасників естетичної діяльності. Ці істотні зміни в художній культурі накладають відбиток на процес її функціонування. Формується новий тип художника, активного творця нового світу, який реально втілює гуманістичний ідеал комунізму. Змінюється соціально-естетична функція художньої культури, яка перстає бути знаряддям конструювання відчуженої естетичної свідомості мас і бачить своє призначення у перетворенні естетичного досвіду людства, узагальненого в художній культурі, у надбання кожної людини. Істотні зміни відбуваються у нормативно-регулюючій функції художньої культури, стверджуються нові норми поведінки, спілкування, нові звичаї і традиції та ін., тобто новий тип відношення до світу (с. 66—67). Отже, соціалістична художня культура виступає як активний фактор який формує новий, соціалістичний тип людини.

Далі в книжці досліджується творча природа і соціально-культурна зумовленість художнього образу. Звернення до спеціального аналізу саме цього питання є цілком виправдане. Адже тільки в художніх образах мистецтво стає тією силою, яка безпосередньо діє на чуття і думки людей, збагачує їх моральний досвід, формує важливі життєві орієнтири. У розділі характеризується процес художньої творчості як своєрідне спілкування художника зі світом людських цінностей і практичне утвердження цих цінностей у духовному житті

супільства. Вказавши на обмеженість традиційного розуміння образу мистецтва як вираження одиної емоційної реакції, як втілення однократної естетичної оцінки та ін., автор підкреслює, що «художній образ є не тільки вираження тих чи інших одиної емоцій і оцінок, але також і ціннісна форма відповідного людського досвіду» (с. 76). Узагальнюючі різні погляди, висловлені у філософській і естетичній літературі, акцентується увага на розкритті процесуального характеру художнього образу, який виражається не тільки у включеності образу в процес індивідуального художнього сприйняття або історичний контекст, а і в самій структурі образу (с. 71—74).

Вивчаючи матеріальну структуру художнього твору, неможливо уникнути питання про знак у мистецтві, як необхідний компонент і передпосилку акту художньої комунікації. Предмети і явища дійсності, пізнані художником крізь призму відповідної естетичної свідомості, набувають у мистецтві додаткового значення. Мистецтво переводить їх на рівень інших семантико-інформаційних зв'язків, завдяки чому художнє відображення набуває характеру специфічної, змістової мови. У розділі правильно підкреслюється, що ті стійкі значення, які виражаються в естетичних знаках, виникають не тільки у сфері власне мистецтва: їх кінцевим джерелом є суспільно-історична практика, що відображається в суспільному світосприйнятті й переживанні. Хотілося б, однак, щоб чіткіше була показана специфіка естетичного знака, характер його зв'язку з образом, бо ці аспекти безпосередньо стосуються поставленого автором завдання.

У розділі зачіпаються також такі питання, як співвідношення індивідуального (одиної) і загального в художньому образі, про форми художнього узагальнення — ідеалізацію і типізацію. Цікаво показана відмінність художнього образу від міфологічного (с. 90—95). Правильно відзначається, що будь-які спроби ототожнення мистецтва і міфотворчості містифікують зв'язок художнього образу з дійсністю, задушюють специфіку художньої образності.

Важливе місце в розумінні соціально-культурної детермінації художнього образу посідає ціннісний підхід. Адекватне художнє осягнення соціальної дійсності, підкреслює автор, можливе тільки з погляду ідеалів, що мають основу в розвитку самої дійсності й істотних для цього розвитку. Сприяючи загальним завданням соціального розвитку, реалізації соціально значущих цілей, мистецтво водночас відповідає і інтересам кожної людської особистості.

У наступному розділі розкривається специфіка естетичного впливу мистецтва на особу, характер художньої комунікації. Для мистецтва завжди були характерні два діаметрально протилежних початка: максимальне наближення до реальності при одночасному усвідомленні умовності і максим-

мальне посилення умовності при тому, що десь є відчутний зв'язок з реальністю. На прикладах поп-арта, хепінінга, з одного боку, а також «концептуального» «мінімального мистецтва, з другого — автор показує як руйнування ігрової природи мистецтва, відмова від діалектичної подвійності мистецтва в кінцевому підсумку призводить до відходу самого мистецтва від життя, приниження його суспільно-виховної ролі. На великому фактичному матеріалі зі сфери кіно, телебачення автор зачіпає низку актуальних питань, що незмінно постають перед акторами, режисерами, операторами при втіленні того або того літературного твору. Йдеться про потребу дальшого піднесення естетичного рівня таких масових різновидів мистецтва, як кіно і телебачення, про підвищення їх виховної цінності.

Сучасні тенденції до інтеграції наукової художньої творчості викликали до життя новий різновид діяльності — дизайн. Під займом у сучасній естетичній літературі розуміють усю сферу художньо-конструкторської діяльності — сам процес творчості художника-конструктора, результати його праці й теорію цієї діяльності. В естетичній теорії дизайну важлива для визначення естетичної цінності дизайну, дизайнерської діяльності як компонента духовно-практичного перетворення світу. Розкриваючи специфіку дизайнерської творчості, автор даного розділу наводить багатий фактичний матеріал із практики радянського і зарубіжного дизайну, прагне дати своє розуміння відношення дизайну до мистецтва, зокрема показує взаємозв'язок дизайну і архітектури, який виявляється в тому, що вони відображають певний рівень естетичного освоєння науково-технічного прогресу. Радянські дизайнери, як підкреслюється у монографії, не обмежують завдання дизайну тільки конструюванням художньої форми. Вони прагнуть «до широкого охоплення і розв'язання життєво актуальних практичних проблем, що потребує строгішого підходу до вибору художніх засобів».

VI розділ книжки присвячений проблемі художньої творчості й аналізу стану сучасного буржуазного мистецтва. Даний глибокий і ґрунтовний критичний аналіз теорій З. Фрейда, його послідовників. К. Г. Юнга, А. Адлера, О. Ранка, неофрейдистів Е. Фромма, К. Хорні. Великий вплив на розвиток у сучасній буржуазній культурі ідей елітарності творчості виявила теорія інтуїтивізму А. Бергсона, Дж. Сантаяні та ін., що дістала також критичне висвітлення у розділі.

Однією з особливостей розвитку сучасного буржуазного мистецтва є його тісний зв'язок з реакційними філософсько-естетичними теоріями. У розділі переконливо показаний негативний вплив естетичних ідей екзистенціалізму, позитивізму, фрейдизму і неофрейдизму, який вони роблять певною мірою і на позиції художників прогресивної орієнтації. У цих випадках створюється своєрідна «естетика половинчатості», ко-

ли актуальність, громадянська сміливість художника не завжди дістає активне відображення у художньому творі. Найхарактерніші риси сучасного буржуазного мистецтва — це антигуманізм, песимізм, крайній індивідуалізм, що є відображенням загальної кризи капіталізму і його духовної культури.

Одна з важливих проблем, що завжди стоять у центрі естетичної науки, — про співвідношення мистецтва і соціального прогресу, — розкривається у VII розділі книжки. Марксистсько-ленінська естетика, досліджуючи природу естетичної і художньої діяльності, насамперед звертає увагу на їх зумовленість суспільно-економічними чинниками, розглядає їх як продукт діяльності людини, результат його самореалізації. Але ця залежність ніколи не зображалася як безпосередня пряма, що і дозволяє говорити про відносно автономний розвиток мистецтва. Вирішальним чинником у виборі мистецтвом конкретної соціальної ролі виступає суспільний устрій, що визначає основні цілі, ідеали, систему цінностей.

Магістральний напрям художнього прогресу дедалі більше визначає сьгодні мистецтво соціалістичного реалізму, що дозволяє відобразити дійсність у її закономірному розвитку. В цих умовах надзвичайно зростає суспільна роль соціалістичної художньої культури у формуванні творчої активності людини. Аналізові даного питання присвячений прикінцевий розділ монографії. У динамічній взаємодії трьох компонентів — виробництва, розподілу і споживання художніх цінностей, як відзначається у книжці, здійснюється соціальне функціонування мистецтва, реалізується суспільне призначення (с. 290—291). У розділі показана зміна ролі мистецтва, яку відігравало воно у вихованні людини в різні історичні епохи, підкреслюються значення мистецтва соціалістичного реалізму в розв'язанні завдань комуністичного виховання. Естетич-

ний характер емоційно-чуттєвої сфери комуністичного світогляду є істотною умовою гармонійності його складових частин і рівнів знання і переконаності поглядів і життєвих принципів, ідеалів і засобів їх досягнення.

У монографії узагальнений великий теоретичний і фактичний матеріал, глибоко досліджені найзобовідніші проблеми сучасного розвитку мистецтва, з позицій марксистсько-ленінської методології дана критика реакційних ідей сучасної буржуазної естетики. Праця не позбавлена недоліків. Не завжди послідовно дотримана логіка аналізу питань, між окремими розділами подекуди наявна розбіжність в підході до розв'язання важливих для загальної концепції дослідження проблем. На нашу думку, це насамперед стосується методологічного принципу зумовленості художньої діяльності і суспільних функцій мистецтва характером культури суспільства як певної цілісності. Проведення цього принципу через всі розділи дало б змогу авторам глибше розкрити особливості художньої комунікації в умовах НТР, місце дизайну в естетичній культурі соціалістичного суспільства, системний взаємозв'язок функцій сучасного мистецтва тощо. Розгляд мистецтва в загальному контексті культури зробив би більш переконливим і аналіз взаємодій художньої творчості з іншими різновидами творчої діяльності. На жаль, цей істотний аспект теми висвітлений у монографії дещо епізодично, без належної ґрунтовності.

Отже, не всі цікаві і плідні задуми, заявлені авторським колективом, до кінця реалізовані в тексті книги. Але загалом у рецензованій монографії поставлена низка актуальних питань марксистсько-ленінської естетики, накреслені шляхи їх розв'язання. Це видання робить істотний внесок у наукову розробку проблеми художньої творчості й мистецтва.

В. А. МІТІНА

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОДІЯ ФІЛОСОФІЇ І МИСТЕЦТВА

Популярна література з філософії привертає пильну увагу читача. Питання про доцільність популяризації саме гуманітарного знання і донині дискутується. Ті, хто заперечує цю доцільність, аргументують свою позицію тим, що все гуманітарне знання має бути доступним без спеціальних пояснень. Розв'язання цих суперечок дає успіх філософських публікацій, орієнтованих на широке коло людей. Щодо цього показово є книжка В. С. Горського «У пошуках істини (взаємодія філософії і мистецтва)»*.

Написана дохідливо, ця праця може викликати інтерес у людей, далеких від професійних занять філософією. Водночас вона є досить ґрунтовним дослідженням однієї з важливих проблем філософії, що хвилювала мислителів минулого і набула особливої актуальності саме тепер. Йдеться про зв'язок між філософією як формою світоглядно-теоретичного освоєння світу і мистецтвом як способом духовно-практичного освоєння дійсності.

За нинішньої доби, коли мистецтво чутливо реагує на всі найскладніші соціальні, політичні, ідеологічні зрушення, однією з найактуальніших проблем естетики є розкриття її зв'язку з іншими формами суспільної свідомості. Формування художньої

* Горський В. С. У пошуках істини (взаємодія філософії і мистецтва). К.: Мистецтво, 1979. 152 с.

культури, як і розвиток філософії чи моральний прогрес, багато в чому визначається власними закономірностями, що подекуди істотно відрізняються від закономірностей, скажімо, зростання наукового знання, його впровадження у виробництво. Абсолютнізуючи це, буржуазні філософи і соціологи намагаються довести неминучість зменшення ролі мистецтва в житті сучасного суспільства, твердять про трагічний розрив між двома культурами: «науковою» і «художньою». У буржуазному суспільстві спостерігається взаємовідокремленість мистецтва і науки, що є наслідком відчуження і розірваності людської особистості. Але навіть за таких обставин поряд з буржуазною культурою і всупереч їй розвивається і поширюється прогресивна демократична культура, якій властиві невтомні пошуки істини, створення справжніх художніх цінностей.

У наш час дедалі підтверджується ленінська думка про наявність у кожній національній культурі буржуазного суспільства двох культур — реакційної і прогресивно-революційної, демократичної. В умовах посилення і ускладнення ідеологічної боротьби між силами соціалізму і силами імперіалістичної реакції особливого значення набувають ленінські ідеї про право трудящих на справжнє високе мистецтво, зокрема про необхідність освоєння найбільших досягнень світової культури широкими народними масами. Великий досвід художнього осмислення моральних проблем буття, філософська глибина мистецького дослідження дійсності — ось що насамперед важливе для нас в дорогоцінній спадщині мистецької класики. Все це зумовлює актуальність проблематики рецензованої книжки.

Перший розділ твору «У пошуках істини» становить історико-філософський огляд проблематики відношення філософії і мистецтва в європейській культурі. Платон і Арістотель, мислителі Відродження, Декарт, Спіноза і Лейбніц, Фіхте і Гегель, російські революціонери-демократи і представники сучасної західноєвропейської буржуазної філософії розглядаються саме під кутом зору їх розуміння суспільної ролі мистецтва, його пізнавальних і виховних можливостей. Автор доводить, що одностороння абсолютизація пізнавальної, виховної, гедоністичної та інших функцій мистецтва, як і наукового чи світоглядного аспектів філософії, призводять до неспроможності виявити істинну своєрідність мистецтва і філософії, а, отже, і збагнати суть зв'язку між ними.

Марксистем звів у філософську теорію поняття суспільно-історичної практики як основи пізнання і перетворення людською об'єктивною дійсністю, що дозволило пояснити активістичну сутність процесу відображення, що відбувається в філософії і мистецтві: філософія виступає теоретичним ґрунтом, на якому будується світогляд, мистецтво співвідносить об'єктивний світ з потребами, ідеалами, смаками певного класу,

народу, суспільства, інтереси яких показує митець.

Друга частина книжки «Ґрунт для єднання» присвячена з'ясуванню тієї основи, на якій історично склалися передумови появи і мистецтва, і філософії. Цією основою була міфологія. Автор звертає увагу читача на тривалість і складність процесів становлення окремих, самостійних форм суспільної свідомості. І в кінцевому підсумку «філософія і мистецтво, народжуючись на ґрунті міфа, не зникли, а остаточно. В них він переосмислювався, дістаючи нове життя як запис вняву вже не філософічних за своєю суттю, а художніх, філософських, моральних ідей тощо. Міф вступив, так би мовити, в смугу своєї посмертної історії» (с. 44).

В. С. Горський слушно наголошує на актуальності цих сучасно теоретичних проблем в умовах, коли реакціонери проголошують творення міфів вищим покликанням сучасного мислителя і митця. На наш погляд, можна було б приділити більше уваги роз'ясненню принципової відмінності між міфом, що був породжений реальним досвідом багатьох поколінь, та штучними «новими міфами», які становлять лише спекуляцію буржуазних ідеологів на суспільних ілюзіях певних соціальних верств. Новочасні «міфологічні» концепції філософії і мистецтва прагнуть до формування «масової свідомості», не здатної до реального осмислення суспільних суперечностей, вони спрямовані на відвернення мас від боротьби за соціальні перетворення.

Значна увага в згаданій праці приділена розкриттю діалектики класового і загальнолюдського у філософії і мистецтві, партійності цих форм суспільної свідомості. Поданий тут матеріал може добре прислужитися пропагандистові, лекторові, які виступають з питань естетики і мистецтвознавства.

Третій розділ «Шляхами взаємодії» висвітлює об'єктивну потребу філософського узагальнення надбань мистецтва та необхідність високої філософської культури для сучасного митця. Змістовий зв'язок між філософією і мистецтвом розглянуто через проблему людини та її взаємодії з навколишнім світом. Залучено багатий ілюстративний матеріал з історії мистецтва від античності до наших днів. Аналіз численних художніх творів дозволяє зробити аргументований висновок про зростаючу «філософізацію» мистецтва як одну з помітних тенденцій в його сучасному розвитку. З цього приводу можна лише зауважити авторові про необхідність повнішої оцінки цієї дійсно наявної тенденції. Адже вона не тільки має позитивне значення для самого мистецтва, але й призводить до певних втрат, не завжди виправданих. Безперечно, саме в популярній книжці, можливо, і не варто спинятися на цьому докладно, але в принципі бажано було б дати читачеві відчуття складності даної проблеми. Адже тенденція

до «філософізації» мистецтва виявляється в перозривній єдності з іншими тенденціями розвитку сучасної художньої культури.

Тісна взаємодія філософії і мистецтва протягом усієї їх історії сприяла їхньому взаємозбагаченню. Особливо важливою ця взаємодія є нині, в світлі завдань формування науково-матеріалістичного світогляду будівників комуністичного суспільства. Діалектико-матеріалістична філософія дає світогляду знання законів об'єктивної дійсності, сприяє усвідомленню людиною свого міс-

ця в житті, теоретично обґрунтовує цілі, досягти яких прагне людина. Мистецтво ж сприяє формуванню світогляду, адресуючись безпосередньо до емоційної сфери особи. Саме тому мистецтво здатне перетворювати світоглядне знання на внутрішнє переконавання і спонуку до творчості. Переконаливий показ філософської цінності мистецтва як особливого способу пізнання і переживання світу становить, на наш погляд, найважливіше досягнення книжки В. С. Горського.

Н. О. ЯРАНЦЕВА

РЕАКЦІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ ІДЕОЛОГІЇ І ПРАКТИКИ СІОНІЗМУ

В сучасному ідеологічному протиборстві двох протилежних соціально-економічних систем імперіалістичні кола особливу роль відводять міжнародному сіонізму — одному з найбільш реакційних і агресивних напрямів буржуазного націоналізму, який характеризується войовничим антикомунізмом, намаганням очорнити і спотворити все, що відбувається в країнах соціалізму. У звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев підкреслив необхідність давати рішучу відсіч будь-яким націоналістичним перекрученням теорії і практики реального соціалізму.

Актуальність боротьби проти ідеології сіонізму зумовлюється тим, що він виступає і як політична практика єврейської буржуазії в національному питанні, постає завзятым ворогом мирного співіснування країн з протилежним соціальним ладом, противником миру і розрядки міжнародної напруженості.

За останнє десятиріччя радянськими вченими було опубліковано чимало праць, присвячених розвінчанню сіонізму. Це — дослідження Л. А. Моджоряна «Сионизм как форма расизма и расовой дискриминации» (М., 1979), Г. В. Осипова і Л. Я. Дадіані «Научная несостоятельность теоретико-методологических основ социальных и социологических концепций сионизма» (М., 1980), Л. А. Рувинського «Сионизм: реакционные цели и преступные средства» (Одесса, 1980), Д. І. Соїфера «Крах сионистских теорий» (Дніпропетровськ, 1980) та ін.

Серед виданих останнім часом праць, присвячених критичному аналізу реакційної суті міжнародного сіонізму, привертають увагу монографія Л. Ю. Беренштейна та критичний нарис А. Б. Когана і В. І. Табачникова *. Ці праці ми й розглянемо докладніше.

* Беренштейн Л. Е. Обреченность политики и практики сионизма. К., 1980, 192 с.; Коган А. Б., Табачников В. И. Погусторонние «мессии». Критический очерк идеологии и политики международного сионизма. Днепропетровск, 1979. 216 с.

Автори з'ясовують соціально-економічні фактори, які зумовили появу сіоністських доктрин, критикують основні напрями цього різновиду ідеології войовничого расизму, показують неспроможність сіонізму, його антинародний альянс з найбільш реакційними загонами антикомунізму. У перших розділах висвітлюються марксистсько-ленінські принципи критики теоретико-методологічних основ соціальних конструкцій буржуазної ідеології, однією з найреакційніших форм якої є сіонізм, розвінчуються його філософські концепції та догми, викриваються їх гносеологічні й класові корені. В критичному аналізі сіонізму автори широко використовують ленінську теоретичну спадщину, документи КПРС, братніх марксистсько-ленінських партій і, зокрема, Комуністичної партії Ізраїлю.

Сіонізм виник і оформився в самостійну ідейно-політичну течію в період переростання капіталізму в імперіалістичну стадію. Монополістична буржуазія, в тому числі і єврейського походження, налякана посиленням робітничого руху, неухильним проникненням марксизму в свідомість пролетаріату, була зацікавлена в таких ідейно-політичних концепціях, які б змогли протистояти пролетарському інтернаціоналізмові. Поширення сіоністських поглядів сприяли розпалювання буржуазією національної ворожнечі, насамперед у багатонаціональних державах. При цьому єврейська буржуазія намагається реформувати свою застарілу ідеологічну систему — іудаїзм, посилити його вплив на маси. Сіоністські ідеологи Т. Герц, Л. Пінскер, М. Нордау та інші обстоюють концепцію екстериторіальної «всесвітньої єврейської нації». Згідно з цією концепцією, нібито євреї з незапам'ятних часів уже становили націю, яка володіла якимись «внятковими якостями». Після створення держави Ізраїль висувається теза про те, що всі євреї складають єдиний народ, батьківщиною якого є держава Ізраїль». Останніми роками сіоністські верховоди твердять про «централітет» Ізраїлю для всесвітнього єврейства та про «подвійне громадянство», за яким кожен єврей діас-

пори (країн, де проживають євреї) повинен вважати себе водночас і громадянином Ізраїлю.

Автори досліджень переконливо розвінчують одне з наріжних сіоністських положень про «вічність» антисемітизму. У рецензованих працях показано, що сіонізм і антисемітизм є двома сторонами одного й того ж явища, по-перше, як сіоністи, так і антисеміти є расистами у розв'язанні національного питання. По-друге, вони підмінюють класову боротьбу пролетаріату за соціальне визволення пропагандою «класового миру» зі «своею» буржуазією.

Історія сіонізму — це історія безсоромних угод, блоків, антинародних союзів з різними силами імперіалізму. Політика сіоністів завжди відрізнялася безмежним фарисейством, безпринципністю. Це особливо яскраво проявилось у фактах співробітництва з фашистами. У рецензованих працях підкреслюється, що виникнення єврейської держави на Близькому Сході є зовсім не заслугою сіоністів, а законним результатом національно-визвольного руху народу Палестини. Проте таке пояснення не зовсім відповідає дійсному станові справ. Авторам потрібно було б підкреслити той факт, що виникнення і існування Ізраїлю — це результат цілеспрямованої політики міжнародного імперіалізму (спочатку англійського, а потім американського), метою якої було створення форпосту монополій на Близькому Сході.

Автори аналізують відносини, які склалися між Ізраїлем, світовим сіонізмом та Сполученими Штатами, і показують, що «незалежна» політика, яку проголосили урядові кола Ізраїлю після створення держави, є фікцією. Насправді ці кола активно виступали проти антимімперіалістичного руху арабських народів, протидіяли зміцненню дружби СРСР та інших соціалістичних країн з народами арабського Сходу, стояли на варті інтересів заокеанських монополій в найбагатшому нафтоносному районі світу. Про перетворення Ізраїлю у форпост американського імперіалізму говориться і той факт, що всі президенти США, починаючи з Г. Трумена, заявили про свою повну підтримку Тель-Авіву. В США розміщуються і штаб-квартири найбільших єврейсько-сіоністських організацій. Отже, сіонізм був і лишається інструментом реакційних сил правлячого класу США. Він постійно вводить у сферу їх політичних розрахунків, а його діяльність збігається з лінією їх власних інтересів.

Значне місце в своїх працях автори відводять розкриттю неспроможності сіоністських концепцій про «безкласовий характер» ізраїльської держави, про країну «рівних можливостей». Сіоністські лідери часто послаються на наявність в економіці Ізраїлю «соціалістичного сектора», маючи на увазі підприємства, що належать головній профорганізації країни. Проте ці підприємства функціонують як приватні акціонерні компанії, робітники не беруть участі ні в керівництві, ні в розподілі продуктів. До того ж питома вага «соціалістичного сектора» в промисловості країни неухильно зменшується. Нічого спільного з дійсним соціалізмом, як підкреслюється в рецензованих працях, не мають і кібуци — кооперативні господарства, в яких земля, знаряддя праці, виробничі приміщення перебувають у спільному користуванні їх членів. Кібуц, за своєю суттю, є однією з форм капіталістичної кооперації. Члени кібуців не є власниками засобів виробництва. Останні належать різним «національним фондам» та банкам, якими в кінцевому підсумку і привласнюється більша частина прибутків. В руках сіоністів кібуци стали зручною формою розвитку воєнізованих поселень на окупованих арабських землях.

На великому фактичному матеріалі автори розкривають роль міжнародного сіонізму та Ізраїлю в ідеологічних диверсіях проти СРСР, інших соціалістичних країн, аналізують форми і методи цієї підірвної діяльності.

Сіоністи намагаються перекручувати суть нашого державного і суспільного ладу поширюють різні вигадки про те, нібито у Радянському Союзі не існує демократичних свобод, нібито в нашій країні культивується «державний антисемітизм». Про так зване єврейське питання сіоністи галасують на всіх своїх зібраннях, намагаючись надати їм значення міжнародних форумів. З 1970 р. сіонізм розгорнув проти нашої країни «то-тальний похід». В заключних розділах авторні спростовують сіоністські фальсифікації радянської дійсності.

Монографія Л. Ю. Беренштейна та критичний нарис А. Б. Когана і В. І. Табачникова — актуальні дослідження, які містять ґрунтовну критику сіонізму як різновиду антикомунізму. Вони написані на належному науковому і теоретичному рівні і будуть з інтересом сприйняті науковцями, пропагандистами, всіми, хто цікавиться питаннями ідеологічної боротьби.

А. І. ШИРОКОВ

КРИТИКА МЕТОДОЛОГІЧНОГО СУБ'ЄКТИВІЗМУ В БУРЖУАЗНІЙ ТЕОРЕТИЧНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Монографія Л. Г. Іоніна* є першим у радянській філософській літературі систематичним дослідженням, в якому дається всебічний марксистсько-ленінський критичний аналіз новітніх тенденцій в методології буржуазної соціально-гуманітарної науки — символічного інтеракціонізму, феноменологічної соціології, етнометодології, рефлексивної соціології та ін. Рецензована праця досить актуальна, оскільки названі доктрини загальносоціологічної методології посідають дедалі помітніше місце в буржуазних соціально-гуманітарних науках, відіграють важливу роль в сучасній ідеологічній боротьбі.

Розглядавані в рецензованій праці новітні буржуазні концепції соціологічної методології, які об'єднуються Л. Г. Іоніним у рамках так званої розуміючої соціології, в тих або інших формах претендують на те, щоб розробити методологію «розуміння» соціально-історичного світу на противагу природничонауковим моделям пояснення. Оскільки кожна з них (і філософська герменевтика, і феноменологічна соціологія в усіх своїх варіантах, і критична теорія суспільства) намагаються дати історичне обґрунтування власних доктрин соціологічної методології, автор рецензованого дослідження звертається до аналізу історії виникнення «розуміючої» версії соціологічної методології, ґрунтовно простежує генезис її основних ідей, концептуальних парадигм і понять.

Першим значним представником «розуміючої» традиції в історії соціально-філософської думки був В. Дільтей. Саме він здійснив спробу дати ґносеологічне і методологічне обґрунтування «науки про дух» як науку «розуміючого» циклу, протиставляючи їй позитивістській соціології свого часу. Дільтей розмежував сфери природного і духовного, а відповідно до цього — трансцендентальний і емпіричний методи пізнання, однак йому не вдалось пояснити власну специфіку освоєння соціально-історичної дійсності, як і спосіб детермінації духовного природним. В рецензованій праці правильно показано, що дільтейська концепція осягнення «внутрішнього досвіду» і на цій основі — розуміння суспільства «зсередини», хиби на психологізм, релятивізм і суб'єктивізм. У намаганнях подолати їх Дільтей скочується до ірраціоналізму, яким у нього і визначаються межі «розуміння» як методу пізнання історії і суспільства.

Належна увага приділяється автором і критичному аналізу світоглядно-методологічного змісту феноменологічної філософії Е. Гуссерля, зокрема концепції «життєвого світу», на ґрунті якої формується феномено-

логічна соціологія. У книжці показано, що гуссерліанська концепція «життєвого світу» становить ідеалістичну містифікацію повсякденного досвіду, а її теоретичний зміст не підноситься вище фетишизації безпосередньої буття.

Описати структури «життєвого світу» зсередини, розкрити механізми формування на його основі соціологічного знання (від знання про свої особистісно-безпосередній досвід соціального спілкування, до глобальних соціологічних конструкцій загальноісторичного масштабу) — таке завдання поставив собі А. Шутц, один з найвпливовіших буржуазних соціологів нашого часу. Йому ж належить визначення розуміння як «інтенціональних актів, які є інтерпретаціями власного суб'єктивного досвіду» (див. с. 125).

Л. Г. Іонін всебічно проаналізував головні ідеї «розуміючої» соціології Шутца, вказав на подекуди наявні в ній риси новаторства і водночас — на властиву їй світоглядно-методологічну обмеженість, некритично успадковану від «розуміючої» традиції в буржуазній соціології.

У рецензованій праці розкривається внесок соціології Шутца в боротьбу проти позитивістської натуралізації свідомості, показано акцентування в ній суб'єктивно-смыслових мотивів людської діяльності, без врахування яких неможливе адекватне розуміння соціально-історичних явищ.

Однак (це вже неодноразово траплялось в буржуазній філософії і соціології) положення, здатні пояснювати часткові явища, видаються за універсальний засіб розв'язання корінних соціологічних проблем. То ж не дивно, що подекуди вдалі знахідки феноменологічної соціології постають перед нами в абсолютізованому вигляді, внаслідок чого природа соціальної реальності, соціальні інститути, цінності і людські комунікації неправомірно суб'єктивізуються. Як слушно відзначається в монографії, представники феноменологічної соціології і близької до неї етнометодології довели принцип активності свідомості до абсурду, «ототожили соціальний світ з суб'єктивними уявленнями про нього» (с. 192). Природно, що такі світоглядно-методологічні установки не можуть бути повноцінною альтернативою позитивістській соціології.

Аналогічні хиби, як показано Л. Г. Іоніним, властиві й методологічним концепціям символічного інтеракціонізму, аналізові якого приділяється належна увага в рецензованій праці. Автор переконливо аргументує, що методологія всіх відгалужень «розуміючої» соціології релятивізує соціальне пізнання, ставить питання про його істинність в пряму залежність від утилітарно-практичних інтересів індивіда, а проблема об'єктивності («інтерсуб'єктивності») соціально-гуманітарного знання взагалі лишається тут відкритою. Такий методологічний соліпсизм,

* Ионин Л. Г. Понимающая социология. Историко-критический анализ. М.: Наука, 1979. 208 с.

підмінюючи об'єктивну реальність соціальних явищ уявною інтерсуб'єктивністю «перспектив», реальністю феноменів індивідуальної свідомості, призводить до заперечення соціології як науки, відриває теоретичні проблеми соціології від реальних суспільних проблем. Можливості такої соціологічної методології в кращому випадку зводяться до «аутентичного» опису міфів та ілюзій бундентної свідомості того соціокультурного середовища, до якого належить індивід.

Зазначимо, що в рецензованому дослідженні вперше в радянській філософсько-соціологічній літературі дається діалектико-матеріалістичний аналіз новітніх концепцій, принципів і методологічних нововведень сучасної «розуміючої» соціології. Зокрема, розглядається концепція «фонових очікувань» в етнометодології Г. Гарфінкеля. Автор дає також досить цікаву і змістовну інтерпретацію ціннісно-орієнтаційних і світоглядних функцій деяких фундаментальних латентних структур дорефлексивної свідомості. Сюди ж треба залічити й аналіз Л. Г. Юніна реального статусу таких категорій, як «інтенціональність», «установка», «цінність» та ін., які часто використовуються буржуазними теоретиками для обґрунтування своїх суб'єктивістських концепцій.

На жаль, це стосується не всіх понять, на які натрапили в рецензованій праці. Назвемо насамперед сам термін «розуміння». На с. 194 Л. Г. Юнін відзначає (стосовно буржуазних концепцій), що принципи розуміння становить «християнський ґрунт» для методології аналізу соціального світу. Дещо нижче цілком правомірно йдеться про те, що «проблема розуміння має й позитивний науковий зміст», «заслугує уважного вивчення і поглибленої марксистської розробки» (с. 197—198). Однак при цьому все ж лишається неясним, яке місце воно посідає в пізнавальній і практичній діяльності, яка реальна філософська проблема криється за ним, чим воно відрізняється, зокрема, від пояснення і як співвідноситься з останнім? Невизначеність самого терміна «розуміння», неясність як соціально-комунікативної природи реальних процесів міжлюдського взаєморозуміння у внутрішньокультурному і міжкультурному спілкуванні, так і логіко-методологічного статусу та методологічних функцій самого принципу «розуміння», зумовили, на нашу думку, й інші недоліки рецензованого дослідження. Спинимось коротко на деяких з них.

Наводить на роздуми проведена Л. Г. Юніним класифікація буржуазних соціологічних теорій, які зводяться виключно до двох типів: натуралізму і суб'єктивізму (див. с. 8). Перший тип соціологічних теорій, наскільки можна судити зі змісту рецензованої праці, охоплює по-позитивістському орієнтовану буржуазну соціологію, до другої, очевидно, треба автоматично залучувати всі інші типи соціологічних доктрин, кваліфікуючи їх як антипозитивістські і, отже, споріднені з феноменологічною соціологією. Таке членування, будучи в принципі ви-

правданим, все ж подекуди виглядає надто спрощеним, не вичерпує реально існуючих нині світоглядно-методологічних орієнтацій буржуазних соціологічних доктрин. Досить вказати, зокрема, на «критичну теорію суспільства», один з провідних представників якої Т. Адорно протягом всієї своєї академічної кар'єри однаково воявнично виступав як проти феноменологічної концепції філософії, так і проти установок позитивізму.

Не відрізняється особливими симпатіями ні до феноменології, ні до позитивізму і його спадкоємець по Франкфуртському інституту соціальних досліджень — Ю. Хабермас, погляди якого на методологічний статус «розуміння», до речі, аналізується автором рецензованої праці. Дещо компромісне визначення ним хабермасівського варіанта герменевтики і «діалектичної» концепції «розуміння» як «еклектичних» (с. 174), не проливає додаткового світла на реальний стан справ у сучасній буржуазній методології соціально-гуманітарних досліджень. Не вкладаються в розглядувану класифікацію і сучасні психоаналітичні (неофрейдистські) концепції людини, суспільства та історії.

Суто формальним виглядає і поєднання автором під титулом «розуміючої соціології» таких відмінних одна від одної методологічних концепцій, як критичний раціоналізм, феноменологія, «діалектична» версія соціально-філософської герменевтики та ін. Річ у тому, що останніми роками між ними дійсно спостерігається певна «герменевтична» спільність, спрямована на осмислення комунікативних функцій мови, розкриття її місця в процесах «розуміння». Однак визначити основу цієї спільності неможливо поза аналізом концептуальної суті «герменевтичного повороту» в сучасній буржуазній філософії, якому в рецензованій праці не приділяється достатньої уваги. Плідний же критичний аналіз сучасної філософської герменевтики, як ми гадаємо, передбачає діалектико-матеріалістичне розкриття функцій та статусу розуміння в пізнавальній і практичній діяльності людини, що вже відзначалось нами вище.

Підбиваючи загальний підсумок, відзначимо, що рецензована монографія Л. Г. Юніна виконана на достатньо високому ідейно-політичному і професійно-філософському рівні. Особливо це стосується критичного аналізу феноменологічної соціології, символічного інтеракціонізму, етнометодології. Складні і неоднозначні процеси, які відбуваються нині в буржуазній теоретичній соціології і засвідчують її глибоку кризу, аналізуються автором з позицій марксистсько-ленінської партійності і строгої науковості. Доказовість висновків здебільшого поєднується з доступним стилем викладу. Гадаємо, що монографія Л. Г. Юніна з інтересом читатимуть як фахівці з філософії та соціології, так і широке коло суспільствознавців.

Наші автори

- МИХАЛЬЧЕНКО**
Микола Іванович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ШАПІКІНА**
Світлана Михайлівна — аспірантка Інституту філософії АН УРСР
- ОКСАМИТНИЙ**
Віталій Васильович — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права АН УРСР
- ВИЖАНІЙ**
Василь Миколайович — лектор відділу агітації і пропаганди Пермського обкому КПРС
- ШИМІНА**
Аїда Миколаївна — кандидат філософських наук, доцент Горківського педінституту
- САГАТОВСЬКИЙ**
Валерій Миколайович — доктор філософських наук, професор Сімферопольського держуніверситету
- КУЗНЕЦОВ**
Володимир Іванович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ГОРАК**
Ганна Іванівна — доктор філософських наук, в. о. професора Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка
- БИЧВАРОВ**
Михайл — доктор філософських наук, професор, завідувачий сектором історії філософії Інституту філософії ім. Т. Павлова БАН
- ПЕЙЧЕВ**
Божідар — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії ім. Т. Павлова БАН
- ДЕЛОКАРОВ**
Кадирберг Хаджумарович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР
- ГЕРАСИМ'ЯК**
Іван Григорович — старший викладач Дрогобицького педінституту ім. І. Франка
- ЗВІГЛЯНИЧ**
Володимир Олександрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ТАБАЧКОВСЬКИЙ**
Віталій Георгійович — кандидат філософських наук, заступник головного редактора журналу «Філософська думка».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. В. КОСОЛАПОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **М. О. ПАРНИК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор **Б. В. Сушко**

Технічні редактори **Л. М. Кравченко**, **Т. М. Шендерович**

Коректор **І. В. Плюта**

Здано до набору 17.07.81. Підп. до друку 15.09.81. БФ 19710. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. Ум. фарбо-відб. 12,4. Обл.-вид. арк. 13,01. Тираж 1700 пр. Зам. 1-402.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 5, 1981, СЕНТЯБРЬ—ОКТАБРЬ. (На українском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 1 раз в 2 месяца. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги. 252004 Киев-4, Репина, 4.

40 коп.

Индекс 74526

«НАУКОВА ДУМКА»

Філософська думка, 1981, № 5, 1—136